

ความสำคัญของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2500

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย
พฤษภาคม 2552

ความสำคัญของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2500

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย
พฤษภาคม 2552
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ความสำคัญของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2500

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย
พฤษภาคม 2552

ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง. (2552). ความสำคัญของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2500. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์ไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. คณะกรรมการควบคุม: ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชมพูนุท นาคริรักษ์, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ศึกษาถึงความสำคัญและการเปลี่ยนแปลงของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2500

จากการศึกษาพบว่า เมืองสระบุรีมีพื้นฐานความสำคัญจากการอยู่ในพื้นที่เหมาะสมทางภูมิศาสตร์ เป็นจุดเชื่อมต่อกับภูมิภาคต่างๆได้ โดยเฉพาะบริเวณที่ราบสูงโคราช ประกอบกับพื้นที่นี้มีทรัพยากรธรรมชาติจำนวนมาก ทำให้มีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยและเดินทางผ่านไปมาโดยตลอด ราชสำนักในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์จึงเข้ามาจัดการปกครองพื้นที่นี้ ในฐานะเมืองชั้นใน ด้วยเหตุผลของความสำคัญด้านยุทธศาสตร์ ที่สามารถสนับสนุนเสถียรภาพความมั่นคงให้กับราชอาณาจักร

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่วนกลางใช้เมืองสระบุรีเป็นที่รวมผู้คนจากต่างถิ่นหลากหลายชาติพันธุ์ เพื่อเป็นแรงงานในระบบไพร่ มีหน้าที่ขนถ่ายสินค้าระหว่างบ้านเมือง บริเวณที่ราบสูงโคราช ผ่านมายังสระบุรีเพื่อไปสู่พระนคร

การปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองสระบุรีถูกผนวกเข้ากับมณฑลกรุงเก่าตามการจัดระเบียบการปกครองใหม่ การสร้างเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพ-นครราชสีมา ได้นำไปสู่การสร้างศูนย์กลางการปกครองใหม่ และการขยายตัวเมืองสระบุรี ส่งผลต่อการเพิ่มจำนวนของประชากร ความสำคัญของเมืองสระบุรีจึงเปลี่ยนจากการเป็นที่รวมผู้คนในระบบไพร่ มาเป็นพื้นที่สำคัญทางคมนาคมและภาคการเกษตร ยิ่งกว่านั้นเมืองสระบุรีได้เพิ่มบทบาทความสำคัญด้านยุทธศาสตร์ความมั่นคง โดยเฉพาะในช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เมืองสระบุรียังคงความสำคัญในฐานะเป็นจังหวัดชุมทางการคมนาคม มีทางหลวงพาดผ่านหลายสาย ได้ทำให้เมืองสระบุรีเกิดความเจริญเติบโตอย่างต่อเนื่อง ส่งผลต่อวิถีชีวิตผู้คนในเมืองสระบุรี ให้เกิดความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

THE IMPORTANCE OF SARABURI IN RATTANAKOSIN PERIOD C.E.1782 – 1957

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the
Master of Arts Degree in History
at Srinakharinwirot University
May 2009

Nattavit Pimthong. (2009). *The importance of Saraburi City in the Ratanakosin Period B.E. 2325-2500*. Master thesis M.A. (History) Bangkok : Graduate School Srinakharinwirot University. Advisor Committee: Asst. Prof. Chompunut Nakirak, Asst. Prof. Thaweesin Suebwatana.

The purpose of this research is to study the importance and the changes of Saraburi city in the Ratanakosin Period, B.E. 2325-2500.

The research finds that the importance of Saraburi base on the appropriate geographic location which links to other regions especially Khorat Plateau. Moreover, it is rich in natural resources, more people come to live and pass by. Therefore during Ayutthaya and Ratanakosin Period, this city was classified as the inner province in order to support the stability of the kingdom.

In the Early Ratanakosin Period, Saraburi was center for gathering *Prai* from Lanna and Lanchang. Another role was to transfer merchandises from Khorat Plateau to Bangkok.

During King Rama V's Reformation, Saraburi was merged with *Monthon* Krung-Kao by a new political administration. The North-Eastern railway enhanced the new center of Saraburi and increased a large number of populations. The importance of Saraburi changed from the center of gathering people in *Prai System* to be a city of merchandises, transportation and agriculture. Moreover, Saraburi become a strategic city, especially during the World War II.

After the World War II, Saraburi has been well known as the center of transportation. Many highways were constructed made the city progress. According to these changes, the way of live of Saraburi citizen is different from the past.

ประกาศคุณูปการ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นผลพวงจากความช่วยเหลือและสนับสนุนของบุคคลหลายฝ่ายเป็นสำคัญ ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณอาจารย์ชมพูนุท นาคริรักษ์ อาจารย์ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ ที่ให้ความกรุณา รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาและควบคุมวิทยานิพนธ์เล่มนี้ให้สำเร็จลุล่วงไปได้ ซึ่งก็หมายรวมถึง อาจารย์ชาคริต ชุ่มวัฒนะ อาจารย์วงเดือน นาราสัจจ์ ที่ให้ความกรุณาเป็นกรรมการตรวจสอบ วิทยานิพนธ์เล่มนี้ด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณอาจารย์เรืองวิทย์ ลิมปะระนาท อาจารย์ปิยะนาถ อังควาณิชย์กุล ที่สละเวลามาร่วมวิจารณ์งาน และคอยเตือนสติข้าพเจ้าไม่ให้เขียนงาน อย่างสะเปะสะปะและอย่างห้วนแห่ ขาดแนวทางที่ชัดเจนตามลำดับ

หากนับย้อนไปถึงจุดเริ่มแรกของความสนใจในศาสตร์ประวัติศาสตร์ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณคุณศุภกร สุธาวุฒิ ที่ได้จุดประกายความสนใจในเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ทั้งยังคอยชี้แนะแนวคิดทางประวัติศาสตร์และการเมือง รวมถึงสนับสนุนด้านทุนทรัพย์กับข้าพเจ้า มาโดยตลอดจนถึงปัจจุบัน

ในระหว่างที่ข้าพเจ้ากำลังศึกษาอยู่ระดับปริญญาโท ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่าน ในภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ที่ได้ถ่ายทอดองค์ความรู้ ทางประวัติศาสตร์ให้กับข้าพเจ้าตลอดห้าปีที่ผ่านมา ทั้งโดยทางตรงจากชั้นเรียน อาทิ อาจารย์ยุวดี วงศ์สว่าง อาจารย์เชาวลี จงประเสริฐ และโดยทางอ้อมผ่านการสนทนา อาทิ อาจารย์มรกต ไมยเออร์ รวมถึงอาจารย์สาวิตรี พิสนพงษ์ ผู้ซึ่งเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาระดับชั้น อีกทั้งยังคอยให้คำปรึกษาแนะนำในแง่ประวัติศาสตร์โบราณคดีกับข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณอาจารย์เทิม มีเต็ง เป็นอย่างสูง ที่ให้ความกรุณาและสละเวลา ช่วยเหลือในการอ่านอักษรตัวเขียนโบราณทั้งไทยและเทศ

ขอขอบพระคุณอาจารย์พิเนตร น้อยพุทธา ผู้ซึ่งเป็นผู้รู้และผู้บุกเบิกในการค้นคว้ารวบรวม เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สระบุรีทั้งในแง่ประวัติศาสตร์ชาติและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้งยังเป็น แม่แบบในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับสระบุรีในทุกแง่มุมให้ข้าพเจ้า

ขอขอบพระคุณหัวหน้าฝ่ายอักษรโบราณชั้นสี่ สำนักหอสมุดแห่งชาติ และเจ้าหน้าที่ทุกคน ที่เกี่ยวข้อง ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติทุกคน ทั้งฝ่ายภาพถ่าย และแผนที่โบราณชั้นสอง รวมไปถึงฝ่ายเอกสารโบราณชั้นหนึ่ง

ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่จากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติสมเด็จพระเจ้าสามพระยา และเจ้าหน้าที่ จากสำนักศิลปากรที่เจ็ด จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ที่อนุเคราะห์ข้อมูลและแลกเปลี่ยนความรู้ ด้านประวัติศาสตร์แขนงต่าง ๆ กับข้าพเจ้า

ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่จากกรมแผนที่ทหาร ที่ช่วยดำเนินการจัดหาภาพถ่ายทางอากาศ เพื่อประกอบในงานวิจัยชิ้นนี้

ขอขอบคุณบรรณารักษ์และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดทุกแห่งที่ข้าพเจ้าได้ใช้บริการ โดยเฉพาะบรรณารักษ์หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่สร้างความประทับใจในความเป็นกันเองและมีไมตรีจิตกับข้าพเจ้า

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ที่ช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกด้านธุรการกับข้าพเจ้าเป็นอย่างดี

ขอขอบพระคุณเจ้าสิบเอกสุวิชา หมั่นแก้ว ที่ช่วยอำนวยความสะดวกด้านข้อมูลการทหาร สรรบุรี ทั้งยังได้ช่วยชี้แนะและอธิบายการจัดสรรกำลังทหารส่วนกลางและส่วนภูมิภาคให้กับข้าพเจ้า ได้เข้าใจอย่างถ่องแท้

ขอขอบคุณอาจารย์ธนาภา เดชพาวุฒิกุล ที่ช่วยเหลือและให้คำปรึกษาด้านการศึกษา โดยเฉพาะได้ช่วยชี้แนะเกี่ยวกับมุมมอง แนวคิด และทฤษฎี รวมทั้งทำให้ข้าพเจ้าได้เข้าใจ ความหมายของคำว่า “กรอบ” และ “ประเด็น” ทั้งยังมอบโอกาสให้ข้าพเจ้าได้สัมผัสประสบการณ์ การเก็บข้อมูลภาคสนาม เช่นเดียวกันกับคุณองค์ บรรจุน ที่นอกจากจะอนุเคราะห์ในเรื่องข้างต้นแล้ว ยังได้ให้มุมมองใหม่ๆด้านชาติพันธุ์ผ่านการสนทนา ขอขอบคุณอาจารย์ปิยชาติ สิงห์ดี ที่อำนวยความสะดวก ให้ข้าพเจ้าได้รับการตีพิมพ์บทความทางวิชาการ

ขอขอบคุณคุณมาร์ค ทิพย์มาบุตร ผู้ซึ่งเป็นผู้ให้ในทุกเรื่อง ทั้งยังนำพาโอกาสให้ข้าพเจ้า ได้รู้จักพบปะสนทนากับผู้ทรงคุณวุฒิด้านประวัติศาสตร์หลายครั้งหลายหน

ขอบคุณคุณกัลยวดี เรืองเดช คุณฤทัยชนก ห่วงจริง ผู้ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมเส้นทางการศึกษา และร่วมฝ่าฟันอุปสรรคนานัปการตลอดห้าปี ทั้งยังอยู่เคียงข้างในทุกสถานการณ์ โดยเฉพาะในช่วงเวลา ที่มีความทุกข์

ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณคุณแม่ศรีเวียง พิมพ็ทอง คุณพ่อสุจิตร์ พิมพ็ทองและ ขอขอบพระคุณพี่สาว คือ คุณปฐมาภรณ์ พิมพ็ทอง ที่ได้สนับสนุน ส่งเสีย ชี้อะ และเตือนสติ รวมถึง ไม่ขวางกั้นสิ่งที่ข้าพเจ้าได้กระทำอันเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ทุกประการ

ขอขอบพระคุณคุณทวิน สุธาวุฒิ คุณพิมลพร สุธาวุฒิ ผู้ซึ่งมักช่วยเหลือข้าพเจ้า ในภาวะเร่งด่วนอยู่เป็นนิจ ขอขอบคุณคุณสุภาภรณ์ ภูดี ที่เป็นกำลังใจในภาวะที่ท้อแท้และสิ้นหวัง

ขอขอบใจตาโต ที่คอยช่วยเหลือห่วงใยในเวลาที่ทำงาน นับเป็นการช่วยเหลือของตาโตครั้งที่สอง หลังจากได้ช่วยให้พี่สาวของข้าพเจ้าสำเร็จการศึกษาระดับชั้นปริญญาเอกมาก่อนหน้านี้

ณัฐวิทย์ พิมพ็ทอง

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ.....	ก
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	ง
จุดมุ่งหมายของการวิจัย.....	ฉ
ความสำคัญของการวิจัย.....	ฉ
ขอบเขตของการวิจัย.....	ฉ
วิธีดำเนินการวิจัย.....	ฉ
แหล่งข้อมูล.....	ช
 2 สภาพแวดล้อมและพัฒนาการของบ้านเมืองสระบุรีก่อน พ.ศ. 2325.....	 1
ลักษณะทั่วไปของพื้นที่และทรัพยากรทางธรรมชาติ.....	1
ลักษณะพื้นที่.....	2
ทรัพยากรทางธรรมชาติ.....	3
ความเปลี่ยนแปลงทางสภาพภูมิประเทศกับการก่อตัวของชุมชน.....	8
การตั้งถิ่นฐานยุคแรกแบบสังคมเร่ร่อนในสระบุรี.....	8
การตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรระดับหมู่บ้าน.....	8
บ้านเมืองสระบุรีในสมัยทวารวดี.....	12
การก่อตัวขึ้นใหม่ของบ้านเมืองสระบุรีสมัยอาณาจักรเขมรโบราณ.....	15
การสถาปนาเมืองสระบุรีในอาณาจักรอยุธยา.....	23
สาเหตุของการสถาปนาเมืองสระบุรีในอาณาจักรอยุธยา.....	24
หน้าที่และความสำคัญของเมืองสระบุรี.....	25
เมืองสระบุรีในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี.....	30
บทบาทหน้าที่ของเมืองสระบุรีในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี.....	30
ความสำคัญของเมืองสระบุรีในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี.....	31
เมืองสระบุรีกับเหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พ.ศ. 2325.....	31

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 เมืองสระบุรี บทบาทความสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์	
ก่อนการปฏิรูปการปกครอง.....	33
บ้านเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น.....	32
สภาพทั่วไปของบ้านเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	34
การตั้งถิ่นของผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น.....	37
ลักษณะการปกครองเมืองสระบุรี.....	44
ตำแหน่งฝ่ายบริหารปกครอง.....	44
การจัดระบบผู้ถูกปกครอง.....	46
หน้าที่ของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	48
หน้าที่ในการเป็นตัวกลางส่งผ่านสินค้าและเป็นแรงงาน.....	48
หน้าที่ในการผลิตส่วย.....	51
แนวคิดส่วนกลางที่มีต่อเมืองสระบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	54
อิทธิพลทางการเมืองภายนอก.....	54
เมืองสระบุรีกับแนวคิดการเป็นที่ยึดมั่นสำรอง.....	55
บทบาทเมืองสระบุรีในช่วงการเปลี่ยนนโยบายของส่วนกลาง.....	56
4 เมืองสระบุรีภายใต้กระแสการปฏิรูปประเทศ.....	58
มูลเหตุของการเปลี่ยนแปลงภายในสระบุรี.....	58
การปฏิรูปประเทศ.....	58
การสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ.....	62
ความเปลี่ยนแปลงของเมืองสระบุรีในสมัยปฏิรูปประเทศ.....	65
ความเปลี่ยนแปลงด้านระบบบริหารราชการเมืองสระบุรี.....	69
ความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมืองสระบุรี.....	79
การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสภาพสังคมและผู้คน.....	84
ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ.....	88
การขุดคลอง.....	89
โรงสีและการผลิตข้าว.....	89

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
5 ความสำคัญของเมืองสระบุรีภายหลังการปฏิรูปประเทศ.....	91
เมืองสระบุรีกับการดำเนินนโยบายด้านความมั่นคง.....	92
การจัดตั้งกองกำลังในพื้นที่สระบุรี.....	92
การสร้างเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างสระบุรีกับพื้นที่ยุทธศาสตร์อื่น.....	95
การพัฒนาแสนยานุภาพในพื้นที่สระบุรี.....	99
เมืองสระบุรีกับเหตุการณ์ทางการเมืองในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม.....	101
สถานการณ์ทางการเมืองภายนอก.....	101
สถานการณ์ทางการเมืองภายในสระบุรีช่วงสงคราม.....	103
แนวคิดสร้างเมืองหลวงใหม่และพุทธบรมมณฑลสระบุรี.....	105
สภาพสังคมและวิถีชีวิตของผู้คนในภาวะสงคราม.....	108
สภาพบ้านเมืองสระบุรีและวิถีชีวิตผู้คนหลังสงคราม.....	109
การจัดสร้างนิคมสร้างตนเองขึ้นบริเวณอำเภอพระพุทธบาท.....	109
การสร้างสถานสงเคราะห์เด็กหญิง ศูนย์มาเลเรีย และโรงเรียน.....	112
สภาพวิถีชีวิตของผู้คนก่อน พ.ศ. 2500.....	113
6 บทสรุป.....	117
บรรณานุกรม.....	121
ประวัติผู้วิจัย.....	132

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ	หน้า
1 แผนที่แสดงอาณาบริเวณจังหวัดสระบุรีในปัจจุบัน แบ่งตามเขตการปกครองระดับอำเภอ.....	5
2 แผนที่อาณาบริเวณจังหวัดสระบุรี แสดงลักษณะพื้นที่ และทรัพยากรทางธรรมชาติ.....	6
3 แผนที่แสดงลักษณะทิวเขาในเขตจังหวัดสระบุรี.....	7
4 แผนที่แสดงลักษณะภูมิประเทศบริเวณชายฝั่งทะเลเดิม เมื่อกว่า 3,600 ปีมาแล้ว และที่ตั้งของชุมชนก่อนสมัยอยุธยา.....	18
5 ภาพถ่ายดาวเทียม ที่อยู่อาศัยของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ในสังคมเร่ร่อนบริเวณเขาลม วัดพระพุทธฉาย อ.เมืองสระบุรี.....	19
6 ภาพถ่ายดาวเทียม บริเวณชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ บ้านหนองจี่ผา อ.แก่งคอย.....	20
7 ภาพถ่ายทางอากาศเมืองโบราณสมัยทวารวดี บ้านอุตะเกา อ.หนองแซง.....	21
8 ภาพถ่ายทางอากาศโดยวิลเลียม ฮันท์ (2486-2490) แสดงบริเวณเมืองโบราณ สมัยอาณาจักรเขมรโบราณ อำเภอเสาไห้.....	22
9 แผนที่แสดงสถานที่สำคัญในบ้านเมืองสระบุรีสมัยอยุธยา-ธนบุรี.....	29
10 แสดงสภาพเมืองทำบ้านปากเพรียวในสมัยรัตนโกสินทร์.....	36
11 แสดงลักษณะกลุ่มผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ภาษาในท้องถิ่น.....	43
12 แสดงเส้นทางขนถ่ายสินค้าและหน่วยกองโคตามจุดต่างๆ ในบริเวณสระบุรี-โคราช.....	53
13 จวนที่ว่าการเมืองสระบุรีแห่งใหม่ ที่ย้ายมาจากบ้านเสาไห้ ไปยังบ้านปากเพรียว พร้อมกับการย้ายตัวเมืองสระบุรีในช่วงมณฑลเทศาภิบาล.....	84
14 แสดงบริเวณเขาโป่งแร้ง ตำบลหินกอง อำเภอเมืองสระบุรี ซึ่งจัดตั้งเป็นเขตหวงห้าม ในภาวะสงคราม.....	94
15 แสดงอาณาเขตเวนคืนที่ดินบริเวณ “พุทธบุรีมณฑล” ซึ่งเป็นแนวเดียวกันกับเขตนครหลวงเดิม.....	104
16 อาณาบริเวณที่มีการถอดถอนพื้นที่หวงห้าม เพื่อนำมาใช้เป็นที่ทำกินของชาวบ้าน.....	107

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
1 ช่วงเวลาในการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลต่างๆ.....	66
2 รายชื่อข้าราชการเมืองสระบุรี ร.ศ. 117.....	72
3 แสดงรายชื่อผู้ปกครองในท้องถิ่นเมืองสระบุรีในระดับอำเภอ.....	75

บทที่ 1

บทนำ

อาณาบริเวณอันหมายถึงเมืองสระบุรี ประกอบด้วยที่สูงมีทิวเขาสลับซับซ้อนอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติอยู่ตอนบน มีที่ราบลุ่มใกล้ลำน้ำป่าสักเหมาะต่อการเพาะปลูกอยู่ตอนล่าง¹ พื้นที่นี้ยังเป็นจุดเชื่อมต่อกับที่ราบสูงโคราชด้านตะวันออกและที่ราบภาคกลางตอนล่างด้านทิศใต้ เป็นปัจจัยให้ผู้คนเข้ามาหาของป่า ถลุงแร่ และปลูกข้าวนับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์² มีพัฒนาการจากชุมชนระดับหมู่บ้านในยุคเริ่มแรกมาเป็นระดับเมืองนับแต่สมัยทวารวดี พื้นที่นี้ได้มีผู้คนเข้ามาอาศัยและเดินทางผ่านไปมาโดยตลอด

ปลายพุทธศตวรรษที่ 19 นครรัฐบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างได้รวมตัวสถาปนาเป็นอาณาจักรอยุธยา³ มีอำนาจทางการเมืองครอบคลุมพื้นที่ใกล้เคียงรวมทั้งบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนล่าง⁴ ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อยุธยาได้เข้ามาจัดตั้งเมืองสระบุรีขึ้นในพื้นที่นี้ มีอาณาบริเวณครอบคลุมพื้นที่ราบลุ่มน้ำป่าสักตอนล่างไปจนถึงบริเวณชายป่าดงพระยาไฟตอนบน โดยมีวัตถุประสงค์เป็นจุดรวมผู้คนและสะสมเสบียงในภาวะสงคราม⁵ นอกจากนี้ราชธานียังสามารถใช้เมืองสระบุรีเป็นจุดเชื่อมต่อในการขยายอำนาจไปสู่บ้านเมืองบริเวณที่ราบสูงโคราช รวมทั้งควบคุมเส้นทางการค้ากับพื้นที่ดังกล่าว ในเวลาต่อมา มีการพบรอยพระพุทธรูป และรอยพระพุทธรูปบริเวณทิวเขาด้านทิศเหนือและทิศตะวันออกของพื้นที่สระบุรี⁶ ส่งผลต่ออยุธยาให้ความสำคัญกับเมืองสระบุรีมากขึ้น ในฐานะเป็นแหล่งปฐมนิยสถานสำคัญทางพุทธศาสนาของอาณาจักร

ในสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาให้กับพม่า พ.ศ. 2310 เมืองสระบุรีได้รับผลกระทบจากภัยสงครามส่งผลให้ผู้คนในบริเวณเมืองกระจัดกระจายไปอยู่ตามที่ต่างๆ หลังเหตุการณ์ดังกล่าวส่วนกลางได้นำกลุ่มคนจากถิ่นอื่นเข้ามาไวยังเมืองสระบุรี เพื่อทดแทนแรงงานเดิมที่เสียไป⁷ เห็นได้จากการนำชาวล้านช้างและชาวล้านนาเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณบ้านเมืองสระบุรีหลายครั้ง

¹ ราชบัณฑิตยสถาน. (2528). อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 5. หน้า 1557-1558.

² สุรพล นาถะพินธุ; สุพจน์ พรหมมาโนช. (2540). พัฒนาการของวัฒนธรรมลุ่มน้ำป่าสัก. ใน โบราณคดีลุ่มน้ำป่าสัก โครงการพัฒนาลุ่มน้ำป่าสักอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. หน้า 180-181.

³ ขจร สุขพานิช. (2515, กันยายน). เมืองต่างๆในสมัยอยุธยา. วิทยาสาร. หน้า 20.

⁴ กรมศิลปากร. (2548). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. หน้า 52.

⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2510). เที่ยวตามทางรถไฟ. หน้า 67.

⁶ พันจันทน์มาศ. (2545). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. หน้า 177.

⁷ หลวงอุดมสมบัติ. (2505). จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 347.

นับตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี¹ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์² กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาและชาวสระบุรีแต่เดิม มีส่วนเสริมสร้างความมั่นคงและสร้างรายได้ให้กับส่วนกลางรวมทั้งสระบุรีเอง กล่าวคือ แรงงานจากเมืองสระบุรีมีหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ประเภทของป่าและแร่ธาตุ ผ่านทางส่วยสินค้าป้อนสู่รัฐ³ และเป็นตัวกลางขนถ่ายสินค้าจากหัวเมืองที่ราบสูงโคราชมาสู่ส่วนกลาง⁴ นอกจากนี้ไพร่พลเมืองสระบุรียังเป็นแรงงานในระบบไพร่ มีส่วนสนับสนุนเสถียรภาพส่วนกลาง เนื่องจากการมีไพร่ในสังกัดหัวเมืองต่าง ๆ จำนวนมากเปรียบเสมือนการมีอำนาจที่มั่นคง

ความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับนโยบายจากส่วนกลางในการใช้ประโยชน์พื้นที่เมืองสระบุรีเกิดขึ้นภายหลังสยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ พ.ศ. 2398 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผลจากสนธิสัญญานี้ทำให้เกิดการค้าเสรี มีความต้องการเพิ่มผลผลิตข้าวเพื่อส่งออก นำไปสู่การใช้นโยบายเพิ่มพื้นที่การผลิต⁵ และสนับสนุนเกี่ยวกับการปลูกข้าว⁶ ทำให้มีการเปิดพื้นที่เพื่อทำนาในบริเวณที่ราบลุ่มของเมืองสระบุรี และเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนวิถีชีวิตคนในท้องถิ่นจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้า

การเข้ามาควบคุมดูแลท้องถิ่นเพื่อสร้างเสถียรภาพให้ส่วนกลางอย่างสมบูรณ์ เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2438 หลังจากมีการปรับเปลี่ยนลักษณะการปกครองส่วนภูมิภาคมาเป็นมณฑลเทศาภิบาล โดยสระบุรีถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลกรุงเก่า⁷ อันมีวัตถุประสงค์เพื่อแก้ไขปัญหาภายในได้แก่โจรผู้ร้ายและการศาล⁸ รวมถึงเพื่อลดทอนอำนาจของกลุ่มผู้ปกครองเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น⁹ ทำให้หน่วยงานที่มีคนในท้องถิ่นเป็นผู้ควบคุมเกิดการปรับเปลี่ยนมาเป็นคนจากส่วนกลางมากขึ้น¹⁰

¹สิลา วีระวงส์. (2540). ประวัติศาสตร์ลาว. หน้า 151.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2547). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3. หน้า 39.

³สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 123. ใบบอกเมืองสระบุรี. จ.ศ.1202.

⁴สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 12. ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี. จ.ศ.1193.

⁵ราชกิจจานุเบกษา. (2540). ประกาศที่ 7 ไม่ให้เรียกเงินค่านาที่ราษฎรถากถางทำขึ้นใหม่ในปีแรกทำ. จ.ศ.1220.(พ.ศ.2401). หน้า 35.

⁶ราชกิจจานุเบกษา. (2504). ประกาศพระราชบัญญัติ เรื่องนาตาแดงแลนาคูโค. จ.ศ.1226(พ.ศ. 2407). หน้า 243-244.

⁷สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.40/2 เอกสารกระทรวงมหาดไทยรัชกาลที่ 5 เรื่องมณฑลกรุงเก่า.

⁸นวลเพ็ญ ภาณุรัตน์. (2524). การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล : มณฑลอยุธยา. ใน มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ. หน้า 96-97.

⁹ย้อย คัมภีรานนท์. ม.ป.พ. พ่อเผ่าคัมภีระ หรือพระยารัตนภาค(คนแรก). หน้า 6-7.

¹⁰สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.104/359 เอกสารกระทรวงมหาดไทยรัชกาลที่ 5 เรื่องกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ทูลสมเด็จพระเจ้า กรมดำรงราชานุภาพ.

ในพ.ศ.2440 เมืองสระบุรีเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ เมื่อมีการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯผ่านบริเวณที่ราบตอนล่างไปสู่ที่สูงตอนบนด้านตะวันออกติดติดทิวเขาตองพระยาไฟเพื่อเชื่อมต่อที่ราบสูงโคราช¹ แต่ทางรถไฟอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางการปกครองเมืองสระบุรีที่อำเภอเสาให้ เป็นผลให้มีการย้ายที่ว่าการเมืองสระบุรีมาอยู่บริเวณบ้านปากเพรียว ซึ่งใกล้กับเส้นทางรถไฟ และยังเป็นจุดขนถ่ายสินค้าแต่เดิม² ต่อมาได้มีการตัดถนนบริเวณบ้านเสาให้มายังบ้านปากเพรียว เพื่อรองรับการเดินทางของผู้คนบริเวณดังกล่าว³ ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของหมู่บ้านร้านค้าตามเส้นทางคมนาคมทางบกมากขึ้น พร้อมกับการลดบทบาทของการใช้สายน้ำในการคมนาคม

หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 รัฐบาลประชาธิปไตยให้ความสำคัญกับเมืองสระบุรีในแง่พื้นที่ยุทธศาสตร์มากขึ้น เห็นได้จากการสร้างถนนสายประชาธิปไตย เชื่อมต่อระหว่างกรุงเทพฯกับภาคเหนือ โดยตัดผ่านเมืองสระบุรีใน พ.ศ. 2480⁴ และถนนสายมิตรภาพจากสระบุรีไปยังหนองคายใน พ.ศ. 2500⁵ และในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา ยังได้มีแนวคิดก่อสร้างพุทธบุรีมณฑลขึ้นที่สระบุรี⁶ เพื่อเป็นเขตปลอดทหารรองรับการสร้างฐานทัพอากาศที่เพชรบูรณ์ ความเปลี่ยนแปลงภายในบ้านเมืองสระบุรีเหล่านี้ ส่งผลให้เกิดการขยายตัวเมืองไปในเขตพื้นที่ป่าเขา นำไปสู่การอพยพเข้าประกอบอาชีพในหลายพื้นที่ต่อมา

จะเห็นได้ว่าเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น มีความสำคัญในฐานะช่วยเสริมสร้างความมั่นคงให้ส่วนกลางผ่านแรงงานและผลประโยชน์จากส่วยสินค้า เมื่อนโยบายของราชธานีเปลี่ยนแปลงไป ส่งผลให้เกิดการปรับโครงสร้างการบริหารราชการแผ่นดิน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากการปกครองระดับท้องถิ่นเมืองสระบุรีมีการปรับเปลี่ยน ผู้คนในท้องถิ่นยังมีการปรับตัวให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างต่อเนื่อง จากเหตุผลเหล่านี้ทำให้ผู้วิจัยต้องการศึกษาในหัวข้อความสำคัญของเมืองสระบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2500

¹ ราชกิจจานุเบกษา. (2440, 4 เมษายน). การเปิดทางรถไฟนครราชสีมา. เล่ม 14. หน้า 11.

² พิเนตร น้อยพุทธา. (2539). พื้นบ้านเสาให้. หน้า 9.

³ ราชกิจจานุเบกษา. (2442, 5 พฤษภาคม). แจ้งความกระทรวงมหาดไทย. เล่ม 16. หน้า 461.

⁴ ได้เปลี่ยนชื่อเป็นถนนพหลโยธินในเวลาต่อมา

⁵ ราชกิจจานุเบกษา. (2484, 21 ธันวาคม). พระราชบัญญัติเวนคืนอสังหาริมทรัพย์เพื่อสร้างทางหลวงสายประชาธิปไตย. เล่ม 58 หน้า 1931.

⁶ ราชกิจจานุเบกษา. (2500, 5 มีนาคม). ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี. เล่ม 74 ตอนที่ 23 หน้า 606.

⁷ ราชกิจจานุเบกษา. (2487, 10 กันยายน). ประกาศสถาปนาพุทธบุรีมณฑล. เล่ม 61 ตอนที่ 34 หน้า 542.

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง ความสำคัญของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ ยังไม่พบงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเรื่องดังกล่าวโดยตรง แต่มีงานวิจัยบางเรื่องที่สามารถเชื่อมโยงเข้ากับงานวิจัยชิ้นนี้ในประเด็นเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายประชากร การจัดการปกครอง และนโยบายทางการเมือง ดังต่อไปนี้

บ้งอร ปิยะพันธุ์. (2529) เรื่อง **ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น** ปรินญาณิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. อุดสำเนา. งานชิ้นนี้ศึกษาเกี่ยวกับการเข้ามาของชาวลาวตั้งแต่สมัยอยุธยา จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเวลาที่มีครัวลาวอพยพเข้ามาครั้งสุดท้าย งานวิจัยชิ้นนี้ได้ศึกษาถึงสาเหตุในการนำชาวลาวเข้ามาไว้ในหัวเมืองชั้นใน รวมถึงการควบคุมใช้ประโยชน์จากชาวลาว จากการศึกษาพบว่า การย้ายถิ่นฐานของชาวลาวเข้ามาสู่หัวเมืองชั้นในในแต่ละช่วงเวลา เป็นผลมาจากภัยสงครามระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองแถบริมฝั่งโขง ซึ่งชาวลาวเหล่านี้ได้เข้ามาเป็นปัจจัยด้านแรงงาน และมีส่วนสำคัญในระบบเศรษฐกิจ รวมถึงมีความสำคัญต่อความมั่นคงของราชอาณาจักร

นวลเพ็ญ ภาณุรัตน์. (2521) เรื่อง **การจัดการปกครองมณฑลกรุงเก่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2438-2453** ปรินญาณิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อุดสำเนา. งานชิ้นนี้ได้ศึกษาเกี่ยวกับสภาพการและสาเหตุก่อนจัดตั้งเป็นมณฑล และการแก้ไขปัญหาต่างๆ ในช่วงที่มีการบริหารราชการแบบมณฑล โดยพบว่าการบริหารงานในหัวเมืองชั้นในที่ขาดประสิทธิภาพ และมีโจรผู้ร้ายชุกชุม เป็นเหตุผลสำคัญในการจัดตั้งมณฑลกรุงเก่าขึ้น ประกอบกับการคุกคามโดยชาติตะวันตก มีส่วนเร่งเร้าให้มีการปฏิรูประบบราชการให้ทันสมัย สำหรับการบริหารมณฑลอยุธยาโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์และพระยาโบราณราชธานินทร์ ในช่วง พ.ศ. 2438-2453 ถือว่าประสบความสำเร็จในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ภายในมณฑลกรุงเก่า

พรเลิศ พันธุ์วัฒนา. (2521) เรื่อง **โครงการย้ายเมืองหลวงจากกรุงเทพฯ ไปเพชรบูรณ์ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม** ปรินญาณิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. อุดสำเนา. งานวิจัยชิ้นนี้ได้ศึกษาเกี่ยวกับการดำเนินการย้ายเมืองหลวงจากกรุงเทพฯ ไปยังเพชรบูรณ์ในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม จากการศึกษาพบว่า วัตถุประสงค์เกี่ยวกับแนวความคิดที่จะย้ายเมืองหลวงจากกรุงเทพฯ ไปยังเพชรบูรณ์ เป็นเพราะเหตุผลทางการเมือง ที่ต้องการสร้างที่มั่นทางทหารเพื่อต่อต้านข้าศึกในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่ด้วยสภาพเศรษฐกิจตกต่ำช่วงสงคราม และการสร้างเมืองหลวงแห่งใหม่ต้องใช้เงินทุนและแรงงานจำนวนมาก จึงได้ยกเลิกไปในที่สุด

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับนโยบายการจัดระเบียบของรัฐด้านการเมืองและเศรษฐกิจ ซึ่งสามารถนำมาประกอบในงานวิจัยเรื่องความสำคัญของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ได้ดังนี้

นันทิยา สว่างวุฒิ. (2524) เรื่อง การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร พ.ศ.2325-2448 ปรินญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา. เป็นการศึกษาเกี่ยวกับระบบและกลไกที่รัฐได้จัดการควบคุมคนกลุ่มต่างๆ และแบ่งแยกออกเป็นหลายประเภท โดยทั้งหมดจะนำไปสังกัดมูลนายจนถึงมูลเหตุที่ทำให้มีการยกเลิกการควบคุมกำลังคนแบบเดิม จากการศึกษาพบว่าคนเหล่านี้ถือเป็นกำลังสำคัญที่นำผลประโยชน์และอำนาจมาสู่ผู้ควบคุม โดยที่ส่วนกลางไม่อาจควบคุมกำลังคนเหล่านี้ได้ในภาวะคับขัน ทั้งยังเป็นอุปสรรคในการพัฒนาประเทศ ในที่สุดจึงได้ยกเลิกการควบคุมกำลังคนแบบเดิม และมีการเกณฑ์กำลังคนในระบบไพร่แบบเดิมมาเป็นทหาร ซึ่งมีเงินตอบแทนและมีอิสระในเวลาต่อมา

บุญรอด แก้วกัณหา. (2517) เรื่อง การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2411 ปรินญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา. งานชิ้นนี้ได้ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นกับการเก็บส่วยอากร ซึ่งเป็นความจำเป็นต่อการทำให้เศรษฐกิจของประเทศมีความมั่นคงขึ้นภายหลังจากการเสียกรุง และสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ในพ.ศ.2310 จากการศึกษาพบว่า การเก็บส่วยดังกล่าวได้ทำให้เศรษฐกิจของประเทศขยับตัวดีขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจโดยรวมเริ่มกลับเข้าสู่ภาวะปรกติ แต่ผลประโยชน์ที่ได้จากการเก็บส่วยเหล่านี้ ไม่ได้นำไปใช้ในการวางพื้นฐานของประเทศ จนก่อให้เกิดปฏิกิริยาด้านต่างๆ ทั้งภายในและภายนอก และในที่สุดจึงมีการยกเลิกการเก็บส่วยในเวลาต่อมา

ความมุ่งหมายของงานวิจัย

1. เพื่อศึกษาถึงมูลเหตุปัจจัยที่ทำให้เมืองสระบุรีมีความสำคัญขึ้นมา ในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2500
2. เพื่อศึกษาถึงความสำคัญ และการเปลี่ยนแปลงบทบาทของเมืองสระบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์
3. เพื่อศึกษาถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ที่มีผลต่อวิถีชีวิตผู้คน ในเมืองสระบุรี

ความสำคัญของการวิจัย

1. ทำให้ทราบถึงมูลเหตุปัจจัยที่ทำให้เมืองสระบุรีมีความสำคัญขึ้นมา ในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2500
2. ทำให้เข้าใจถึงความสำคัญ และการเปลี่ยนแปลงบทบาทของเมืองสระบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์
3. ทำให้เข้าใจถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ที่มีผลต่อวิถีชีวิตผู้คน ในเมืองสระบุรี

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาวิจัยเรื่อง ความสำคัญของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตระยะเวลาทำการศึกษาไว้ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2500 โดยเริ่มจากการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ใน พ.ศ. 2325 ซึ่งเมืองสระบุรีมีความสำคัญในการช่วยเสริมสร้างเสถียรภาพความมั่นคงให้กับราชอาณาจักร ทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจในฐานะหัวเมืองชั้นใน และมีการเปลี่ยนนโยบายการบริหารราชการแผ่นดินเป็นแบบเทศาภิบาล ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยศึกษาต่อเนื่องมาถึง พ.ศ. 2500 อันเป็นช่วงที่บ้านเมืองเกิดความเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ยุคใหม่

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง ความสำคัญของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นการศึกษาตามระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยศึกษาจากเอกสารชั้นต้น เอกสารชั้นรอง โดยนำข้อมูลที่ได้มาจัดหมวดหมู่ วิเคราะห์ และนำเสนอตามจุดมุ่งหมายในการวิจัย โดยใช้วิธีพรรณนาเชิงวิเคราะห์

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
2. สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยขอนแก่น
3. สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ
4. สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์
5. สำนักวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
6. สำนักหอสมุดปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
7. ห้องสมุดศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
8. สำนักหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
9. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
10. โบราณสถาน โบราณวัตถุ ประเพณีวัฒนธรรมที่หลงเหลืออยู่ในท้องถิ่น
11. สัมภาษณ์จากผู้รู้ในท้องถิ่น

บทที่ 2

สภาพแวดล้อมและพัฒนาการของบ้านเมืองสระบุรีก่อน พ.ศ. 2325

การก่อกำเนิดของสังคมมนุษย์ตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน(villages)ไปจนถึงระดับเมือง(towns) จำเป็นต้องมีปัจจัยแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการดำรงชีวิต อันได้แก่ความเหมาะสมของพื้นที่ที่ใช้ในการอยู่อาศัย สภาพดินฟ้าอากาศที่ดีอันมีอิทธิพลต่อการเพาะปลูก และทรัพยากรธรรมชาติภายในท้องถิ่นที่มีอยู่อย่างหลากหลายและเพียงพอต่อการนำไปใช้อุปโภคบริโภค นอกจากนี้ยังมีปัจจัยภายนอกที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองและผู้คน นั่นคือการปะทะสังสรรค์ระหว่างท้องถิ่นใกล้เคียงและท้องถิ่นที่ห่างไกล อันเป็นจุดเริ่มต้นของการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ ตลอดจนคติความเชื่อที่เป็นตัวกำหนดลักษณะพฤติกรรมของผู้คนและบ้านเมือง ให้เป็นไปในแนวทางเดียวกันอย่างประจักษ์ชัด ปัจจัยพื้นฐานในการก่อตัวของสังคมมนุษย์เหล่านี้ นอกจากจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างของชุมชนในแต่ละช่วงเวลาแล้ว ยังก่อให้เกิดพัฒนาการของบ้านเมืองจากสังคมระดับหมู่บ้านขนาดเล็กที่ผู้คนมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่อย่างเรียบง่ายไม่ซับซ้อนมาเป็นสังคมระดับเมืองขนาดใหญ่ ที่ผู้คนมีวิถีชีวิตซับซ้อนยิ่งขึ้น ซึ่งได้สืบต่อมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

พื้นที่บริเวณบ้านเมืองสระบุรีก่อน พ.ศ. 2325 มีความสำคัญในการเป็นชุมทางการค้าการเดินทาง ที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมโบราณ ทั้งในแนวเหนือใต้และแนวตะวันออกตะวันตก นับแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยที่อาณาจักรเขมรโบราณมีอำนาจอยู่บริเวณภาคกลางของประเทศไทย หรือก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมื่อเข้าสู่สมัยอยุธยา เมืองสระบุรีมีบทบาทในด้านความมั่นคงที่สัมพันธ์กับส่วนกลาง โดยเป็นแหล่งสะสมผู้คนและเสบียงอาหารในช่วงที่เกิดสงคราม อันเป็นหน้าที่หลักในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักร

1. ลักษณะทั่วไปของพื้นที่และทรัพยากรทางธรรมชาติ

บริเวณอันหมายถึงบ้านเมืองสระบุรีปัจจุบัน ประกอบด้วยพื้นที่ราบลุ่มและที่สูง ซึ่งมีทิวเขาสลับซับซ้อนเป็นองค์ประกอบหลัก โดยมีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ 3,576 ตารางกิโลเมตร เมื่อดูตามลักษณะการแบ่งเขตการปกครองส่วนภูมิภาค เมืองสระบุรีจะอยู่ในเขตภาคกลางตอนบน ด้านตะวันออก สามารถแบ่งเขตพื้นที่ส่วนย่อยได้เป็น 13 อำเภอ 111 ตำบล และ 956 หมู่บ้าน¹

¹ได้แก่อำเภอดอนพุด อำเภอยางชุมน้อย อำเภอเดชอุดม อำเภออุบลราชธานี อำเภอวารินชำราบ อำเภอรัตนวาปี อำเภอวังม่วง อำเภอแก่งคอย และอำเภอมวกเหล็ก โดยอยู่ตอนบนของพื้นที่ซึ่งมีสภาพภูมิประเทศแบบลูกคลื่นลอนลาด(undulating) และมีทิวเขาสลับซับซ้อน ในส่วนของอำเภอหนองโดน อำเภอบ้านหมอ อำเภอเสาไห้ อำเภอหนองแซง อำเภอเมืองสระบุรี อำเภอหนองแค และอำเภอวิหารแดง จะอยู่ตอนล่างของพื้นที่ซึ่งมีสภาพภูมิประเทศแบบที่ราบลุ่ม

²กระทรวงศึกษาธิการ. (2542). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดสระบุรี. หน้า 1-2.

อาณาบริเวณบ้านเมืองสระบุรีมีลักษณะภูมิประเทศแบบเฉพาะ ประกอบไปด้วยพื้นที่ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกันทั้งตอนบนและตอนล่าง ในพื้นที่เหล่านี้ยังประกอบไปด้วยทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีความหลากหลาย เป็นปัจจัยในการก่อตัวของสังคมและชุมชน โดยสามารถจำแนกองค์ประกอบเหล่านี้ออกเป็น 2 ส่วน ดังนี้

1.1 ลักษณะพื้นที่

ภายในอาณาบริเวณบ้านเมืองสระบุรี* ประกอบด้วยพื้นที่ 2 ลักษณะหลักที่มีความแตกต่างกัน ดังนี้

ที่ราบลุ่ม

พื้นที่ส่วนใหญ่จะอยู่ใกล้กับลำน้ำป่าสักซึ่งเป็นลำน้ำสายหลัก โดยจะอยู่บริเวณตอนล่างของสระบุรี พื้นที่แถบนี้มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะต่อการตั้งถิ่นฐานและทำการเพาะปลูกโดยเฉพาะข้าว อันเป็นพืชที่มีการเพาะปลูกในพื้นที่แถบนี้มาตั้งแต่อดีตหรือเมื่อกว่า 1,000 ปีมาแล้ว

ธิดา สาระยา ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับเมืองโบราณแถบนี้ ซึ่งมีช่วงเวลาอยู่ในสมัยทวารวดี ว่ามีการใช้อิฐที่มีส่วนผสมของแกลบในสัดส่วนที่มาก สะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้มีการเพาะปลูกข้าวมาอย่างยาวนานและมีปริมาณที่มาก¹

ที่สูง

เป็นพื้นที่ลักษณะแบบลูกคลื่นลอนลาด(undulating) มีทิวเขาหินปูนสลับซับซ้อน ส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณตอนบนและด้านตะวันออกของสระบุรี ประกอบไปด้วยทิวเขาสำคัญดังนี้

1) ทิวเขาเพชรบูรณ์ เป็นทิวเขาที่วางตัวอยู่ในแนวเหนือใต้ มีต้นกำเนิดอยู่ในบริเวณจังหวัดเพชรบูรณ์ ทอดตัวลงมายังจังหวัดลพบุรี หลังจากนั้นได้วกเข้ามาในเขตจังหวัดสระบุรี บริเวณอำเภอวังม่วง อำเภอเมวกเหล็ก อำเภอเฉลิมพระเกียรติ และอำเภอแก่งคอย

2) ทิวเขาแดงพญาเย็น เป็นทิวเขาที่วางตัวอยู่ในแนวเหนือใต้ เช่นเดียวกับทิวเขาเพชรบูรณ์ โดยทอดตัวอยู่ด้านทิศใต้ของทิวเขาเพชรบูรณ์ และอยู่ด้านทิศตะวันออกของบริเวณตัวจังหวัดสระบุรี

3) ทิวเขาพนมดงรัก เป็นทิวเขาที่วางตัวอยู่ในแนวตะวันตกตะวันออก จากบริเวณตะวันออกเฉียงใต้ของจังหวัดสระบุรีในเขตอำเภอแก่งคอย อำเภอวิหารแดง และอำเภอหนองแค ทอดตัวยาวไปทางตะวันออก เข้าสู่อำเภอบ้านนา จังหวัดนครนายก ไปจนถึงตอนล่างของจังหวัดนครราชสีมา

*ในสภาพความเป็นจริงของอาณาบริเวณบ้านเมืองสระบุรีในอดีต จะไม่มีเส้นแบ่งเขตแดนหรือพรมแดนที่แน่นอนตายตัว โดยในที่นี้จะกล่าวถึงบริเวณซึ่งอิงอยู่กับพื้นที่ของบ้านเมืองสระบุรีปัจจุบันเป็นตัวกำหนดอย่างสังเขป เพื่อให้เข้าใจถึงลักษณะ ความแตกต่างของพื้นที่เท่านั้น

¹ธิดา สาระยา. (2532). (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. หน้า 53.

บุรีรัมย์ และสุรินทร์ โดยวางตัวแนวยาวกึ่งกลางระหว่างบริเวณภาคอีสานของประเทศไทย กับที่ราบต่ำเขมรของประเทศกัมพูชา¹

ทิวเขาทั้งหมดเปรียบเสมือนเขตแดนธรรมชาติ ที่กั้นกลางระหว่างบริเวณบ้านเมืองสระบุรี ออกจากบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือที่ราบสูงโคราช โดยในบริเวณทิวเขาเหล่านี้จะมี พื้นที่ราบขนาดเล็กอยู่ตามช่องเขา สามารถตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและทำการเกษตรได้

1.2 ทรัพยากรทางธรรมชาติ

การที่บริเวณตอนบนของอาณาบริเวณบ้านเมืองสระบุรีเป็นที่สูง มีทิวเขาสลับซับซ้อนเป็นแนวยาว มีป่าไม้ปกคลุมอย่างหนาแน่น ทำให้บริเวณดังกล่าวอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะแร่ธาตุ ของป่า วัสดุที่ได้จากสัตว์ เช่น เหล็ก ทองแดง ไม้ชนิดต่างๆ เร่ว นอแรด ซึ่งเป็นสินค้าสำคัญ ในอดีต ส่งผลให้พ่อค้าจากบ้านเมืองอื่นที่ห่างไกลในสมัยทวารวดีและทางส่วนกลางในสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ให้ความสนใจโดยตลอด

ในช่วงยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงยุคต้นประวัติศาสตร์ หรือเมื่อราว 2500-1600 ปีมาแล้ว ทรัพยากรเหล่านี้มีการแลกเปลี่ยนระหว่างท้องถิ่นใกล้เคียงอย่างแพร่หลาย และยังเป็น สินค้าส่งออกที่แพร่กระจายไปยังบ้านเมืองอื่นที่ไกลออกไป ผ่านทางพ่อค้าคนกลางที่ล่องเรือเข้ามา ติดต่อการค้าบริเวณชุมทางการค้าการเดินทางที่อยู่ตอนล่างของสระบุรี จากสภาพการดังกล่าว นับเป็นจุดกำเนิดแรกสุดของสถานการณ์การเป็นเมืองท่าในบริเวณสระบุรี

ช่วงเวลานี้เมืองท่าในสระบุรีนับว่าอยู่ไม่ไกลจากชายฝั่งทะเลเดิมมากนัก อันเป็นผลสืบเนื่อง จากน้ำทะเลขณะนั้นยังอยู่ในระดับสูง เป็นผลให้ชายฝั่งทะเลเดิมจะอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินใหญ่ ปรากฏเป็นร่องรอยของขอบชายฝั่งทะเลในบริเวณจังหวัดสระบุรีปัจจุบัน² ส่วนบริเวณที่เป็น ทิวเขาหินปูนสลับซับซ้อน สามารถพบแร่เหล็กและแร่ทองแดงได้ในจำนวนมาก ดังเช่น ลา ลูแบร์ เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับอาณาจักรอยุธยา ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้กล่าวถึงบริเวณใกล้เคียงกับสระบุรีว่ามีการทำเหมืองแร่เหล็ก อยู่ที่หุบเขาลูกหนึ่ง³ ในปัจจุบันสามารถพบทิวเขาที่มีแร่เหล็กและแร่ทองแดงได้ทั่วไปในบริเวณ ตอนบนของสระบุรี อันเป็นพื้นที่ติดต่อกับแหล่งแร่เหล็กขนาดใหญ่ในเขตจังหวัดลพบุรี

จากข้อมูลของ ลา ลูแบร์ ประกอบกับหลักฐานในท้องถิ่นเช่นการพบเครื่องมือโลหะที่มีการ ผลิตในแถบนี้อย่างต่อเนื่อง โดยมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกันในพื้นที่สระบุรี-ลพบุรี แสดงให้เห็นถึงการ ติดต่อแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ด้านโลหะกรรมของผู้คนในบริเวณอนุภูมิภาคนี้อยู่เสมอ

¹ชาติชาย รมสนธิ์. (2540). ภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมทั่วไปของกลุ่มน้ำป่าสัก. ใน โบราณคดีลุ่มน้ำป่าสัก โครงการพัฒนาลุ่มน้ำป่าสักอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. หน้า 8.

²ผ่องศรี วนาสิน; และทิวา สุภจรรยา. (2523). เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบ ภาคกลางประเทศไทย การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์. หน้า 24.

³ลา ลูแบร์. (2549). เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 59.

ในปัจจุบันบริเวณที่มีเขื่อนดินโดยเฉพาเขตอำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอแก่งคอย และอำเภอมวกเหล็ก ยังมีการทำอุตสาหกรรมเกี่ยวกับหินอ่อนและปูนซีเมนต์อย่างกว้างขวาง ส่งผลดีต่อสภาพเศรษฐกิจของจังหวัดสระบุรี แต่ได้ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมและแหล่งโบราณสถานที่อยู่บริเวณใกล้เคียง จนถูกทำลายลงอย่างต่อเนื่อง เช่น เขาพระพุทธรูปน้อยที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลอง ได้มีการระเบิดเขาดังกล่าวเพื่อนำหินไปใช้ในภาคอุตสาหกรรมเป็นต้น

สำหรับบริเวณตอนล่างของพื้นที่ที่มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มอันเกิดจากการทับถมของดินตะกอน(Levee)ในบริเวณปากน้ำเก่า(Delta) ส่งผลให้ดินในบริเวณนี้มีคุณภาพดี นำไปสู่การเข้ามาของผู้คนเพื่อหักล้างถางพง และจับจองพื้นที่ทำการเพาะปลูกข้าวอย่างกว้างขวางนับตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา ประกอบกับบริเวณพื้นที่ดังกล่าวมีลำน้ำป่าสักซึ่งเป็นลำน้ำสายหลักพาดผ่าน โดยลำน้ำสายนี้มีจุดกำเนิดอยู่บริเวณภูเขาใหญ่และภูเขาขวาง ในตำบลอู่ปุม อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ได้ไหลลงมาทางทิศใต้เข้าสู่อำเภอหล่มสักจังหวัดเพชรบูรณ์ ผ่านอำเภอชัยบาดาลจังหวัดลพบุรี และจึงเข้าสู่เขตจังหวัดสระบุรีที่อำเภอวังม่วง อำเภอแก่งคอย ซึ่งทั้ง 2 อำเภอนี้มีภูมิประเทศซึ่งเป็นที่สูงมีทิวเขาสลับซับซ้อน โดยลำน้ำป่าสักได้ไหลลดเลาะตามช่องเขาลงมาและเข้าสู่ที่ราบในบริเวณอำเภอเมืองสระบุรี หลังจากนั้นลำน้ำป่าสักได้ไหลไปทางทิศตะวันตก ผ่านอำเภอเสาไห้และไปบรรจบกับลำน้ำเจ้าพระยาที่อำเภอท่าเรือจังหวัดพระนครศรีอยุธยา รวมระยะทางของลำน้ำสายนี้ได้ 513 กิโลเมตร¹

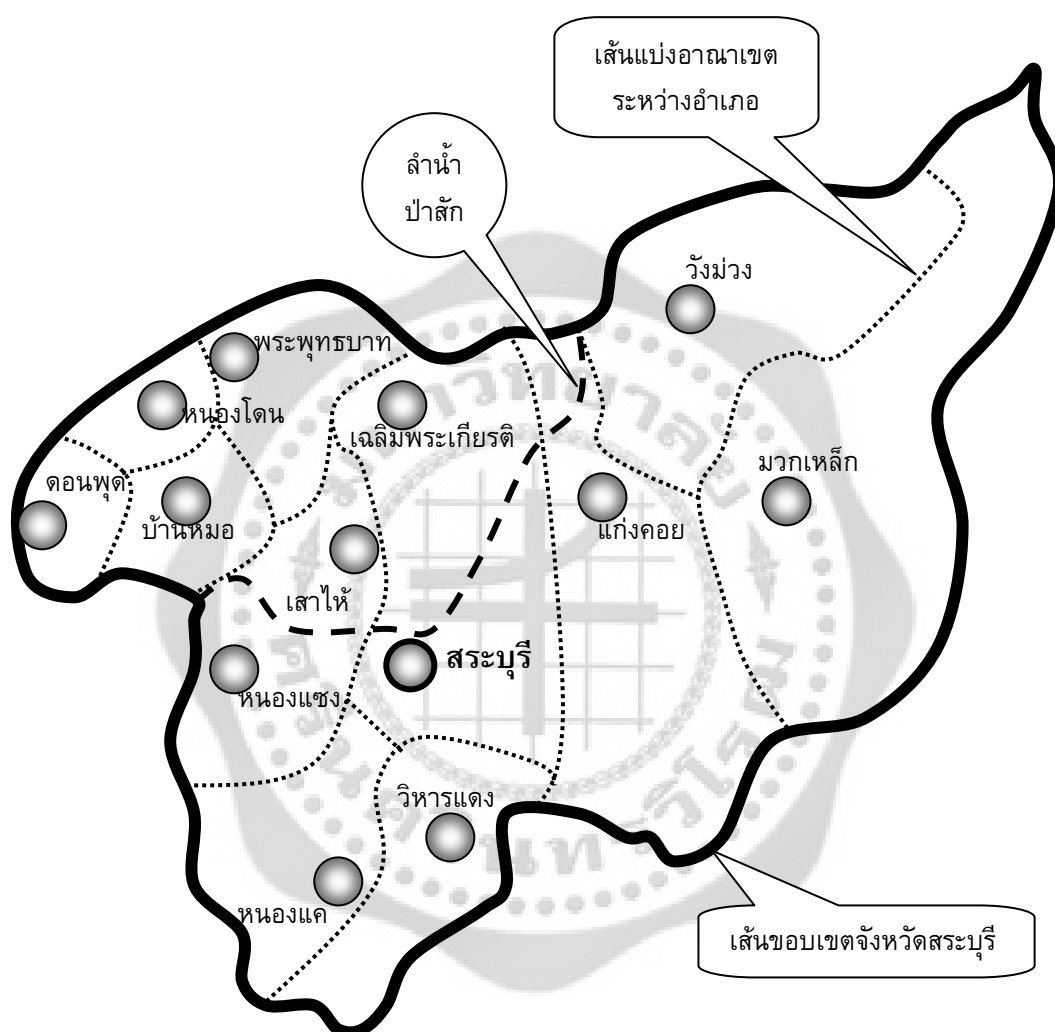
นอกจากนี้ยังมีลำน้ำสายรองซึ่งเป็นสาขาของลำน้ำป่าสักอีกหลายสาย พาดผ่านพื้นที่ราบตอนล่างในเขตสระบุรี ได้ทำให้พื้นที่นี้มีความอุดมสมบูรณ์ โดยปัจจัยดังกล่าวถือเป็นแรงจูงใจหนึ่งที่ทำให้ผู้คนซึ่งแต่เดิมอยู่บริเวณที่สูงตอนบน เริ่มลงมาตั้งถิ่นฐานและทำการเพาะปลูกโดยเฉพาะข้าวในที่ราบตอนล่างมากขึ้น

เฮนรี มูโฮ นักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่ได้เดินทางเข้ามายังสระบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พรรณนาถึงบริเวณบ้านเมืองสระบุรีซึ่งอยู่ในที่ราบอันกว้างใหญ่ติดลำน้ำป่าสักว่าการเพาะปลูกข้าวอย่างแพร่หลาย นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงพื้นที่แถบนี้ว่ามีข้าวพันธุ์ดีซึ่งอาจหมายถึงข้าวสารเสาไห้ที่มีชื่อเสียงในสระบุรี²

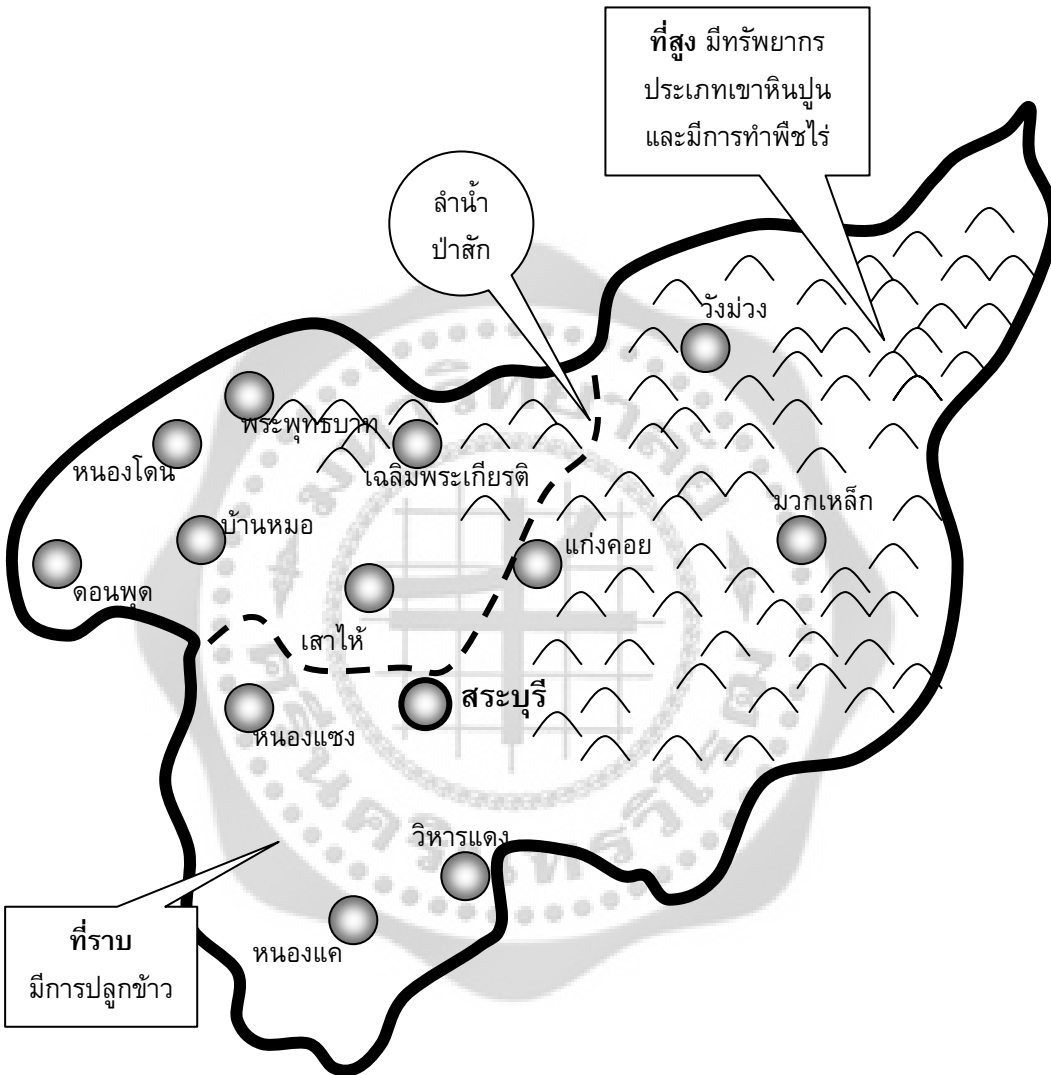
จากข้อมูลดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่าพื้นที่ราบลุ่มน้ำป่าสักบริเวณสระบุรีนี้ มีความเหมาะสมต่อการเพาะปลูกข้าวมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน จวบจนถึงปัจจุบันข้าวยังคงเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญของคนพื้นที่ราบในจังหวัดสระบุรีอยู่ดังเดิม

¹ชาติชาย รมสนธิ์. (2540). ภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมทั่วไปของกลุ่มน้ำป่าสัก. ใน เล่มเดิม. หน้า 8.

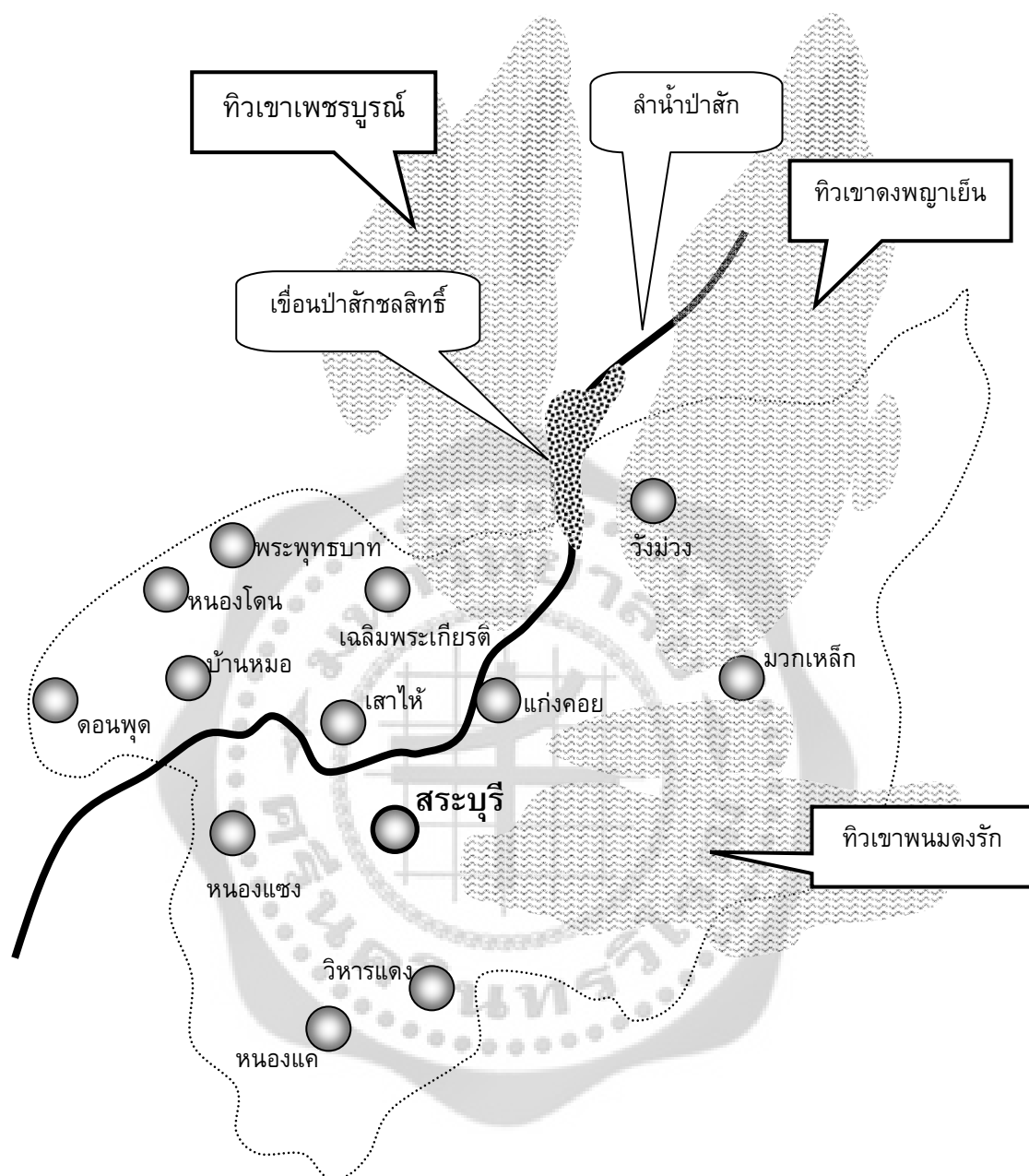
²Henri Mouhot. (1989). *Travels in Siam, Cambodia and Laos, 1858-1860*. p 120.

ภาพประกอบ 1 แผนที่แสดงอาณาบริเวณจังหวัดสระบุรีในปัจจุบัน แบ่งตามเขตการปกครองระดับอำเภอ

ภาพประกอบ 2 แผนที่อาณาบริเวณจังหวัดสระบุรี แสดงลักษณะพื้นที่และทรัพยากรทางธรรมชาติ

ภาพประกอบ 3 แผนที่แสดงลักษณะทิวเขาในเขตจังหวัดสระบุรี

2. ความเปลี่ยนแปลงทางสภาพภูมิประเทศกับการก่อตัวของชุมชน

ทรัพยากรและลักษณะภูมิประเทศที่เหมาะสม เป็นปัจจัยที่ทำให้ผู้คนสามารถอาศัยอยู่ในบริเวณนี้มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์และสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ความเปลี่ยนแปลงทางสภาพภูมิประเทศ ยังเป็นตัวผลักดันให้ผู้คนมีการปรับตัว ก่อเกิดเป็นพัฒนาการทางสังคมและบ้านเมืองมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน สำหรับพื้นที่บริเวณสระบุรีแห่งนี้ ได้มีผู้คนอาศัยอยู่มาอย่างต่อเนื่อง ภายใต้สภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา

2.1. การตั้งถิ่นฐานยุคแรกแบบสังคมเร่ร่อนในสระบุรี

พื้นที่บริเวณนี้ก่อน 3,500 ปีมาแล้ว ส่วนใหญ่ยังคงเป็นทะเลและพื้นที่ชื้นแฉะ มีเพียงบริเวณตอนบนในเขตอำเภอพระพุทธบาท อำเภอแก่งคอย อำเภอเฉลิมพระเกียรติ และอำเภอวังม่วงเท่านั้นที่เป็นแผ่นดิน แต่ด้วยพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่สูงมีทิวเขาสลับซับซ้อนยากต่อการอยู่อาศัย ในระยะแรกจึงยังไม่มีผู้คนอยู่ในพื้นที่นี้ ผู้คนกลุ่มแรกที่เข้ามาในพื้นที่ในระยะแรกยังคงมีวิถีชีวิตแบบเร่ร่อน สาเหตุในการเข้ามาเพื่อหาของป่า แร่ธาตุ และล่าสัตว์¹ มีการพักอาศัยในถ้ำหรือเพิงผาช่วงเวลาสั้นๆตามพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อทรัพยากรธรรมชาติที่ต้องการในบริเวณดังกล่าวหมดลง จึงมีการเคลื่อนย้ายไปอยู่ในที่แห่งใหม่ ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์กว่า

ชิน อยู่ดี ได้ทำการสำรวจภายในบริเวณถ้ำพระงามอำเภอเฉลิมพระเกียรติ พบหลักฐานเป็นถ้ำถ่านและเศษเปลือกหอยทะเลภายในถ้ำจำนวนมาก² นอกจากนี้ยังมีการพบภาพเขียนสีจากดินเททรูปมือ ประทับอยู่บริเวณเพิงผาในบริเวณวัดพระพุทธฉายอำเภอเมืองสระบุรี³ สิ่งเหล่านี้เป็นหลักฐานยืนยันว่าในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ผู้คนกลุ่มแรกๆแถบนี้ยังคงมีวิถีชีวิตแบบเร่ร่อน มีการหาของป่าและล่าสัตว์เพื่อดำรงชีวิต ผู้คนเหล่านี้อาศัยอยู่ตามสถานที่ต่างๆอย่างชั่วคราว ก่อนจะมีพัฒนาการในการอยู่อาศัยอย่างถาวร

2.2. การตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรระดับหมู่บ้าน

เมื่อกว่า 2,500 มาแล้ว พื้นที่ใกล้กับชายฝั่งทะเล มีการทับถมของโคลนตะกอน(Levee) บริเวณปากน้ำป่าสักและเจ้าพระยา เกิดเป็นพื้นที่ลักษณะดินดอนสามเหลี่ยมปากลำน้ำ(Delta) อันเป็นที่ราบใหม่มีความอุดมสมบูรณ์ เมื่อเวลาผ่านไปพื้นที่แถบนี้เกิดการแข็งตัว และสามารถตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยได้ ในเวลาต่อมาจึงมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรเป็นครั้งแรก

ในระยะแรกที่ปากน้ำป่าสักและเจ้าพระยาเกิดการทับถมของโคลนตะกอน เป็นช่วงเวลาเดียวกันกับที่ผู้คนส่วนหนึ่งซึ่งมีวิถีชีวิตแบบเร่ร่อนได้เริ่มตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรบริเวณที่ราบขนาดเล็ก ซึ่งอยู่ไม่ไกลกับชายเขาตอนบนของสระบุรี เมื่อเวลาผ่านไปผืนดินบริเวณที่ราบ

¹ บุญยงค์ เกศเทศ. (2551). วัฒนธรรมเผ่าพันธุ์มนุษย์. หน้า 13.

² ชิน อยู่ดี. (2510). สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. หน้า 25.

³ อมรา ศรีสุชาติ. (2524). ศิลปะถ้ำสมัยประวัติศาสตร์. หน้า 8-12.

ปากลำน้ำใหม่เกิดการแข็งตัวจนสามารถตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยได้ ผู้คนบริเวณที่สูงตามเพิงผาและถ้ำ รวมทั้งผู้คนที่ย้ายมาอยู่บริเวณที่ราบขนาดเล็กตามช่องเขา ได้ลงมาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรในบริเวณที่ราบใหม่แห่งนี้กลายเป็นชุมชนระดับหมู่บ้านขนาดเล็กหลายแห่งได้กระจายตัวอยู่ริมน้ำป่าสัก

การเข้ามาตั้งหลักแหล่งในพื้นที่ราบใหม่ใกล้ลำน้ำป่าสักนี้ นำมาซึ่งพัฒนาการในการเพาะปลูก (Agricultural Village Society Period) และการเลี้ยงสัตว์ อันเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตผู้คนในลักษณะสังคมลุ่มน้ำ (rivering society)¹ ที่สืบเนื่องมาจนสมัยปัจจุบัน

2.2.1 ร่องรอยการตั้งถิ่นฐานระดับหมู่บ้านยุคแรก

ชุมชนระดับหมู่บ้านยุคแรก อาจแบ่งได้เป็น 2 ช่วง คือ 1 ชุมชนที่อพยพมาจากที่สูง เพื่อมาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรบริเวณที่ราบขนาดเล็กตามช่องเขา และ 2 ชุมชนที่ขยายตัวจากที่สูง และบริเวณที่ราบขนาดเล็กตามช่องเขา เพื่อมาตั้งถิ่นฐานบริเวณที่ราบปากน้ำใหม่ ซึ่งชุมชนนี้ต่อมาจะมีพัฒนาการเป็นเมืองสมัยทวารวดี

ชุมชนที่อพยพมาจากที่สูง เพื่อมาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรบริเวณที่ราบขนาดเล็กตามช่องเขา

โครงการศึกษาและสำรวจแหล่งโบราณคดีลุ่มน้ำป่าสักของสำนักโบราณคดี กรมศิลปากร ร่วมกับพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติที่ 7 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2538-2540 ทำการศึกษาแหล่งโบราณคดีลุ่มน้ำป่าสักก่อนมีการสร้างเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ พบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรของผู้คนยุคก่อนประวัติศาสตร์กลุ่มแรกๆ บริเวณท้ายเขื่อน ชุมชนดังกล่าวอยู่ที่บ้านท่าฤๅษี อำเภอมโนรมย์

นอกจากนี้ยังมีการพบชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในบริเวณใกล้เคียงอีก 2 แห่งคือ ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์บ้านดงน้ำบ่อ อำเภอกำแพงแสน มีการขุดค้นทางโบราณคดีใน พ.ศ. 2544 และชุมชนก่อนประวัติศาสตร์บ้านหนองจี่ว้า อำเภอกำแพงแสน ปัจจุบันยังไม่มี การขุดค้นทางโบราณคดีอย่างเป็นระบบ แต่มีชาวบ้านขุดหาของมีค่า² ชุมชนทั้งหมดอยู่ในพื้นที่ลักษณะลูกคลื่นลอนลาด (undulating) ใกล้กับลำน้ำป่าสักและลำน้ำสาขา มีการพบโครงกระดูกมนุษย์และสัตว์ โบราณวัตถุประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน ภาชนะดินเผา รูปทรงต่างๆ เครื่องประดับ ซึ่งทั้งหมดทำจากกระดูกสัตว์ หิน ดินเผา และโลหะประเภทเหล็กและสำริด

¹ ศรัศกร วัลลิโภดม. (2542?). สังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง. (เอกสารประกอบการเสวนา). หน้า 2.

² ธีรวิทย์ พิมพ์ทอง. (2551, มกราคม-มีนาคม). การคงอยู่และการสูญสิ้นของแหล่งโบราณคดีบริเวณอำเภอกำแพงแสน. เมืองโบราณ. 31(1) : หน้า 63.

ชุมชนที่ขยายตัวจากที่สูงและบริเวณที่ราบขนาดเล็กตามช่องเขา เพื่อมาตั้งถิ่นฐานบริเวณที่ราบปากน้ำใหม่

เกี่ยวกับชุมชนระดับหมู่บ้านบริเวณที่ราบปากน้ำใหม่ ปัจจุบันพบหลักฐานเพียงบางส่วน คือเครื่องมือสำริด เหล็ก และเครื่องมือหินขัด ปะปนอยู่กับโบราณวัตถุยุคต้นประวัติศาสตร์ภายในเมืองโบราณสมัยทวารวดี 2 แห่ง คือที่เมืองอุตะเภอาอำเภอนองแขวง และเมืองชีตชินอำเภอบ้านหมอ ทำให้ทราบว่าเมืองสมัยทวารวดีเหล่านี้มีพัฒนาการมาจากชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายทั้งสิ้น สำหรับรายละเอียดของเมืองโบราณทั้ง 2 แห่งนี้จะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

เมื่อพิจารณาจากที่ตั้งของชุมชน โบราณวัตถุที่พบทั้งชุมชนที่อพยพมาจากที่สูงและมาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรบริเวณที่ราบขนาดเล็กตามช่องเขา และชุมชนที่ขยายตัวจากที่สูงและบริเวณที่ราบขนาดเล็กตามช่องเขา แล้วมาตั้งถิ่นฐานบริเวณที่ราบปากน้ำใหม่ ทั้ง 2 ชวงนี้ ทำให้ทราบว่าชุมชนดังกล่าวเป็นกลุ่มแรกๆ ที่ตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรทั้งในที่ราบซึ่งอยู่ตามช่องเขา และอีกส่วนหนึ่งได้มีพัฒนาการในการตั้งถิ่นฐานไปอยู่บริเวณที่ราบปากน้ำใหม่ จากสิ่งของที่พบภายในชุมชนทั้งหมด โดยเฉพาะที่ทำจากเหล็กและสำริดเป็นสิ่งยืนยันถึงการแสวงหาวัตถุดิบประเภทเหล็ก ดีบุก และทองแดง ที่มีอยู่รอบๆ ตัว โดยเฉพาะบริเวณทิวเขาหินปูนที่อยู่ไม่ไกลนักเพื่อนำมาสร้างเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับ

2.2.2 การติดต่อสัมพันธ์กับดินแดนภายนอก

ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในเขตสระบุรี ได้มีการติดต่อสังสรรค์กับชุมชนใกล้เคียงและห่างไกล เช่น ชุมชนในเขตลพบุรีและหรือชุมชนในที่ราบสูงโคราช นำไปสู่การเรียนรู้และแลกเปลี่ยนวิทยาการ ในการหล่อโลหะ

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้ตั้งข้อสังเกตถึงความคล้ายคลึงของเครื่องมือเครื่องใช้และประเพณีการฝังศพ ระหว่างกลุ่มคนที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักกับบริเวณที่ราบสูงโคราชหรือบริเวณลุ่มน้ำมูล-ชี ว่าส่วนหนึ่งเกิดจากการติดต่อและแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม รวมทั้งวิธีการการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการติดต่อกันระหว่างกลุ่มชน และจากการอพยพย้ายถิ่นไปมาระหว่างผู้คนทั้งสองอนุภูมิภาค¹

การพบหลักฐานการใช้วัตถุดิบที่มาจากแหล่งเดียวกันคือ เหล็ก ดีบุก และทองแดง เพื่อใช้ในการถลุงโลหะ ยังสามารถอธิบายถึงการติดต่อของชุมชนระดับหมู่บ้าน ในเขตสระบุรี-ลพบุรีได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ พื้นที่บริเวณเขาวงพระจันทร์และเขาพุกคำในเขตอำเภอกอแก้ว

¹ศรีศักร วัลลิโภดม. (2539, เมษายน-มิถุนายน). ลุ่มลพบุรี-ป่าสัก : ภาพรวมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงทวารวดีตอนต้น. เมืองโบราณ. 22(2) : หน้า 29-32.

จังหวัดลพบุรี¹ ซึ่งอยู่ตอนเหนือของแหล่งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์บ้านท่าฤๅษี อำเภอวังม่วง จังหวัดสระบุรี ถือได้ว่าเป็นแหล่งถลุงแร่ทองแดง ที่มีขนาดใหญ่ และมีกำลังการผลิตในระดับอุตสาหกรรม² เพราะเมื่อเทียบกับจำนวนประชากรในบริเวณดังกล่าวในช่วงเวลานั้นถือได้ว่า มีปริมาณการผลิตที่เกินความต้องการในท้องถิ่น จึงอาจเป็นไปได้ว่าชุมชนใกล้เคียงรวมทั้งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดสระบุรี จะอยู่ในขอบเขตการแพร่กระจาย(distribution) ทางวัฒนธรรมการผลิต การหลอม การถลุงโลหะและการใช้สำริด* ซึ่งมาจากบริเวณจังหวัดลพบุรี

หลักฐานอีกจำนวนหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงการติดต่อและแลกเปลี่ยนระหว่างทรัพยากรทางธรรมชาติภายในท้องถิ่น กับสินค้าอื่นที่มาจากบ้านเมืองที่ห่างไกล นั่นคือเครื่องประดับทำจากหินมีค่า และหินกึ่งอัญมณี ประเภทหินคาร์เนเลียน(carnelian)และอาเกต(agate)³ มีการนำเข้ามาเพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้าภายในท้องถิ่นประเภทของป่า ได้แก่ ไม้หอม วัสดุที่ได้จากสัตว์ประเภทนอแรด และแรธาตุ ได้แก่ ทองแดง ที่มีการนำมาหลอมให้เป็นแท่งเพื่อความสะดวกในการค้าขายแลกเปลี่ยน

เครื่องประดับเหล่านี้มีที่มาจากบ้านเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปบริเวณชายฝั่งทะเล ได้แก่ บ้านควนลูกปัด จังหวัดกระบี่ ซึ่งเป็นบริเวณที่มีการค้นพบลูกปัดสีจำนวนมาก หรือในแหล่งโบราณคดีกัมปงซุงไลง(Kampong Sungai Lang) กัวลาเซลินซิง(Kuala Selinsing) ในประเทศมาเลเซีย ซันลิบาร์(Sunlibar)ในประเทศอินโดนีเซีย ซึ่งเป็นแหล่งผลิตใหญ่ในภูมิภาคนี้ และอาจรวมไปถึงในแหล่งผลิตลูกปัดต้นกำเนิดจากเมืองตักซิลา พาราณสี และอหิฉัตร์ในอินเดีย⁴ เป็นการนำผ่านเข้ามาทางปากอ่าวเข้าสู่ปากน้ำป่าสัก โดยพ่อค้าที่นำสิ่งของเหล่านี้เข้ามาจะมาหยุดพักสินค้าอยู่ที่บ้านเมืองในเขตจังหวัดสระบุรี ก่อนที่จะนำไปแลกเปลี่ยนกับของป่าและแรธาตุในบ้านเมืองที่อยู่ลึกเข้าไปตอนบน⁵

¹ สุรพล นาถะพินธุ. (2533, ตุลาคม-ธันวาคม). การใช้สำริดสมัยก่อนประวัติศาสตร์. เมืองโบราณ. 16(4) : หน้า 67.

² ธนิช เลิศชาญฤทธิ. (2549, กันยายน-ตุลาคม). โบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในประเทศไทย : หลักฐานเพิ่มเติมจากภาคกลาง. ศิลปากร. 50(51) : หน้า 21-22.

* การตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการแพร่กระจายของการผลิตและใช้สำริดดังกล่าว ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดเกี่ยวกับการแพร่กระจายอันมีสาระสำคัญที่ว่าวัฒนธรรมหลักๆ มีจุดกำเนิดจากที่ใดที่หนึ่ง ผ่านการอพยพหรือการแพร่กระจายทางความคิด จากข้อความดังกล่าวได้สอดคล้องกับความคล้ายคลึงของลักษณะโบราณวัตถุหลายชนิด โดยเฉพาะเครื่องมือที่ทำจากสำริด ซึ่งพบในชุมชนก่อนประวัติศาสตร์บริเวณจังหวัดสระบุรีและลพบุรี (ดูเพิ่มเติมใน สว่าง เลิศฤทธิ. (2547). โบราณคดี แนวคิดและทฤษฎี. หน้า 62-65.)

³ พรชัย สุจิตต์. (2532, มกราคม-มีนาคม). ลูกปัดอินเดียและที่พบในประเทศไทย. เมืองโบราณ. 15(1) : หน้า 76.

⁴ ผาสุก อินทราวุธ. (2548). สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี. หน้า 48-49.

⁵ ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง. (2550, กรกฎาคม-กันยายน). อุตะเภ : เมืองยุคต้นประวัติศาสตร์ใกล้ชายฝั่งทะเลเดิม. เมืองโบราณ. 33(3) : หน้า 161.

บ้านเมืองในระดับหมู่บ้าน ที่เป็นจุดจอดเรือและพักสินค้าบนเส้นทางของพ่อค้าจากต่างถิ่น ในช่วงเวลานี้ ได้พัฒนาเป็นบ้านเมืองขนาดใหญ่ขึ้นมาในสมัยทวารวดี หรือให้หลังจากนี้กว่าพันปีต่อมา เช่น เมืองอุตะเกา ในเขตอำเภอนองแซง และเมืองขีตชิน ในเขตอำเภอบ้านหมอ

2.3. บ้านเมืองสระบุรีในสมัยทวารวดี

แม้ว่าสภาพภูมิศาสตร์ของบ้านเมืองสระบุรีในสมัยทวารวดี หรือเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 จะไม่มีความเปลี่ยนแปลงไปจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จนส่งผลให้โครงสร้างของบ้านเมืองและสังคมมนุษย์เกิดความเปลี่ยนแปลงมากนัก แต่เนื่องจากบ้านเมืองสระบุรีที่อยู่บนเส้นทางสัญจรและติดต่อค้าขายสินค้าทั้งวัตถุดิบจากโลหะ ของป่า และเครื่องประดับหินมีค่า โดยทางทะเล กับบ้านเมืองอื่นที่อยู่ห่างไกลอย่างต่อเนื่อง นับแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมา ทำให้บ้านเมืองแถบนี้มีพัฒนาการจากสังคมระดับหมู่บ้านมาเป็นสังคมระดับเมืองมากขึ้น ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไปนี้

2.3.1. การก่อตัวทางสังคมระดับเมืองสมัยทวารวดี

การก่อตัวของบ้านเมืองในช่วงเวลานี้ จะเกิดขึ้นใกล้ลำน้ำหรือชายฝั่งทะเลเดิม อันเป็นจุดติดต่อทางการค้าและการเดินทางของผู้คนในช่วงเวลาดังกล่าว¹ การขยายตัวของสังคมทางการค้าที่เพิ่มขึ้นจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ ส่งผลให้บริเวณรอบ ๆ ปากอ่าวหรือบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมเกิดเป็นเมืองท่าขึ้นหลายแห่ง เพื่อตอบสนองการเข้ามาติดต่อทางการค้าของพ่อค้าจากภายนอกทั้งสิ้น เช่น เมืองคูบัวจังหวัดราชบุรี เมืองนครชัยศรีจังหวัดนครปฐม และเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นต้น

สำหรับบริเวณบ้านเมืองสระบุรีซึ่งอยู่ใกล้กับชายฝั่งทะเลเดิมในช่วงเวลานี้สามารถพบเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ อันเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองสมัยทวารวดี 2 แห่งด้วยกัน ดังนี้

- 1) เมืองขีตชิน บ้านคูเมือง ในอำเภอบ้านหมอ^{*}
- 2) เมืองอุตะเกา บ้านดงเมือง ในเขตอำเภอนองแซง^{**}

¹ ธิธา สารยา. (2532). เล่มเดิม. หน้า 25.

^{*} การขุดค้นทางโบราณคดี เมื่อ พ.ศ. 2535 และ พ.ศ. 2536 โดยภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พบหลักฐานยืนยันถึงการติดต่อแลกเปลี่ยน และรับเอาวัฒนธรรมจากโลกภายนอก โดยเฉพาะอินเดียเข้ามาหลายอย่าง โบราณวัตถุส่วนหนึ่งได้จัดแสดงไว้ที่พิพิธภัณฑ์พื้นบ้านภายในโรงเรียนหนองแซงวิทยา และที่วัดอุตะเกา ซึ่งอยู่ใจกลางเมืองโบราณอุตะเกา

^{**} ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ร่วมกับสำนักศิลปากรที่ 7 พระนครศรีอยุธยา ทำการขุดค้นเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2549 ถึงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2550 และขุดค้นอีกครั้งในช่วงเดือนมีนาคม พ.ศ. 2551

เมืองโบราณทั้งสองแห่งตั้งอยู่ใกล้กับชายฝั่งทะเลเดิม แต่เดิมเมืองสองแห่งนี้เป็นเพียงชุมชนระดับหมู่บ้าน แต่การอยู่บนเส้นทางการค้าโบราณและมีการรับเอาองค์ความรู้จากภายนอกเข้ามา จึงมีพัฒนาการมาเป็นเมืองสมัยทวารวดี มีบทบาทสำคัญในการเป็นเมืองท่าและจุดจอดเรือในเวลาต่อมา

2.3.2 การศึกษาและสำรวจเกี่ยวกับเมืองโบราณสมัยทวารวดีในสระบุรี

สำหรับเมืองโบราณชิดชิน อีริก ไฮเดนฟาเดน(Erik Seidenfaden) นักสำรวจชาวเดนมาร์ก เคยเดินทางมาสำรวจและทำแผนที่เมืองโบราณแห่งนี้ เผยแพร่ไว้ในวารสารสยามสมาคม เล่มที่ 27 ใน พ.ศ. 2476¹ ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายถึงสภาพเมืองและความหมายของชื่อเมืองแห่งนี้ว่ามีความสัมพันธ์กับเรื่องรามเกียรติ์

จากการศึกษาโดยภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2550 ที่ผ่านมามีการพบร่องรอยว่า เมืองโบราณชิดชินมีพัฒนาการจากชุมชนระดับหมู่บ้านช่วงก่อนประวัติศาสตร์มาเป็นชุมชนระดับเมืองในสมัยทวารวดี และมีการอยู่อาศัยทับซ้อนมาจนถึงสมัยอยุธยา² ดังปรากฏชื่อสถานที่ต่างๆ ของเมืองโบราณแห่งนี้ในคำให้การขุนหลวงหาวัดนี้ ...เมืองนั้นมีคู 2 ชั้น มีประตู 4 ประตู ประตูช่องคน 1 ประตู ประตูไชย 1 ประตู ประตูน้ำ 1 ประตู ประตูผี 1 มีเสาดะลูกช้างเผือกอยู่โคกปราสาทเสาดหนึ่ง มีศิระคนโบราณอยู่ศิระหนึ่ง ใหญ่ประมาณ 8 กำ...³

สำหรับเมืองโบราณอู่ตะเภา ศรัศกร วัลลิโภดม ได้ทำการศึกษาเมืองแห่งนี้ร่วมกับชุมชนศึกษาวัฒนธรรมโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งเป็นการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับเมืองโบราณแห่งนี้สู่แวดวงวิชาการเป็นครั้งแรก เมื่อพ.ศ.2509 ว่าเมืองแห่งนี้มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และมีความสัมพันธ์เกี่ยวกับตำนานท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับชื่อเมืองอู่ตะเภา โดยเชื่อว่าบริเวณเมืองโบราณแห่งนี้ น่าจะเป็นชุมชนทางการค้าและเป็นจุดจอดเรือของพ่อค้าที่ได้เข้ามาค้าขายในแผ่นดินใหญ่สมัยโบราณ⁴

งานวิจัยเกี่ยวกับเมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลาง ซึ่งศึกษาด้วยภาพถ่ายทางอากาศ ทำให้ทราบว่าเมืองโบราณทั้ง 2 แห่งนี้ ตั้งอยู่ในบริเวณลานตะพักลำน้ในระดับที่ต่างกัน โดยเมืองอู่ตะเภา จะอยู่ในบริเวณลานตะพักลำน้ระดับ 3.5-4 เมตร ส่วนเมืองชิดชิน จะอยู่ในลานตะพักลำน้ระดับ 6-8 เมตร คือตั้งอยู่ในพื้นที่ซึ่งยังคงมีความเปลี่ยนแปลงลักษณะ

¹Erik Seidenfaden. (1933, volume. XXVII). notes and queries. **Siam Society**. 27(1) : pp. 105-114.

²มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2552). โครงการศึกษาวิจัยและพัฒนาเมืองชิดชิน ตำบลบ้านหม้อ อำเภอบ้านหม้อ จังหวัดสระบุรี. (รายงานการขุดค้น). หน้า 209-210.

³กรมศิลปากร. (2460). คำให้การขุนหลวงหาวัด. ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 8. หน้า 20.

⁴สุรพล นาถะพินธุ. (2542). รายงานสรุปย่อ ผลการขุดค้นแหล่งโบราณคดีเมืองอู่ตะเภา บ้านดงเมือง ตำบลม่วงหวาน อำเภอนองแสง จังหวัดสระบุรี. (รายงานการวิจัย). หน้า 3-4.

ทางภูมิศาสตร์ทั้งระดับชายฝั่ง และความใกล้เคียงลำนํ้า อันเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองในสมัยทวารวดี¹ และเมืองโบราณทั้ง 2 แห่งนี้ มีการก่อเกิดเป็นเมืองอยู่ต่างช่วงเวลาแต่มีความต่อเนื่องกัน

2.2.3 พัฒนาการและการติดต่อของบ้านเมืองสมัยทวารวดี

การที่สภาพที่ตั้งของชุมชนในบริเวณนี้มีสภาพที่เหมาะสมในการเป็นชุมทางการค้ากับดินแดนโดยรอบ เป็นผลให้ชุมชนดังกล่าวพัฒนาการขึ้นเป็นบ้านเมืองโดยอาศัยการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชุมชนต่างชาติที่ผ่านเข้ามาค้าขายที่สำคัญที่สุดคืออินเดีย

สำหรับเส้นทางที่ผู้คนจากภายนอก ได้เดินทางเข้ามาติดต่อการค้ากับบ้านเมืองภายในอาณาจักรอานันเป็นเมืองสระบุรีนี้ จะใช้การเดินทางจากฝั่งทะเลเข้าสู่ปากลำนํ้าป่าสัก ซึ่งขณะนั้นจะอยู่แถบอำเภอหนองแขง และจะจอดเรือที่เมืองท่าในบริเวณนี้ เพื่อแลกเปลี่ยนและขนถ่ายสินค้าเรือส่วนหนึ่งอาจขึ้นเหนือไปยังบ้านเมืองตอนบน คือ ชัยบาดาล และศรีเทพ ด้วยรูปแบบการค้าซึ่งมีกลุ่มพ่อค้าคนกลางขนสินค้าเข้าไปขายยังเมืองต่าง ๆ ภายในบริเวณแผ่นดินใหญ่ ส่งผลให้สินค้าจากภายนอกหลังไหลเข้าไปยังบ้านเมืองที่ห่างไกลออกไป อันได้แก่ นครจำปาศรี และฟ้าแดดสงยาง ในลุ่มน้ำชี หรือแม้แต่เวียงจันทน์โบราณด้วย

การติดต่อทางการค้ากับอินเดีย นอกจากจะเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าและทำให้สังคมในระดับหมู่บ้านของเมืองสระบุรีพัฒนาเป็นสังคมระดับเมือง ที่อำนวยความสะดวกทางการค้าบริเวณภาคพื้นอนุภูมิภาคนี้แล้ว ยังมีการรับเอาลัทธิความเชื่อทางศาสนา ลักษณะการปกครองและคติในการสร้างบ้านแปลงเมืองเข้ามาปรับใช้ จนมีพัฒนาการทางสังคมและการเมืองที่สลับซับซ้อนมากขึ้น โดยได้รับถ่ายทอดจากนักปกครองและพราหมณ์ที่เดินทางเข้ามาพร้อมกับกลุ่มพ่อค้า²

การรับอิทธิพลความรู้ด้านต่าง ๆ จากดินแดนตะวันตกคืออินเดีย ที่ปรากฏให้เห็นจากจารึกถ้ำนารายณ์ที่อำเภอพระพุทธบาท เป็นอักษรปัลลวะ ภาษามอญโบราณ มีอายุพุทธศตวรรษที่ 12 ถือว่าเป็นจารึกที่เก่าที่สุดในภาคกลาง มีเนื้อหาเกี่ยวกับการฉลองปูชนียวัตถุของผู้นำในท้องถิ่น แสดงแนวคิดและวิธีปฏิบัติ คือ อิทธิพลทางด้านความเชื่อและศาสนาซึ่งถ่ายทอดมาจากอินเดีย นอกจากนี้ด้วยข้อความที่อธิบายถึงสถานะของกลุ่มผู้นำในท้องถิ่นที่มีฐานะผู้ปกครองยังสะท้อนถึงการรับเอาคติเกี่ยวกับชนชั้นทางอินเดียมาปรับใช้³

¹ ผ่องศรี วรนาสิน; และทิวา ศุภจรรยา. (2523). เล่มเดิม. หน้า 26-27.

² ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). ความหมายพระบรมธาตุ ในอารยธรรมสยามประเทศ. หน้า 30-32.

* คำจารึกดังกล่าว ค้นพบเมื่อ พ.ศ. 2523 โดยภุช ภูมธน ในขณะนั้นดำรงตำแหน่งหัวหน้าพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์ โดย เทม มีเต็ม เป็นผู้อ่านจารึกนี้ มีเนื้อหาโดยสังเขปคือ เป็นการเฉลิมฉลองปูชนียวัตถุ โดยการนำของพ่อลูกสินายระ พร้อมกับชาวเมืองอนุราชปุระ

³ กรมศิลปากร. (2529). จารึกในประเทศไทย เล่ม 2. หน้า 42-47.

สำหรับหลักฐานที่เกี่ยวกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนาโดยตรง ที่ปรากฏในพื้นที่สระบุรี ที่สำคัญ คือ รอยพระพุทธรูปที่มีธรรมจักรอยู่บริเวณกลางฝ่าพระบาท ภายในมณฑปบนเขาลม วัดพระพุทธรูป อำเภอเมืองสระบุรี และรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป อำเภอพระพุทธรูป ซึ่งหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงวินิจฉัยว่าได้สร้างขึ้นในสมัยทวารวดีเช่นกัน¹ คติความเชื่อดังกล่าวแม้จะเริ่มแพร่หลายเข้ามาตั้งแต่สมัยทวารวดี หากยังสามารถดำรงอยู่สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

ข้อมูลทั้งหมดที่เกี่ยวกับเมืองโบราณสมัยทวารวดีทั้ง 2 แห่งที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นสามารถอธิบายถึงพัฒนาการ หน้าที่ และความสำคัญของบ้านเมืองสระบุรีขณะนั้นได้ว่าเป็นเมืองที่มีพัฒนาการมาจากชุมชนในระดับหมู่บ้านขนาดเล็ก จนเติบโตเป็นเมืองขนาดใหญ่ หลังจากชุมชนภายในบริเวณเมืองสระบุรี ได้ติดต่อทางการค้ากับชุมชนที่อยู่ห่างไกลอย่างต่อเนื่อง

เมื่อเวลาผ่านไปด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่เปลี่ยนแปลง ทำให้เมืองโบราณสมัยทวารวดีในสระบุรีเสื่อมความสำคัญ ลดบทบาทการเป็นศูนย์กลางการติดต่อทางการค้า แต่สิ่งหนึ่งที่ยังคงสืบต่อมาจนถึงปัจจุบันคือ คติความเชื่อทางศาสนา สำหรับบ้านเมืองสระบุรีในเวลาหลังจากนี้ ได้เกิดการก่อตัวขึ้นใหม่ในบริเวณซึ่งอยู่ใกล้ลำน้ำป่าสักทางตอนล่าง ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

2.4 การก่อตัวขึ้นใหม่ของบ้านเมืองสระบุรี สมัยอาณาจักรเขมรโบราณ

หลังพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา เมืองโบราณสมัยทวารวดีหลายแห่งรวมทั้งในบริเวณสระบุรีปัจจุบัน คือ เมืองอู่ตะเภาในเขตอำเภอหนองแซง และเมืองขี้ดหิน ในเขตอำเภอบ้านหมอ ได้ลดบทบาทการเป็นศูนย์กลางการติดต่อทางการค้า เป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิประเทศ พื้นที่บริเวณที่ราบใกล้ชายฝั่งทะเลเดิม ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นอีกครั้ง จากการที่ระดับน้ำทะเลเริ่มลดระดับลงไปเรื่อยๆ จนชายฝั่งไปอยู่บริเวณชายฝั่งอ่าวไทยปัจจุบัน

จากเหตุผลข้างต้นทำให้เมืองโบราณในสมัยทวารวดีทั้ง 2 แห่ง ที่อาศัยเส้นทางน้ำในการเข้าออกติดต่อทางการค้า รวมทั้งใช้บริเวณเมืองเป็นจุดจอดเรือขนถ่ายสินค้า เริ่มต้นขึ้นและไกลทะเลไม่สามารถขบหาความสำคัญทางการค้า ในที่สุดเมืองโบราณทั้ง 2 แห่งจึงสลายตัวกลายเป็นเพียงชุมชนขนาดเล็ก ที่อยู่บนเส้นทางเดินทางของผู้คนเพียงอย่างเดียว

¹หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2532, มกราคม-มีนาคม). จารึกถ้ำนารายณ์. เมืองโบราณ. 15(1) : หน้า 60.

*รอยพระพุทธรูปถือเป็นอนุสาวรีย์ ซึ่งก็คือสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่ออุทิศให้แก่พระพุทธเจ้า และเป็นบริวารเจดีย์ คือสิ่งแทนองค์พระพุทธเจ้า คำอธิบายถึงการสร้างรอยพระพุทธรูปมี 2 แนวทางคือ แนวทางแรกจากอินเดีย เพื่อเป็นสิ่งแทนพระองค์ให้ประชาชนเคารพสักการะ หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน หลังจากนั้นจึงมีการสร้างพุทธรูปขึ้นแทน แนวทางที่ 2 จากลังกา เชื่อว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาประทับรอยพระพุทธรูปไว้ 5 แห่งดังนี้ 1 เขาสวรรณมาลิก 2 เขาสวรรณบรรพต 3 เมืองโยนกบุรี 4 ที่หาดทรายในลำน้ำนันทาน และ 5 เขาสุมณภูหรือบนยอดเขาในเขตอำเภอพระพุทธรูปจังหวัดสระบุรีปัจจุบัน

2.4.1 ร่องรอยของเมืองโบราณสมัยอาณาจักรเขมรโบราณ

หลังจากบ้านเมืองในสมัยทวารวดีได้เสื่อมความสำคัญในการเป็นเมืองท่าการค้าลง แต่ได้เกิดการก่อตัวของบ้านเมืองขึ้นมาแทนที่ ในบริเวณที่เป็นอำเภอเส้าไห้และอำเภอเมืองสระบุรี จากภาพถ่ายทางอากาศบริเวณอำเภอเส้าไห้และใกล้เคียง ของวิลเลียม ฮันท์ นักสำรวจชาวอเมริกัน ซึ่งถ่ายเอาไว้ระหว่าง พ.ศ. 2486-2490 พบร่องรอยของเมืองโบราณที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าอยู่ห่างจากลำน้ำป่าสักมาทางทิศใต้ ประมาณ 2 กิโลเมตร¹ ซึ่งเป็นลักษณะของเมืองที่เกิดขึ้นภายหลังสมัยทวารวดี² และอาจกล่าวได้ว่าอยู่ร่วมสมัยกับ อาณาจักรเขมรโบราณที่ได้แผ่อำนาจมายังบริเวณที่ราบภาคกลาง ราวพุทธศตวรรษ ที่ 16-18

2.4.2 อิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณในสระบุรี

การพบเมืองที่มีลักษณะร่วมสมัยกับอาณาจักรเขมรโบราณในบริเวณอำเภอเส้าไห้ ยังสอดคล้องกับคำอธิบายในเรื่องของอำนาจอาณาจักรเขมรโบราณบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก ปรากฏอยู่ใน พระนิพนธ์ของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่อง “เที่ยวตามทางรถไฟ” ดังนี้

...ท้องที่อันเป็นเขตจังหวัดสระบุรีนี้แต่โบราณ ครั้งเมื่อพวกขอมยังเป็นใหญ่ในประเทศนี้อยู่ใน ทางหลวงสายหนึ่งซึ่งพวกขอมไปมาติดต่อกับราชธานีที่นครหลวง(ซึ่งเรียกในภาษาขอมว่านครธม) ยังมีเทวสถานซึ่งพวกขอมสร้างเป็นปรางค์หินไว้ตามที่ได้ตั้งเมือง ปรากฏอยู่เป็นระยะมา คือ ในเขตจังหวัดปราชินบุรี ที่อำเภอพัฒนานครแห่ง 1 ที่ดงศรีมหาโพธิ์แห่ง 1 ต่อมาถึงเขต จังหวัดนครนายก มีที่ดงละครแห่ง 1 แล้วมาที่บางโขมดทางขึ้นพระพุทธบาทอีกแห่ง 1* ต่อไปก็ถึง เมืองลพบุรี ซึ่งเป็นเมืองหลวงมณฑลละโว้ที่พวกขอมมาตั้งปกครอง แต่ในที่ใกล้ลำน้ำป่าสัก ซึ่งตั้งจังหวัดสระบุรี หาปรากฏสิ่งสำคัญครั้งขอมอย่างหนึ่งอย่างใดไม่...³

¹เมืองเส้าไห้. (ภาพถ่ายทางอากาศ). (2486-2490).

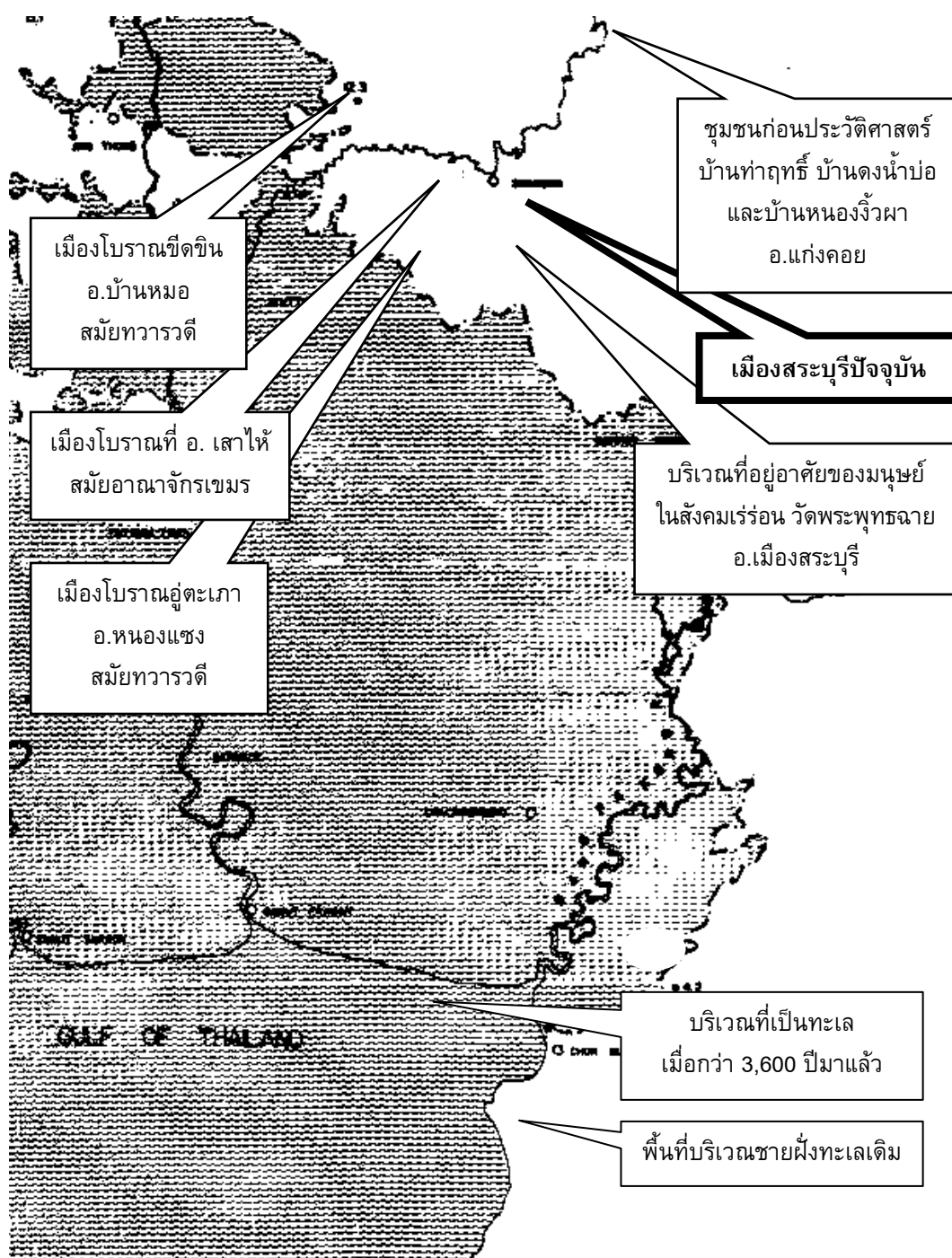
²สุรพล นาตะพินธุ; และสุพจน์ พรหมมาโนช. (2540). การกระจายตัวของแหล่งโบราณคดี ลุ่มน้ำป่าสัก : กรณีศึกษาเฉพาะในพื้นที่โครงการพัฒนาลุ่มน้ำป่าสักอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. เล่มเดิม. หน้า 36.

* สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวถึงบางโขมดทางขึ้นพระพุทธบาท ในลักษณะที่เป็น เมืองหนึ่งในวัฒนธรรมเขมรโบราณ ซึ่งอยู่บนเส้นทางระหว่างละโว้ไปยังเมืองพระนคร แต่จากการศึกษาในปัจจุบัน พบว่า เมืองดังกล่าวก่อตัวขึ้นในสมัยทวารวดี โดยมีอิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณเข้ามาในบริเวณดังกล่าว เพียงช่วงเวลาหนึ่ง ปรากฏหลักฐานเพียงทวารบาลศิลาจำนวน 6 คน ในที่นี้จึงไม่นำมาอธิบายเกี่ยวกับ พัฒนาการของเมืองสระบุรีในช่วงเวลานี้

³สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2510). เที่ยวตามทางรถไฟ. หน้า 66.

บทพระนิพนธ์ดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงการรับรู้เกี่ยวกับอิทธิพลของอาณาจักร
เขมรโบราณในสระบุรี แม้ว่าขณะนั้นยังไม่พบหลักฐานใดเกี่ยวกับอำนาจของอาณาจักรเขมรโบราณ
บริเวณตัวเมืองสระบุรีซึ่งอยู่ติดลำน้ำป่าสักก็ตาม แต่แนวคิดดังกล่าวเป็นพื้นฐานของการทำความเข้าใจว่า
บ้านเมืองสระบุรีอยู่บนเส้นทางระหว่างเมืองลโวทยปุระหรือลพบุรี กับเมืองยโสธรปุระราชธานี
หรือเมืองพระนคร และนำมาซึ่งการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับอำนาจของอาณาจักรเขมรโบราณในบริเวณ
ภาคกลางของประเทศไทยในเวลาต่อมา

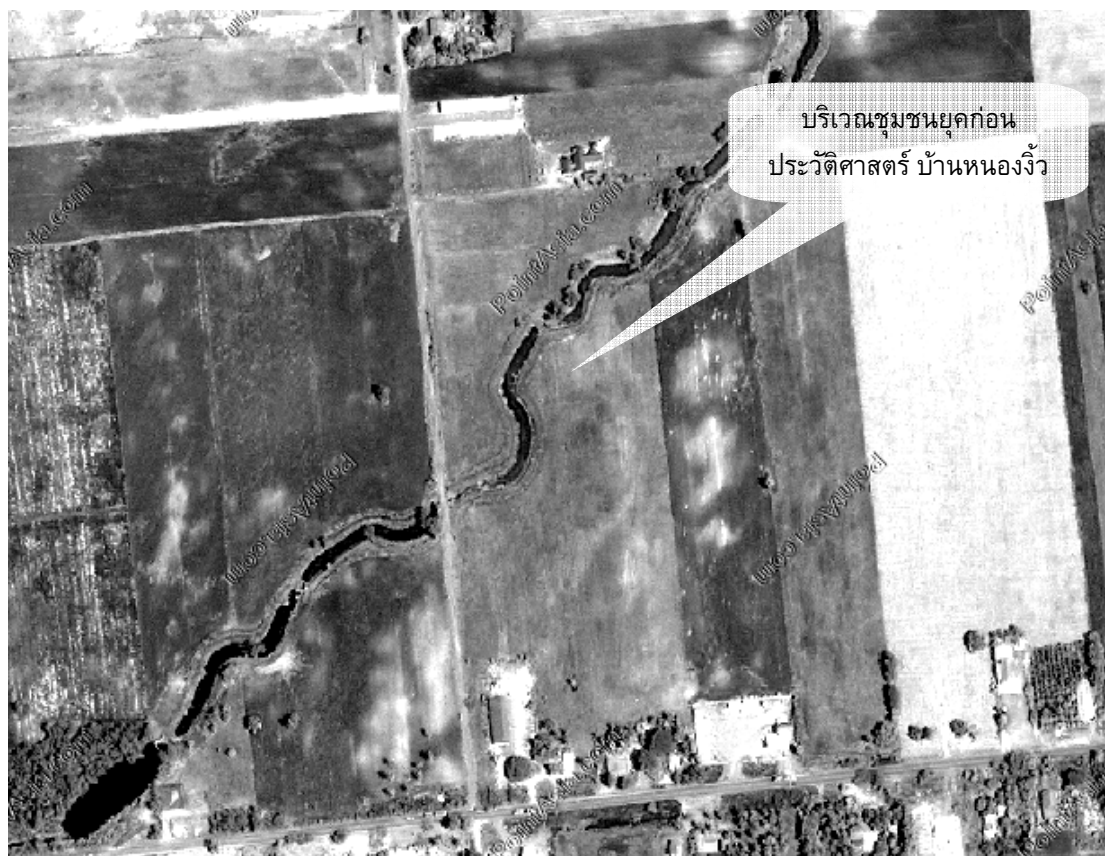
ภาพประกอบ 4 แผนที่แสดงลักษณะภูมิประเทศบริเวณชายฝั่งทะเลเดิม เมื่อกว่า 3,600 ปีมาแล้ว และที่ตั้งของชุมชนก่อนสมัยอยุธยา

ปรับปรุงจาก : ผ่องศรี วนาสิน; และทิวา ศุภจรรยา. (2523). เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิม ของที่ราบภาคกลางประเทศไทย การศึกษาที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์. (รายงานการวิจัย). หน้า 52.

ภาพประกอบ 5 ภาพถ่ายดาวเทียม ที่อยู่อาศัยของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ในสังคมเร่ร่อน บริเวณเขาลม วัดพระพุทธราย อ.เมืองสระบุรี

ที่มา : **PointAsia**. (2008). Satellie picture. (Online)

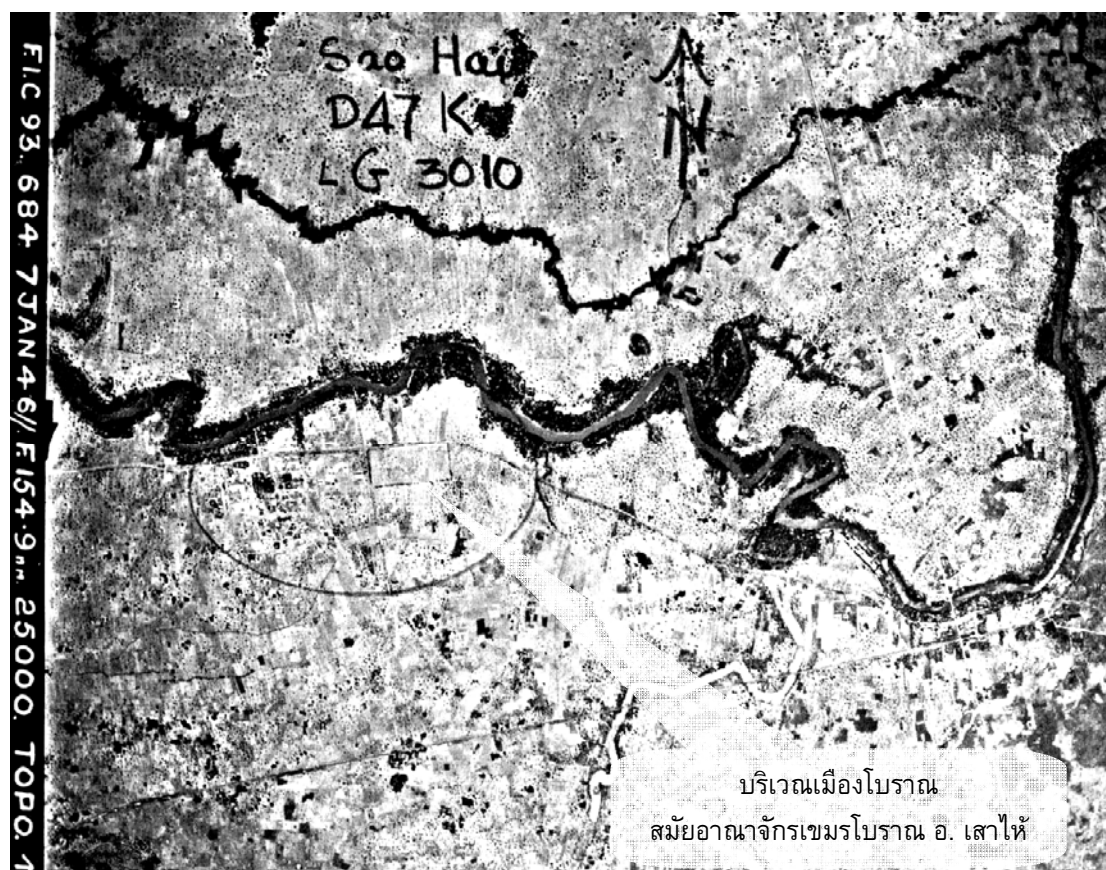
ภาพประกอบ 6 ภาพถ่ายดาวเทียม บริเวณชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ บ้านหนองจั่ว
อ.แก่งคอย

ที่มา : **PointAsia**. (2008). Satellie picture. (Online)

ภาพประกอบ 7 ภาพถ่ายทางอากาศเมืองโบราณสมัยทวารวดี บ้านอุ้ตะเกา อ.หนองแซง

ที่มา : กรมแผนที่ทหาร. (2550). ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณบ้านอุ้ตะเกา อำเภอหนองแซง

ภาพประกอบ 8 ภาพถ่ายทางอากาศโดยวิลเลียม ฮันท์ (2486-2490) แสดงบริเวณเมืองโบราณ
สมัยอาณาจักรเขมรโบราณ อำเภอเส้าไห้

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2550). ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณอำเภอเส้าไห้

3. การสถาปนาเมืองสระบุรีในอาณาจักรอยุธยา

ปลายพุทธศตวรรษที่ 19 บ้านเมืองบริเวณที่ราบภาคกลาง เกิดการรวมตัวทางการเมืองระหว่างรัฐละโว้และรัฐสุพรรณภูมิ ได้สถาปนาอาณาจักรอยุธยาหรืออยุธยายุคต้นขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง¹ อาณาจักรอยุธยาได้เสริมสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้กับตัวเองด้วยการเป็นรัฐศูนย์กลางการค้าที่อยู่นนชัยภูมิบริเวณที่ราบปากน้ำ มีความสะดวกในการติดต่อกับรัฐต่างแดนทางทะเล และกับบ้านเมืองภายในแผ่นดินใหญ่ตอนบนทางลำน้ำต่างๆ

ในด้านการเมืองการปกครอง แม้ว่าอาณาจักรอยุธยาจะมีศูนย์กลางการปกครอง บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างซึ่งมีความเหมาะสมในการเป็นรัฐทางการค้า และสามารถสร้างรายได้ให้กับอาณาจักรอย่างต่อเนื่อง แต่การขยายอำนาจทางการเมืองออกไปยังดินแดนอื่นเป็นสิ่งที่สำคัญต่อเสถียรภาพความมั่นคงของอาณาจักรเช่นกัน นับแต่สถาปนากรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.1893 ได้ขยายอำนาจการปกครองไปยังบ้านเมืองใกล้เคียงและบ้านเมืองที่ห่างไกลโดยตลอด ปรากฏในกฎหมายเตียรบาลซึ่งตราขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเกี่ยวกับอาณาเขตของอาณาจักรอยุธยาขณะนั้นว่า ครอบคลุมบ้านเมืองทุกทิศทางดังนี้

ด้านทิศเหนือ ติดต่อกับอาณาจักรล้านนาของพระเจ้าติโลกราช

ด้านตะวันออก จะอยู่ถึงเมืองโคตรบองและเมืองเรวแก้ว ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวตอนใต้ปัจจุบัน

ด้านทิศใต้ จะมีอาณาเขตไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช²

แม้ว่าอาณาจักรอยุธยาจะมีอำนาจปกครองหัวเมืองต่างๆโดยรอบ แต่ในความเป็นจริงหัวเมืองเหล่านั้นถูกควบคุมในเชิงสัญลักษณ์ ด้วยการส่งบรรณาการมายังกรุงศรีอยุธยาตามกำหนด ปรากฏในลักษณะการส่งส่วยบรรณาการดอกไม้เงินดอกไม้ทอง และหรือการถือน้ำพิพัฒน์สัตยา³

ขอบเขตของอาณาจักรอยุธยา มีความเปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจและนโยบายของกษัตริย์แต่ละองค์ ในแผ่นดินของสมเด็จพระไชยราชาธิราช มีความต้องการที่จะขยายอำนาจทางการเมืองไปในเขตแดนมอญทางใต้ของอาณาจักรพม่า เป็นเหตุให้อยุธยาทำสงครามกับพม่าเป็นครั้งแรก และสามารถยึดเมืองเชียงกรานเอาไว้ได้⁴ แต่จากสงครามครั้งนี้ได้กลายเป็นชนวนให้เกิดสงครามระหว่างทั้งสองอาณาจักรอีกหลายครั้ง

ในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ พ.ศ.2091 พระเจ้าหงสาวดีตะเบงชเวตี้ ยกกองทัพมาโจมตีอยุธยา สงครามครั้งนี้ฝ่ายไทยนอกจากจะสูญเสียพระสุริโยทัยแล้ว ยังทำให้ได้ทราบถึง

¹ ขจร สุขพานิช. (2515, กันยายน). เมืองต่างๆในสมัยอยุธยา. วิทยาสาร. 23(35) : หน้า 20.

² กรมศิลปากร. (2548). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. หน้า 52.

³ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2540). นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา ใน กรุงแตก, พระเจ้าตาก และประวัติศาสตร์ไทย. หน้า 228-229.

⁴ หลวงประเสริฐอักษรนิติ์. (2540). พระราชพงศาวดารกรุงเก่า. หน้า 9.

ข้อเสียและข้อบกพร่องของระบบราชการป้องกันราชอาณาจักรนี้ กล่าวคือ กองทัพพม่าสามารถเคลื่อนทัพเข้ามายังเขตแดนอยุธยา โดยเอาชนะเมืองเมืองสุพรรณซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านที่มีกำแพงและป้อมปราการแข็งแรงได้ในเวลาอันรวดเร็ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงต้องวางนโยบายการจัดระบบหัวเมืองขึ้นใหม่

3.1 สาเหตุของการสถาปนาเมืองสระบุรีในอาณาจักรอยุธยา

การป้องกันข้าศึกของอาณาจักรอยุธยาแต่เดิม ได้ใช้หัวเมืองรอบนอกคือ เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี และเมืองนครนายก เป็นเมืองหน้าด่านในการป้องกันข้าศึก โดยมีกองทัพจากหัวเมืองเหนือ เช่น เมืองพิษณุโลก และหัวเมืองประเทศราชอื่นๆ มาสมทบช่วยกองทัพจากพระนครที่จัดตั้งกองทัพรับข้าศึกนอกเมือง แต่ในสงครามพ.ศ.2091 เมืองสุพรรณบุรีซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านไม่สามารถต้านทานข้าศึกได้ ทั้งยังอาจเป็นที่มั่นให้กับข้าศึกในการทำสงครามกับอยุธยา แต่ที่สำคัญคืออยุธยาไม่มีแหล่งรวบรวมผู้คนและเสบียงอาหารที่อยู่ใกล้กับพระนคร

ภายหลังจากเหตุการณ์ครั้งนี้ จึงมีการปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์การป้องกันพระนครใหม่ มีการรื้อกำแพงและป้อมปราการในบริเวณเมืองสุพรรณ เมืองลพบุรี และเมืองนครนายก เพื่อจัดสร้างเมืองขึ้นใหม่ให้ใกล้กับพระนคร สำหรับประโยชน์ในการรวบรวมผู้คนและเสบียงอาหารไว้ในเวลาเกิดศึกสงคราม เมืองที่มีการจัดตั้งขึ้นใหม่ คือ เมืองนนทบุรีด้านทิศใต้ เมืองสาครบุรีด้านทิศเหนือ และเมืองนครชัยศรีด้านทิศตะวันตก¹

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สันนิษฐานว่าเมืองสระบุรีน่าจะมีการสถาปนาขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน โดยจะอยู่ด้านตะวันออกของอยุธยา สำหรับเหตุผลในการเลือกบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนล่างเพื่อจัดตั้งเป็นเมืองสระบุรี ด้วยมีปัจจัยที่เหมาะสมดังนี้

1) บริเวณดังกล่าวเป็นชุมทางในการสัญจรไปมาของผู้คนตั้งแต่สมัยโบราณ ง่ายต่อการรวบรวมผู้คนเพื่อเป็นกำลังไว้ใช้ในช่วงเกิดสงคราม

2) บริเวณที่จะตั้งขึ้นเป็นเมืองสระบุรี เป็นที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์ ใกล้กับลำน้ำป่าสักสามารถทำการเพาะปลูกเพื่อใช้เป็นเสบียงในภาวะสงครามได้อย่างสะดวก²

จากเหตุผลทั้งหมดดังนี้ ทำให้อาณาจักรอยุธยาเข้ามาจัดการและก่อตั้งเป็นบ้านเมืองสระบุรีขึ้นดังปรากฏในกฎหมายตราสามดวง ส่วนของพระธรรมนูญ โดยอธิบายถึงสถานภาพของเมืองสระบุรีเอาไว้ว่าเป็นหัวเมืองชั้นในระดับตรี ขึ้นตรงกับสมุหนายก และจัดอยู่ในส่วนของหัวเมืองฝ่ายตะวันออก ผู้ปกครองมีบรรดาศักดิ์ระดับพระ³

¹ พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. หน้า 48.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2510). เล่มเดิม. หน้า 66.

³ กรมศิลปากร. (2544). คำให้การชาวกรุงเก่า. หน้า 185.

3.2. หน้าที่และความสำคัญของเมืองสระบุรี

ในสมัยอยุธยา เมืองสระบุรีเป็นหัวเมืองชั้นในระดับตรี ปรากฏชื่อเจ้าเมืองคือพระสระบุรี โดยเมืองสระบุรีมีหน้าที่และความสำคัญทั้งในด้านการเมืองและการศาสนาดังต่อไปนี้

ด้านการเมือง เมืองสระบุรีมีหน้าที่รวบรวมผู้คนและสะสมเสบียงอาหารในเวลาเกิดสงคราม เห็นได้จากวัตถุประสงค์ในการก่อตั้งเมือง จากพระราชพงศาวดารสมัยอยุธยาได้กล่าวถึงหน้าที่ของเมืองสระบุรีที่สนับสนุนส่วนกลางในภาวะสงครามหลายครั้ง ดังเช่นในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร พ.ศ. 2125 ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง อาณาจักรอยุธยาตั้งตัวเป็นอิสระ อาณาจักรหงสาวดีได้ยกกองทัพมาทำสงครามกับอาณาจักรอยุธยา พระสระบุรีและเจ้าเมืองที่ปกครองหัวเมืองชั้นใน ได้รับมอบหมายให้ระดมกำลังเตรียมทำนาสะสมเสบียงอาหารเพื่อใช้ในเวลาเกิดสงคราม¹

นอกจากนี้การที่เมืองสระบุรีอยู่บนเส้นทางเดินทัพและคมนาคมสมัยโบราณ ปรากฏว่ามีการนำช้างหลวงมาเลี้ยงในบริเวณนี้ เพื่อประโยชน์ในราชการทัพ² การที่เมืองสระบุรีอยู่ในจุดยุทธศาสตร์สำคัญน่าจะเป็นผลดีต่อการสืบข่าวกองทัพข้าศึก เพื่อเตรียมความพร้อมในการต่อต้านข้าศึกและป้องกันพระนคร ดังเช่นกรณีของพระยาละแวกพระเจ้ากรุงกัมพูชา ได้ยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คนในขอบเขตอาณาจักรอยุธยา ใน พ.ศ. 2100 และ พ.ศ. 2110 โดยใช้เส้นทางจากเมืองพระนครของเขมร มาทางปราจีนบุรี นครนายก เข้าสู่บ้านนาเรียงแขวงเมืองสระบุรี ก่อนที่จะถึงอยุธยา จากเหตุการณ์ทั้งสองครั้งนี้ อาณาจักรอยุธยาสามารถป้องกันการโจมตีของกองทัพกรุงกัมพูชาเอาไว้ได้³

นับตั้งแต่แผ่นดินพระเอกาทศรถเป็นต้นมา บ้านเมืองสระบุรีได้รับการฟื้นฟูโดยเฉพาะสภาพเศรษฐกิจที่ตกต่ำมานานในช่วงสงคราม⁴ มีการปลูกข้าว ทำการค้า และสร้างวัด เมืองสระบุรีในช่วงเวลานี้ยังคงมีหน้าที่ในการสะสมกำลังคนและเสบียงอาหาร เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงให้กับราชธานีดังเช่นเหตุผลแรกตั้งเป็นเมือง แต่ในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา บ้านเมืองปราศจากศึกสงครามเป็นเวลานาน นำไปสู่การขาดความพร้อมทางด้านทหารและการควบคุมกำลังคน ประกอบกับการบริหารปกครองอาณาจักรที่ล้มเหลว ในช่วงก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา ได้นำไปสู่การขาดประสิทธิภาพในการป้องกันตน หัวเมืองโดยรอบราชธานีไม่สามารถช่วยต่อต้านข้าศึก หน้าที่ของเมืองสระบุรีจึงชะงักลง และเป็นเหตุผลหนึ่งทำให้การดูแลพื้นที่ต่างๆของสระบุรีมีความย่อหย่อน สังเกตได้จากพื้นที่ซึ่งอยู่ห่างไกลตัวเมืองสระบุรีได้กลายเป็นแหล่งหลบซ่อนผู้คน

¹ พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). เล่มเดิม. หน้า 125-126.

² กรมศิลปากร. (2538). แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี ปราจีนบุรี สระแก้ว ฉะเชิงเทรา ระยอง และจันทบุรี. หน้า 41.

³ พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). เล่มเดิม. หน้า 78,104.

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2548). อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง. หน้า 53.

ที่ต่อต้านอำนาจรัฐ ดังเช่นกรณีการเกิดกบฏธรรมเถียรใน พ.ศ. 2237 ที่ใช้พื้นที่บริเวณป่าเขารกทึบด้านตะวันออกติดทิวเขาตองพระยาไฟ ซึ่งเป็นเขตต่อแดนเมืองโคราช เป็นที่ซ่อนสมผู้คนเพื่อเข้ามาชิงปล้นกันในแผ่นดินพระเพทราชาเป็นต้น¹

ก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาไม่นาน บ้านเมืองสระบุรีหรือแม้แต่กรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์กลางการปกครองเอง น่าจะมีความเสื่อมในการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่ รวมถึงการระดมพลเพื่อทำสงคราม มีการหลบหนีกรมกองไปอยู่กับมูลนายหรือหลบซ่อนอยู่ในป่าจำนวนมาก² จนเป็นสาเหตุหนึ่งในการเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310

ด้านศาสนา ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม เมื่อ พ.ศ. 2149³ ได้มีการพรอয়พระพุทธรูปที่เขাপักถิ การพรอয়พระพุทธรูปครั้งนี้ส่งผลให้ภาพลักษณ์ของพระเจ้าทรงธรรมมีความชอบธรรมเปี่ยมด้วยพระบารมียิ่งขึ้น ภายหลังการยึดอำนาจมาจากพระศรีเสาวภาคผู้เป็นโอรสต่างมารดาของพระเอกาทศรถ นอกจากนี้ยังทำให้เมืองสระบุรีมีบทบาทความสำคัญขึ้นมาในฐานะพุทธสถานที่สำคัญของอาณาจักรอยุธยา เนื่องจากพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศ์ศานุวงศ์ล้วนเสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูป และถือเป็นจารีตในการขึ้นมามุขและบูรณะรอยพระพุทธรูปสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ สำหรับกษัตริย์ที่ได้มานมัสการรอยพระพุทธรูปในเวลาต่อมา มีดังนี้

1) พระเจ้าปราสาททอง เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปใน พ.ศ. 2176 และได้สร้างพระตำหนักธารเกษมขึ้นเป็นที่ประทับ⁴

2) สมเด็จพระนารายณ์ เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูป (ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสกล่าวตรงกันว่าสมเด็จพระนารายณ์ได้มานมัสการรอยพระพุทธรูปเป็นประจำทุกปี) และได้สร้างถนนจากเมืองลพบุรีไปยังเขาสวรรณบรรพต ที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูป⁵

3) สมเด็จพระเพทราชา เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปใน พ.ศ. 2235 และมีมหรสพสมโภช⁶

¹ พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). เล่มเดิม. หน้า 227.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. หน้า 23.

³ พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). เล่มเดิม. หน้า 177-178.

⁴ พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). เล่มเดิม. หน้า 184.

⁵ กรมศิลปากร. (2548). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 58. และสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส. (2549). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เล่มสอง. หน้า. 135.

⁶ กรมศิลปากร. (2548) เล่มเดิม. หน้า 81.

4) สมเด็จพระสุริเยนทราธิบดีหรือพระเจ้าเสือ เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปพุทธรูปบาทใน พ.ศ. 2245 และ พ.ศ. 2247¹ ให้มีการเปลี่ยนเครื่องบนพระมณฑปยอดเดียวเป็นมณฑปห้ายอด นอกจากนี้ยังเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปที่เขายี่เกวียนและเจดีย์ที่เขาพระมโง¹

5) พระเจ้าท้ายสระ เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปพุทธรูปบาทใน พ.ศ. 2264²

6) พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปพุทธรูปบาทใน พ.ศ. 2293 และ พ.ศ. 2300 ทรงทำเครื่องสดผูกช้างต้นพระบรมจักรพาฬถวายพระพุทธรูปบาท³

7) พระเจ้าเอกทัศ ได้เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปพุทธรูปบาทใน พ.ศ. 2307⁴ โดยเป็นครั้งสุดท้ายที่ปรากฏหลักฐานพระราชพงศาวดาร ว่ามีกษัตริย์มานมัสการก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310

นอกจากนี้ การพบรอยพระพุทธรูปยังนำมาซึ่งหน้าที่ในการดูแลมณฑปพระพุทธรูปและบริเวณโดยรอบ มีการกำหนดขอบเขตเมืองพระพุทธรูปเป็นเมืองชั้นจัตวา ให้ชายฉกรรจ์ที่มีภูมิลำเนาในบริเวณนี้พ้นจากหน้าที่และสังกัดกรมกองมาเป็นผู้ดูแลพระพุทธรูป โดยตั้งเป็นพวกขุนโขลน มีหัวหน้าเป็นที่ขุนสัจพันธ์ศิริ ศรีรัตนไพโรจน์ เจริญสัจคามวาสี นามพนมโขลน และมีตำแหน่งหน้าที่เฉพาะอื่นดังนี้

ผู้รักษาเฉพาะองค์มณฑป ประกอบด้วยสุวรรณปราสาท หมื่นแผ้วอากาศ หมื่นชินธาตุ หมื่นศรีสัปปบุษ

ทวารบาล ประกอบด้วยหมื่นราชชานาญทมนิน หมื่นอินทรรักษา หมื่นบุชาเจดีย์ และหมื่นพุทธรูป

ผู้รักษาลงเก็บวัตถุสิ่งของ ประกอบด้วยขุนอินรพิทักษ์ ขุนพรหมรักษา หมื่นพิทักษ์สมบัติ และหมื่นพิทักษ์รักษา

ผู้ปะโคมยาม ประกอบด้วยหมื่นสนั่นไฟระะ หมื่นเสนาะเวลา พันเสนาะ และรองเสนาะ⁵

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ในส่วนความเดิมได้กล่าวว่าสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี หรือพระเจ้าเสือ เสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปบาทใน พ.ศ. 2250 และในส่วนที่มีการชำระใหม่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้กล่าวถึงการเสด็จมานมัสการรอยพระพุทธรูปบาทแต่ไม่ปรากฏปีพุทธศักราช

¹ กรมศิลปากร. (2548). เล่มเดิม. หน้า 98.

² พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). เล่มเดิม. หน้า 234.

³ พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). เล่มเดิม. หน้า 243,246.

⁴ พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). เล่มเดิม. หน้า 251.

⁵ บุณเลิศ เสนานนท์. (2530, พฤษภาคม-มิถุนายน). พระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี. ศิลปากร.

ผู้ดูแลพระพุทธบาททั้งหมดจะปฏิบัติหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมาย โดยประจำอยู่ที่เมืองซีตชิน¹ ซึ่งอยู่ห่างจากบริเวณเขาสวรรณบรรพตมาทางทิศใต้ประมาณสิบ กิโลเมตร

ความสำคัญทางศาสนาของเมืองสระบุรี ได้นำมาซึ่งการสร้างและบูรณะวัดอย่างต่อเนื่อง ดังเช่นที่ได้ปฏิบัติสืบต่อมาในแคว้นสุโขทัย ตามคติความเชื่อสายลังกาวงศ์² โดยได้สืบต่อมาจากสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แม้ในบางช่วงเวลาที่บ้านเมืองสระบุรีจะหมดความสำคัญทางการเมืองด้วยศึกสงครามหรือการให้ความสำคัญเชิงพื้นที่ ที่ขึ้นอยู่กับนโยบายของส่วนกลาง แต่การเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาของอาณาจักรแห่งนี้ ยังคงอยู่สืบมาจนถึงปัจจุบัน

การที่ส่วนกลางได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับแหล่งศาสนาศักดิ์สิทธิ์ที่เมืองสระบุรีนี้ ได้ปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ในแผนที่ไตรภูมิสมัยอยุธยา-ธนบุรี เช่นเดียวกับสถานที่สำคัญอื่น คือเขาพนมโยงภูเขาโตดที่อยู่ใกล้กับบ้านนาเรียงในอำเภอหนองแคปัจจุบัน อันเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญเกี่ยวกับการเดินทางในสมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ ที่สามารถเดินทางผ่านจากจุดนี้ไปยังเขมรได้ และอีกสถานที่หนึ่งคือบ้านท่าราบ บริเวณซึ่งอยู่ใกล้กับลำน้ำป่าสัก โดยราชสำนักได้ใช้น้ำในบริเวณนี้มาประกอบในพระราชพิธีมูรธาภิเษกและพระบรมราชาภิเษกในสมัยรัตนโกสินทร์

¹ กรมศิลปากร. (2460). คำให้การขุนโกลน. เล่มเดิม. หน้า 19.

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2546). อยุธยา. หน้า 195-196.

4. เมืองสระบุรีในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

ในช่วงเวลานี้ไม่ปรากฏว่าเมืองสระบุรีมีการเปลี่ยนแปลงสภาพของเมือง จากที่เคยเป็นในสมัยอยุธยา คือยังคงเป็นหัวเมืองชั้นในระดับตรีฝั่งตะวันออก¹ แต่ในส่วนของหน้าที่และความสำคัญเกิดการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

4.1 บทบาทหน้าที่ของเมืองสระบุรีในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

ภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 สภาพบ้านเมืองสระบุรีมีผู้คนเบาบาง มีผลกระทบโดยตรงต่อความมั่นคงของกรุงธนบุรีในด้านกำลังคนและเสบียงอาหาร ซึ่งจำเป็นในช่วงเวลาสร้างบ้านแปลงเมือง จึงมีการนำผู้คนจากถิ่นอื่นเข้ามาไวยังบ้านเมืองสระบุรีเป็นครั้งแรก เพื่อทดแทนผู้ที่หลบหนีและเสียชีวิตในช่วงสงคราม ซึ่งเป็นการปรับเปลี่ยนหน้าที่ของเมืองสระบุรี จากที่เคยเป็นแหล่งรวบรวมผู้คนและเสบียงเป็นครั้งคราวในช่วงบ้านเมืองเกิดสงคราม มาเป็นแหล่งรวบรวมผู้คนจากภายนอก สืบต่อมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ผู้คนที่ย้ายเข้ามาไวยังบ้านเมืองสระบุรีกลุ่มแรกใน พ.ศ. 2316 เป็นชาวเวียงจันทน์ โดยผู้คนเหล่านี้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยสงคราม จากการที่กองทัพพม่าบุกโจมตีกรุงเวียงจันทน์ จึงได้หลบหนีมายังเมืองนครราชสีมาขึ้นหมิ่นคน² สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวไว้ในงานนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวตามทางรถไฟ” ว่าในเวลาต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ให้ผู้คนเหล่านี้อพยพลงมาอยู่ในบริเวณเมืองสระบุรี ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า ...ในครั้งกรุงธนบุรีนั้นมีศึกพม่ายกมาตีเวียงจันทน์ อันเป็นราชธานีของกรุงศรีสัตนาคนหุต พวกลาวชาวเมืองเวียงจันทน์พากันอพยพหนีพม่ามาทางเมืองนครราชสีมาเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดประทานอนุญาตให้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแขวงเมืองสระบุรี ...³

สำหรับผู้คนที่ย้ายเข้ามาในครั้งที่ 2 ยังคงเป็นชาวเวียงจันทน์ โดยใน พ.ศ. 2321 หลังจากพระเจ้าศิริบุญสาร ซึ่งเป็นกษัตริย์กรุงเวียงจันทน์ ได้มีปัญหาคัดแย้งกับพระวออุปราชกรุงเวียงจันทน์ โดยพระวออุปราชได้ไปพึ่งเจ้าไชยคุมารกษัตริย์จำปาศักดิ์ ซึ่งขณะนั้นจำปาศักดิ์ได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกรุงธนบุรี ในเวลาต่อมาพระเจ้าศิริบุญสาร ได้ส่งกำลังทหารตามไปประหารพระวออุปราช จึงเท่ากับว่ากรุงเวียงจันทน์ได้ทำการละเมิดต่อจำปาศักดิ์ซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลของกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ส่งกำลังทหารเข้าแทรกแซงเหตุการณ์ภายใน

¹กรมศิลปากร. (2544). เล่มเดิม. หน้า 185.

²พระเจ้าไปยกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี. (2546). พระราชวิจารณ์ จดหมายเหตุทรงจำของพระเจ้าไปยกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ). หน้า 187-189.

³สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2510). เล่มเดิม. หน้า 69.

อาณาจักรล้านช้าง และสามารถยึดกรุงเวียงจันทน์พร้อมทั้งกวาดต้อนครัวชาวเวียงจันทน์ได้กว่าหมื่นคน ส่วนหนึ่งได้ส่งมายังเมืองสระบุรี¹

การที่ชาวเวียงจันทน์อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานยังบ้านเมืองสระบุรีจำนวนมาก เป็นกำลังในการสร้างเสถียรภาพการเมืองให้กับราชอาณาจักร ผ่านทางแรงงานและส่วย และมีบทบาทในการทำสงครามช่วงเวลานี้²

4.2 ความสำคัญของเมืองสระบุรีในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

เมืองสระบุรีในช่วงเวลานี้ มีความสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการอยู่บนเส้นทางเดินทัพ และคมนาคมสมัยโบราณ กล่าวคือ จากเหตุการณ์ความวุ่นวายในกรุงเวียงจันทน์ พ.ศ. 2321 กองทัพจากกรุงธนบุรีสามารถยึดเมืองเวียงจันทน์เอาไว้ได้ เมื่อสงครามสงบลง นอกจากจะมีการกวาดต้อนผู้คนชาวเมืองเวียงจันทน์มาไว้ยังบ้านเมืองสระบุรี เพื่อเป็นกำลังสร้างบ้านแปลงเมืองจำนวนมากแล้ว ยังได้อัญเชิญพระแก้วและพระบางมายังกรุงธนบุรี

การนำพระพุทธรูปสำคัญทั้ง 2 องค์มาไว้ยังกรุงธนบุรีนี้ ต้องผ่านบ้านเมืองสระบุรีซึ่งอยู่บนเส้นทางเดินทัพโบราณ ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่าได้ประดิษฐานอยู่ที่แห่งนี้เป็นเวลาชั่วคราว³ ก่อนที่จะอัญเชิญมาทางลำน้ำป่าสักด้านตะวันตก ผ่านมายังท่าเจ้าสนุกซึ่งปัจจุบันอยู่ในอำเภอท่าหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ เสด็จขึ้นมารับและมีการสมโภช 3 วัน 3 คืน⁴ ก่อนจะอัญเชิญไปยังกรุงธนบุรีโดยเรือ ตามลำน้ำเจ้าพระยา

4.3 เมืองสระบุรีกับเหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พ.ศ. 2325

เมืองสระบุรีในช่วงปลายแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี มีส่วนเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงทางการเมือง ในเรื่องการเป็นแหล่งซ่องสุมผู้คนนอกกฎหมาย จากพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงกลุ่มของขุนสुरะบ้านวังม่วง ** ที่แอบซ่อนซ่องสุมผู้คนและนำกำลังมาชิงบัลลังก์พระเจ้ากรุงธนบุรี⁵

¹ สมเด็จพระเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2539). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. หน้า 27.

² พันจันทน์มาศ(เจิม). (2545). สำเนาท้องตราปีมะเมีย พ.ศ. 2317 ฉบับที่ 8. ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี. หน้า 339.

³ กรมศิลปากร. (2548). เล่มเดิม. หน้า 222.

⁴ พระเจ้าไวยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี. (2546). เล่มเดิม. หน้า 212.

** ปัจจุบันคืออำเภอวังม่วง ซึ่งอยู่ตอนบนของจังหวัดสระบุรีในปัจจุบัน มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดลพบุรี ในบริเวณดังกล่าวถือเป็นชายป่าดงพระยาไฟ

⁵ กรมศิลปากร. (2548). เล่มเดิม. หน้า 227.

จากเหตุการณ์นี้เป็นภาพสะท้อนว่าบริเวณชายป่าดงพระยาไฟ ซึ่งอยู่ด้านตะวันออก ไกลออกไปจากตัวเมืองสระบุรี ซึ่งเป็นที่ซ่องสุมผู้คนของขุนสุระ¹ ยังอยู่นอกเหนือการควบคุมจากเจ้าหน้าที่รัฐ แม้ช่วงเวลานี้พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เข้ามาจัดการบ้านเมืองสระบุรีแล้วก็ตาม

ภายหลังจากการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บริเวณนี้ยังมีสภาพเป็นป่าทึบ และมีปัญหาในเรื่องของการเข้าไปจัดการดูแล รวมทั้งปัญหาเกี่ยวกับความยากลำบากของผู้คนที่สัญจรไปมาอีกกว่าร้อยปี จนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสร้างทางรถไฟขึ้นในพื้นที่แถบนี้ จึงมีความสะดวกในการเดินทางและการปกครองมากขึ้น

กล่าวโดยสรุป จากการที่พื้นที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนล่างทั้งในที่ราบและที่สูง มีทรัพยากรทางธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ และอยู่ในบริเวณกึ่งกลางของที่ราบสูงโคราช ที่ราบภาคกลางเป็นต้น ทำให้พื้นที่นี้มีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยและเดินทางผ่านไปมาอยู่ตลอด เป็นเหตุผลสำคัญให้ราชอาณาจักรอยุธยา-ธนบุรี เข้ามาปกครองพื้นที่นี้ และใช้เป็นที่สะสมเสบียงอาหารรวมผู้คนเพื่อสนับสนุนเสถียรภาพความมั่นคงให้กับราชอาณาจักร หน้าที่ของเมืองสระบุรีดังกล่าวนี้ ได้สืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และทวีความสำคัญขึ้นเมื่อเมืองสระบุรีทำหน้าที่ตัวกลางขนถ่ายสินค้าระหว่างบ้านเมืองบริเวณที่ราบสูงโคราชมายังกรุงเทพ

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). เล่มเดิม. หน้า 491-492.

บทที่ 3

บทบาทและความสำคัญของเมืองสระบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการปฏิรูปการปกครอง

ก่อนการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2325 บ้านเมืองสระบุรีได้รับความเสียหายจากเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงทางการเมืองเพียงผิวเผิน ทั้งการเสียกรุงศรีอยุธยาและการเปลี่ยนผ่านทางอำนาจช่วงปลายแผ่นดินกรุงธนบุรี เนื่องจากเมืองสระบุรีไม่ได้เป็นเป้าหมายในการโจมตีของข้าศึก และไม่มีบทบาทด้านการทหารที่จะต้องต่อต้านข้าศึกโดยตรง ผลกระทบที่เกิดขึ้นมีเพียงปัญหาเกี่ยวกับการควบคุมไพร่ที่ขาดเสถียรภาพลงในชวบ้านเมืองเกิดความวุ่นวาย รวมทั้งหน้าที่เกี่ยวกับการสะสมเสบียงอาหารและรวบรวมผู้คนในภาวะสงคราม ที่ได้จบสิ้นลงภายหลังเหตุการณ์ความวุ่นวายต่างๆ

หลังการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนกลางต้องการเปลี่ยนแปลงนโยบายของสระบุรีไปจากเดิม โดยกำหนดให้เมืองสระบุรีเพิ่มบทบาทความมั่นคงให้กับรัฐมากขึ้น ทั้งในแง่การเป็นแหล่งสะสมผู้คน เพื่อสร้างผลประโยชน์ด้านแรงงานและส่วยอากรป้อนสู่รัฐ เพื่อเสริมสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของราชอาณาจักรให้มีความมั่นคงยิ่งขึ้นกว่าเดิม

1. บ้านเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น

สมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น ส่วนกลางได้รื้อฟื้นหน้าที่ของเมืองสระบุรีที่เคยดำเนินการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ในการเป็นแหล่งรวบรวมผู้คนที่ถูกกวาดต้อนมาจากต่างถิ่น เพื่อเป็นกำลังเสริมความมั่นคงให้กับส่วนกลาง ผ่านการเก็บผลประโยชน์ประเภทส่วย อากร และการใช้แรงงาน รวมทั้งเพื่อทดแทนกำลังพลที่เสียไปในช่วงสงคราม¹ การนำผู้คนจากต่างถิ่นเข้ามาในช่วงเวลานี้ เกิดขึ้นภายใต้แรงกดดันที่ต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับราชธานีแห่งใหม่ เพื่อป้องกันภัยจากอาณาจักรซึ่งเป็นคู่สงครามมาแต่เดิม ผู้คนที่อพยพเข้ามาได้กระจายอยู่ตามสถานที่อุดมสมบูรณ์ และถูกกำหนดเข้าไปอยู่ในระบบไพร่เพื่อสังกัดกรมกองและมูลนายตามแต่ละประเภทของไพร่ ดังเช่นประชาชนสยามทั่วไป

¹ หลวงอุดมสมบัติ; และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). พระราชวิจารณ์. ในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยอธิบายของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า 347.

1.1. สภาพทั่วไปของบ้านเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่บ้านเสาไห้ หรือบริเวณบ้านเมืองเก่า ตำบลเมืองเก่า อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรีในปัจจุบัน โดยมีวัดจันทบุรีเป็นศูนย์กลางของชุมชนและศาสนาในช่วงเวลานี้ มีหลักฐานสนับสนุน คือ ข้อความในโคลงนิราศสมเด็จพระยาเดชาดิศร เมื่อครั้งเสด็จไปทัพบกเวียงจันทน์ ใน พ.ศ. 2369¹ และข้อความในโคลงนิราศพระปลิว ซึ่งแต่งโดยหลวงจักรปาณีใน พ.ศ. 2418² ที่กล่าวว่าบริเวณบ้านเมืองเก่าใกล้กับวัดจันทบุรีนี้ คือ “เมืองสระบุรี” เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ มีที่ราบกว้างใหญ่และอยู่ใกล้ลำน้ำป่าสัก

เมืองสระบุรีมีท่าเรือสำคัญ คือ บ้านปากเพรียว ซึ่งอยู่ทิศตะวันออกของตัวเมืองริมลำน้ำป่าสักเป็นชุมทางขนถ่ายสินค้าจากบริเวณที่ราบสูงโคราชไปยังกรุงเทพฯ เมืองท่าแห่งนี้จึงมีความสำคัญต่อบทบาทของเมืองสระบุรี ในการทำหน้าที่ตัวกลางส่งสินค้าซึ่งเป็นรายได้เข้าสู่รัฐ โดยมีกองโคที่ขึ้นตรงกับเจ้าเมืองสระบุรี นำสินค้าจากหัวเมืองภาคอีสานผ่านเส้นทางทุรกันดารบริเวณทิวเขาแดงพญาไฟ ซึ่งอยู่กึ่งกลางระหว่างบ้านจันทน์ทีกเมืองโคราชกับบ้านแก่งคอยเมืองสระบุรี³ ลงมายังบ้านปากเพรียวแห่งนี้ และส่งต่อไปจนถึงกรุงเทพฯ

ประชาชนและกลุ่มพ่อค้าเอกชนจะใช้เส้นทางเดียวกันนี้ในการลำเลียงสินค้าจากกรุงเทพฯ ผ่านเมืองสระบุรี เพื่อขึ้นไปขายยังเมืองต่างๆ ในบริเวณที่ราบสูงโคราช เนื่องจากมีระยะใกล้กว่าเส้นทางอื่น แต่ด้วยหนทางที่เป็นทิวเขาและโขดหิน จึงต้องใช้ “โคต่าง” แทนการบรรทุกสินค้าใส่เล่มเกวียนที่เดินทางได้แต่พื้นที่ราบ ไม่ทุรกันดารมากนัก⁴

มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์ มุขนายกมิชซัง เดอ มาลโลส์ เจ้าคณะเขตประจำประเทศสยาม ในช่วงรัชกาลที่ 3-4 ได้พรรณนาถึงการเดินทางที่ยากลำบากจากบริเวณบ้านปากเพรียวขึ้นไปด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ตามลำน้ำป่าสักตอนบนดังนี้

.....จากสระบุรีไป ภูมิประเทศเป็นป่า และไม่มีผู้คน น้ำไหลเชี่ยวขึ้น ท้องน้ำมีแต่กรวดแล้วก็ถึงหิน จำเป็นต้องออกจากเรือบ่อยครั้งเพื่อให้เบาและเข็นข้ามหินไปได้ พอพ้นตอนที่เข็นไปแล้ว ก็ถึงห้วยน้ำลึก เราจึงจะลงเรือกันต่อไปได้ การข้ามแก่งเริ่มต้นขึ้นที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งชื่อปากเพรียว เมื่อเข้าใกล้สายน้ำอันไหลหลังพรังพรายที่ตรงนั้น เราจะต้องละพายและโจนลงน้ำ

¹ สมเด็จพระยาเดชาดิศร. (2544). โคลงนิราศสมเด็จพระยาเดชาดิศร เสด็จไปทัพบกเวียงจันทน์ ใน *นิราศทัพบกเวียงจันทน์*. หน้า 128.

² หลวงจักรปาณี. (2468). *นิราศพระปลิว*. หน้า 24.

³ ชุมพล แนวจำปา. (2539, ตุลาคม-ธันวาคม). การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองอีสาน ก่อนมีทางรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2443. *เมืองโบราณ*. 26(4) : หน้า 66.

⁴ สุรัตน์ วรางครัตน์. (2526, มกราคม-มีนาคม). การค้าต่างแดนของอีสานในอดีต. *เมืองโบราณ*. 19(1) : หน้า 104.

เกาะแคมเรือแล้วก็พยายามว่ายุงหรือบ้างก็เหี่ยวก่อนหินที่สูงพ้นน้ำคืบหน้าไปที่ละน้อยๆ พาเรือข้ามโขดหินและสายน้ำที่พุ่งพราดไป บางทีปรากฏว่าจวนจะข้ามแก่งพ้นอยู่แล้ว สายน้ำก็พัดเอาคนและเรือออกสู่ที่กว้างเสียอีก จำต้องพยายามกันใหม่ ไม่เพียงแต่สายน้ำไหลเชี่ยวเท่านั้น เราพบแก่งมากกว่า 12 แห่ง ในระยะ 7-8 ลิเออ แต่ก็พอข้ามไปได้ทั้งนั้น ในฤดูน้ำหลากจะมองไม่พบแก่งเสียด้วยซ้ำไป และมีน้ำหลากอย่างถึงปีละ 6 เดือน ¹

ลักษณะพื้นที่แบบเฉพาะเช่นนี้ ได้สร้างความลำบากให้กับผู้ที่สัญจรมาช้านาน แต่ด้วยเป็นเส้นทางลัดที่เชื่อมไปสู่ที่ราบสูงโคราช จึงมีผู้นิยมใช้เป็นเส้นทางเดินข้ามทิวเขาตงพระยาไฟที่สำคัญเส้นทางหนึ่ง

สำหรับพื้นที่อื่นของเมืองสระบุรีในช่วงเวลานี้ ยังประกอบไปด้วยที่ราบตอนล่างและตะวันตก มีอาณาบริเวณติดกับเมืองกรุงเก่าหรือเมืองอยุธยา สำหรับเมืองพระพุทธบาทซึ่งเป็นศูนย์กลางทางศาสนามาตั้งแต่สมัยอยุธยา ได้แยกการปกครองไปเป็นเมืองเอกเทศ ไม่ได้ขึ้นตรงกับเมืองสระบุรี

¹มงเซญูร์ ปาลเลกัวซ์. (2549). เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 87-88.

ภาพประกอบ 10 แสดงสภาพเมืองท่าบ้านปากเปรี้ยวในสมัยรัตนโกสินทร์

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2439?). ภาพถ่ายบ้านปากเปรี้ยว

1.2. การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น

ชุมชนต่างๆในบริเวณบ้านเมืองสระบุรีช่วงเวลานี้ ส่วนหนึ่งเป็นชุมชนดั้งเดิมตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่ร้างผู้คนไปในช่วงสงครามเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 และได้มีการเข้ามาอยู่อาศัยอีกในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังเช่นกรณีบ้านไก่อู ซึ่งเป็นชุมชนตั้งแต่สมัยอยุธยาปรากฏหลักฐานเป็นเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง 2 องค์ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าปราสาททอง(ทรงครองราชย์สมบัติระหว่าง พ.ศ. 2172-2199) แต่ต่อมาได้มีชาวล้านช้างเข้ามาอยู่อาศัยเป็นต้น¹

ประชาชนเมืองสระบุรีนอกจากชาวสยามที่กระจายตัวอยู่ทุกบริเวณอุดมสมบูรณ์จะประกอบด้วยชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยา และเข้ามามากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย² ชาวจีนเหล่านี้นอกจากมีบทบาทด้านการค้าและการเป็นเจ้าภาษีนายอากรยังมีบทบาทในการเป็นช่างสร้างและบูรณะวัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว³ ปรากฏวัดที่มีสถาปัตยกรรมแบบจีน คือ วัดจันทบุรีและวัดสมุหประดิษฐาราม ในอำเภอเสาให้ ซึ่งเป็นบริเวณเมืองสระบุรีขณะนั้น

สำหรับการตั้งถิ่นฐานของชาวจีนมักอยู่บริเวณชุมทางการค้าหรือตลาด เช่น บ้านปากเพรียว บ้านเสาให้ สำหรับชาวล้านช้างและชาวล้านนาที่อพยพเข้ามาในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ บังอร ปิยะพันธุ์ ได้รวบรวมเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของผู้คนเหล่านี้ โดยชาวล้านช้างจะอยู่บริเวณบ้านหนองหอย บ้านไก่อู บ้านกระเบื้อง บ้านท่าทราย บ้านท่าเรือ บ้านเสาให้(ทั้งหมดอยู่ในเขตอำเภอเสาให้)⁴ พระพุทธบาท(อำเภอพระพุทธบาท) เขาปัทมวิ(บริเวณวัดพระพุทธฉาย อำเภอเมืองสระบุรี) เขาแก้ว(บริเวณวัดเขาแก้ว อำเภอเสาให้)⁵ และบ้านอ้อย(อยู่ในเขตอำเภอเมืองสระบุรี)⁶ สำหรับชาวล้านนาจะอยู่บริเวณบ้านขอนแก่น(ในเขตอำเภอเสาให้)⁷

¹ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. เล่มที่ 4. ปราบบกภูเมืองเวียงจันทน์. พ.ศ. 2370.

² Chung Hsun yu. (September, 1971). "Capitalist Development and The Oversea Chinese Economy : Thailand". **The Developing Economies**. p. 248. ใน ญาดา ประภาพันท์. (2548). ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 83.

³ ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระราชศรัทธาปณิธานในการสถาปนาวัดกุสุมาลย์ในพระพุทธศาสนา. (รายงานการวิจัย). หน้า 8.

⁴ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 4. ฉบับเดิม. พ.ศ. 2370.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2547). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4. หน้า 444-445.

⁶ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 64. ให้เกณฑ์ไพร่ชุดทรายมูลเปิดส่งไปกรุงเทพมหานคร. พ.ศ. 2396.

⁷ สมชาย นิลอาธิ. (2522, ธันวาคม). ลาวเวียงที่หนองเมือง ชนกลุ่มน้อยที่เป็นคนไทย. **ครุปริทัศน์**. 10(12) : หน้า15-16.

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชนอื่นที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังวัดจันทบุรี วัดสมุหประดิษฐาราม อำเภอสายให้ และวัดหนองยาวอำเภอมืองสระบุรี เช่น ชาวมอญ ชาวกระเหรี่ยง ชาวฝรั่ง ฯลฯ ที่น่าจะตั้งถิ่นฐานสอดคล้องกับกลุ่มชนอื่นๆ

การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานยังเมืองสระบุรีของผู้คนจากต่างถิ่น ปรากฏในหลักฐานทางเอกสาร ประเภทพระราชพงศาวดารมีดังต่อไปนี้

การอพยพเข้ามาของชาวต่างถิ่น ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2345

เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ พม่ายังคงมีอำนาจอยู่ในล้านนา ซึ่งอาจเป็นช่องทางในการส่งสมกำลังเพื่อมาโจมตีกรุงเทพฯ ได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงมีพระราชโองการให้ยกกองทัพขึ้นไปขับไล่พม่าออกจากเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 2345 กองทัพจากกรุงเทพฯ แยกเป็น 2 สาย สายที่ 1 นำโดยกรมหลวงเทพบริรักษ์ ร่วมกับกองทัพจากกรุงเวียงจันทน์ และสายที่ 2 นำโดยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

ในเหตุการณ์ครั้งนี้กองทัพของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท สามารถเข้ายึดเมืองเชียงใหม่ไว้ได้ หลังจากสงครามครั้งนี้ยุติลง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ลงโทษกองทัพของกรมหลวงเทพบริรักษ์และกองทัพจากเวียงจันทน์ ที่ไม่สามารถเดินทางไปทำสงครามกับพม่าที่เชียงใหม่ได้ตามกำหนด โดยให้กองทัพทั้ง 2 พร้อมทัพหัวเมืองล้านนา คือ เชียงใหม่ ลำปาง น่าน ขึ้นไปขับไล่พม่าซึ่งถอยร่นไปอยู่ในเมืองเชียงแสน ให้ออกไปจากราชอาณาจักร กองทัพจากกรุงเทพฯ และกองทัพสมทบทั้งหมดทำการปิดล้อมกองทัพพม่าเป็นเวลากว่าสองเดือนก็ยังไม่สามารถโจมตีได้สำเร็จ จนทราบข่าวว่าพม่าส่งทัพมาเสริม ประกอบกับเสบียงอาหารของฝ่ายไทยเริ่มขาดแคลน กรมหลวงเทพบริรักษ์จึงตัดสินใจเลิกทัพกลับ แต่พอตีข่าวเมืองเชียงแสนได้ก่อการกบฏและเปิดประตูเมืองให้กองทัพฝ่ายสยาม สยามจึงสามารถขับไล่กองทัพพม่าออกจากเชียงแสนเป็นผลสำเร็จ พระยาภาวดีเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้นำครัวชาวเมืองเชียงแสนกว่า 23,000 คน ลงมาถวาย โปรดเกล้าให้ตั้งหลักแหล่งตามเมืองต่างๆ แบ่งออกเป็น 5 สายคือ กรุงเทพฯ เวียงจันทน์ น่าน เชียงใหม่ และกลุ่มสุดท้ายส่งมาไว้ที่ราชบุรีและสระบุรี¹

พิเนตร น้อยพุทธา ได้รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในท้องถิ่นพบว่า การอพยพเข้ามาของชาวล้านนาใน พ.ศ. 2345 ปรากฏผู้นำกลุ่มชาวล้านนามายังสระบุรี 3 คนด้วยกัน คนแรกคือ ปู่คัมภีระ ได้เป็นเจ้าเมืองสระบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีบรรดาศักดิ์เป็น พระยารัตนภาศ ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณบ้านโบราณหมู่ที่ 1 และบ้านไผ่ล้อมหมู่ที่ 8 อำเภอสายให้คนที่สองคือ ปู่เจ้าฟ้า ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านเจ้าฟ้า หมู่ที่ 2 และ 3 ตรงข้ามกับบ้านโบราณ คนที่สามคือ นานตะ ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านสิบตะ ปัจจุบันคือบ้านสวนดอกไม้หมู่ที่ 4,5,6,7 อำเภอสายให้²

¹ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ (2539). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 185-186.

² พิเนตร น้อยพุทธา. (2545). มรดกทางวัฒนธรรมอำเภอสายให้. หน้า 9,20-21.

การอพยพเข้ามาของชาวต่างถิ่น ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2369-2380

การอพยพเข้ามาของผู้คนจากต่างถิ่นในครั้งนี เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2369-2380 ซึ่งถือได้ว่าเป็นการอพยพเข้ามาของชาวต่างถิ่นครั้งที่ใหญ่ที่สุด และเป็นการอพยพของชาวเวียงจันทน์ครั้งที่ 3 ต่อจาก 2 ครั้งก่อนหน้านี้ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ชาวเวียงจันทน์ที่อพยพเข้ามาในครั้งนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่เจ้าอนุวงศ์ กษัตริย์เวียงจันทน์ ได้ส่งกองกำลังลงมากวาดต้อนครัวชาวโคราชและสระบุรีกลับไปยังเวียงจันทน์ ใน พ.ศ. 2369^{*} หลังจากกรุงเทพทราบเหตุการณ์ดังกล่าวจึงได้จัดกองทัพ โดยการนำของ

^{*}หลักฐานเกี่ยวกับเหตุการณ์ก่อกบฏโดยเจ้าอนุวงศ์ มีความขัดแย้งในส่วนของเนื้อหา โดยสามารถแยกได้เป็น 2 แนวทางคือ หลักฐานจากส่วนกลาง ที่บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 รวมทั้งจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สำหรับแนวทางที่ 2 ธวัช บุญโณทก ได้อธิบายเหตุการณ์ก่อกบฏนี้ผ่านการศึกษาหลักฐานจากท้องถิ่นที่มีการบันทึกในลักษณะของ “เอกสารพื้นเวียง” มีใจความต่างกันดังนี้

หลักฐานส่วนกลาง พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 และจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ได้กล่าวถึงสาเหตุของเหตุการณ์ครั้งนี้ว่าเกิดจากการที่เจ้าอนุวงศ์กษัตริย์เวียงจันทน์ได้เดินทางลงมายังกรุงเทพเพื่อสักการะพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใน พ.ศ. 2368 และได้ขอพระราชทานครัวชาวเวียงจันทน์ที่อยู่ในสระบุรี อันเป็นชุมชนใหญ่ที่สุดที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีกลับคืนไป แต่ทว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่พระราชทานให้ตามคำขอ เจ้าอนุวงศ์จึงผูกใจเจ็บจึงได้ส่งกองทัพจากกรุงเวียงจันทน์และเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งขณะนั้นอยู่ในปกครองของเจ้าราชบุตร(โย้) ผู้เป็นโอรสลงมากวาดต้อนเอาครัวชาวเวียงจันทน์ที่อยู่ในเมืองโคราชและเมืองสระบุรีกลับคืนไป นำมาซึ่งการทำสงครามระหว่างสยามและเวียงจันทน์ เมื่อสยามได้รับชัยชนะจึงได้กวาดต้อนผู้คนชาวเวียงจันทน์จำนวนมากมายังเมืองสระบุรีในที่สุด

หลักฐานภายในท้องถิ่น ได้แก่อเอกสารพื้นเวียง ซึ่งมีเนื้อหาสอดคล้องเรื่องราวทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างกรุงเวียงจันทน์กับกรุงเทพในช่วงเวลานี้ ได้กล่าวถึงสาเหตุของเหตุการณ์ว่าเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่รัฐบาลกรุงเทพได้ทำการกวาดต้อนผู้คนบริเวณริมฝั่งโขงเอามาไว้ยังที่ราบสูงโคราชและหัวเมืองชั้นใน รวมทั้งทำการสักระเบียบกำลังพลในเขตนี้ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2317 ทำให้ประชากรบริเวณริมฝั่งโขงที่เป็นฐานกำลังของกรุงเวียงจันทน์ลดจำนวนลง จนส่งผลกระทบต่อความมั่นคงของกรุงเวียงจันทน์

ส่วนประเด็นความขัดแย้งที่เป็นชนวนสำคัญ อาจเกิดจากความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองนครราชสีมาและเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ โดยมีสาเหตุสืบเนื่องจากกรณีหัวเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นตัวแทนการปกครองของกรุงเทพ ออกไปสักเลกผู้คนแถบบ้านเมืองริมฝั่งโขงในช่วง พ.ศ. 2367 กล่าวคือ พระยาพรหมภักดีไม่ได้รับการแต่งตั้งให้ไปครองเมืองจำปาศักดิ์ แต่กลับเป็นเจ้าราชบุตร ผู้ซึ่งเป็นลูกชายของเจ้าอนุวงศ์กษัตริย์กรุงเวียงจันทน์ จนนำมาซึ่งความขัดแย้งอื่นๆตามมามากหลายครั้ง การที่พระยาพรหมภักดีเจ้าเมืองนครราชสีมา ได้รับคำสั่งให้นำกำลังจากเมืองนครราชสีมา พร้อมด้วยกำลังจากเมืองอุบลราชธานี จำปาศักดิ์ สังขะ ขุขันธ์ และสุรินทร์ ไปปราบปรามพวกข้า ที่ก่อความวุ่นวายในเขตแดนเมืองจำปาศักดิ์ พระยาพรหมภักดีมีความต้องการที่จะกวาดต้อนพวกข้ากลับไปยังกรุงเทพ สร้างความไม่พอใจให้กับพระยาไกรเจ้าเมืองขุขันธ์ ซึ่งมีความสัมพันธ์อันดีกับเจ้าราชบุตรเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ เหตุการณ์ครั้งนี้ได้บานปลายถึงขั้นมีการส่งหนังสือฟ้องร้องไปยังกรุงเทพ

กรมพระราชวังบวรมหาดคีตพลเสพย์ มีกองทัพจากหัวเมืองเหนือรวมอยู่ด้วย ได้ขึ้นไปทำสงครามกับหัวเมืองต่างๆที่เข้ากับเวียงจันทน์ เช่น ท้าเจ้าโง่ หลานของเจ้าอนุวงศ์ที่ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองพิมาย และค่ายเวียงคุก ที่มีอุปฮาดราชวงศ์คุมกำลังอยู่ที่เมืองยโสธรเป็นต้น เมื่อกองทัพจากกรุงเทพเข้าเมืองเวียงจันทน์ได้สำเร็จ ปรากฏว่าภายในเมืองเวียงจันทน์ถูกทิ้งร้าง เนื่องจากเจ้าอนุวงศ์ได้นำทรัพย์สินสมบัติหนีไปเวียดนาม

ผลของสงครามครั้งนี้ฝ่ายไทยได้กวาดต้อนครัวลาวจากเวียงจันทน์และชาวเมืองใกล้เคียงลงมาไว้ยังหัวเมืองชั้นในหลายครั้ง และหลังจากสมเด็จพระราชวังบวรมหาดคีตพลเสพย์เสด็จกลับมากรุงเทพ ได้มอบหมายให้พระยาราชสุภาวดีเป็นผู้ดูแลและจัดการหัวเมืองล้านช้างให้เรียบร้อย ก่อนที่จะยกทัพกลับลงมายังกรุงเทพ

ใน พ.ศ. 2371 เจ้าพระยาราชสุภาวดีจำเป็นต้องยกทัพกลับไปเวียงจันทน์อีกครั้ง หลังจากเจ้าอนุวงศ์ได้เดินทางกลับเข้าครองเวียงจันทน์ และไม่ยอมขึ้นต่อสยาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำรัสให้กองทัพจากกรุงเทพเข้ายึดเมืองเวียงจันทน์และสามารถควบคุมเจ้าอนุวงศ์มายังกรุงเทพด้วยความช่วยเหลือจากเจ้าน้อยเมืองพานเชียงขวางที่ได้ฝักใฝ่ฝ่ายสยาม¹ รวมทั้งนำครัวชาวเวียงจันทน์แต่เดิมและครัวที่เจ้าอนุวงศ์กวาดต้อนไปจากเมืองโคราชสระบุรีเมื่อ พ.ศ. 2369 ไปไว้ที่ลพบุรี สุพรรณบุรี นครชัยศรี รวมทั้งสระบุรีเป็นจำนวนมาก²

ต่อมาใน พ.ศ. 2380 ได้มีการรวบรวมครัวชาวล้านช้างที่ยังหลงเหลือจากเวียงจันทน์ทำสาร พันพร้าว และห้วยหลวง 1,770 คน ส่งมายังปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา กรุงเทพฯ และสระบุรี³ โดยถือเป็นการนำชาวต่างถิ่นเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณบ้านเมืองสระบุรีครั้งสุดท้าย ในสมัยรัตนโกสินทร์

(ต่อ)ต่อมาพระยาพรหมภักดีได้สนับสนุนให้เจ้ากิ่งหล้าน้องชายของพระยาไกรก่อการกบฏ พระยาไกรต้องหนีไปอยู่เมืองนางรอง เหตุการณ์ครั้งนี้เจ้าราชบุตรได้ทราบเรื่องดังกล่าวโดยตลอด และมีความไม่พอใจต่อการกระทำของพระยาพรหมภักดีอย่างมาก

จากเรื่องราวความขัดแย้งทั้งหมด เจ้าราชบุตรจึงได้นำความดังกล่าวไปบอกเจ้าอนุวงศ์จนทำให้เจ้าอนุวงศ์โกรธแค้นต่อพระยาพรหมภักดีอย่างมาก และเป็นสาเหตุทำให้เจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจนำกำลังจากกรุงเวียงจันทน์และเมืองจำปาศักดิ์เข้ายึดเมืองนครราชสีมา พร้อมทั้งลงไปกวาดต้อนผู้คนในบริเวณเมืองสระบุรี เหตุการณ์นี้ทำให้กรุงเทพไม่พอใจ เป็นชนวนที่ทำให้เกิดสงครามระหว่างกรุงเทพกับกรุงเวียงจันทน์ (ดูเพิ่มเติมใน รัชช ปลูกโณทก. (2523). **พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน**. (รายงานการวิจัย).)

¹ศิลา วีระวงศ์. (2540). **ประวัติศาสตร์ลาว**. หน้า 173.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี. (2547). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3**. หน้า 39.

³สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 1. **เรื่องส่งครัวเมืองพานเมืองเวียงจันทน์**. พ.ศ. 2380.

จากการนำชาวต่างถิ่นเข้ามาทั้งหมด สามารถสรุปถึงสาเหตุได้ดังนี้

ประการแรก

เป็นการอพยพเพื่อหนีภัยสงคราม สืบเนื่องจากการศึกสงครามในแต่ละครั้งได้ส่งผลกระทบต่อชีวิตของประชาชนในเมืองต่าง ๆ ทำให้ต้องอพยพหนีภัยสงครามไปอยู่ในที่ปลอดภัย¹ เห็นได้จากกรณีสงครามระหว่างพม่ากับเวียงจันทน์ใน พ.ศ. 2316 ส่งผลให้ชาวเวียงจันทน์จำนวนมากต้องอพยพหนีภัยสงครามมายังเมืองนครราชสีมา ต่อมาจึงได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองสระบุรีเป็นต้น

ประการที่สอง

เป็นการกวาดต้อนผู้คนของฝ่ายชนะสงคราม เนื่องจากการศึกสงครามแต่ละครั้ง จะต้องสูญเสียกำลังพลจากการรบจำนวนมาก ดังนั้นจึงมีการกวาดต้อนประชาชนจากเมืองผู้แพ้สงครามและหรือจากหัวเมืองใกล้เคียงมาเป็นแรงงานทดแทนไพร่พลของบ้านเมืองตนเอง² เห็นได้จากผลของสงครามระหว่างสยามกับพม่าที่เมืองเชียงแสนใน พ.ศ. 2345 ได้มีการนำชาวล้านนามาไว้ยังเมืองสระบุรีจำนวนมากเป็นต้น

สำหรับการตั้งชุมชนในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น จะมีลักษณะแบบสังคมลุ่มน้ำ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับการใช้สายน้ำเป็นทางสัญจรไปมาเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา เฮอร์นีย์ มูโฮ นักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่เดินทางมายังสระบุรีใน พ.ศ. 2401 ได้กล่าวถึงสภาพชุมชนและบ้านเรือนบริเวณนี้ว่า

...สระบุรีมีอาณาเขตกว้างขวาง ประชาชนส่วนใหญ่เป็นชาวสยาม ชาวจีน และชาวลาว ที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ตั้งบ้านเรือนรวมกลุ่มเป็นส่วนใหญ่ หมู่บ้านเหมือนกับเมืองและเหมือนกับหมู่บ้านชาวสยามทั่วไป บ้านทำด้วยไม้ไผ่ อยู่ในร่มท่มพุ่มไม้เรียงรายบนฝั่งแม่น้ำ มองผ่านออกไปก็เห็นท้องนาไกลออกไปเบื้องหน้าเป็นป่าทึบ พอที่บรรดาสัตว์ป่าทั้งหลายจะอาศัยอยู่ได้โดยไม่ถูกรบกวน...³

การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น จะมีลักษณะเป็นหมู่บ้านริมลำน้ำ โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน⁴ แต่ละหมู่บ้านจะแบ่งแยกตามชาติพันธุ์ภาษา เช่น ชุมชนชาวล้านนา

¹ พระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี. (2546). พระราชวิจารณ์ จดหมายเหตุทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี(เจ้าครอกวัดโพ). หน้า 86.

² หลวงอุดมสมบัติ; และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). เล่มเดิม. หน้า 347.

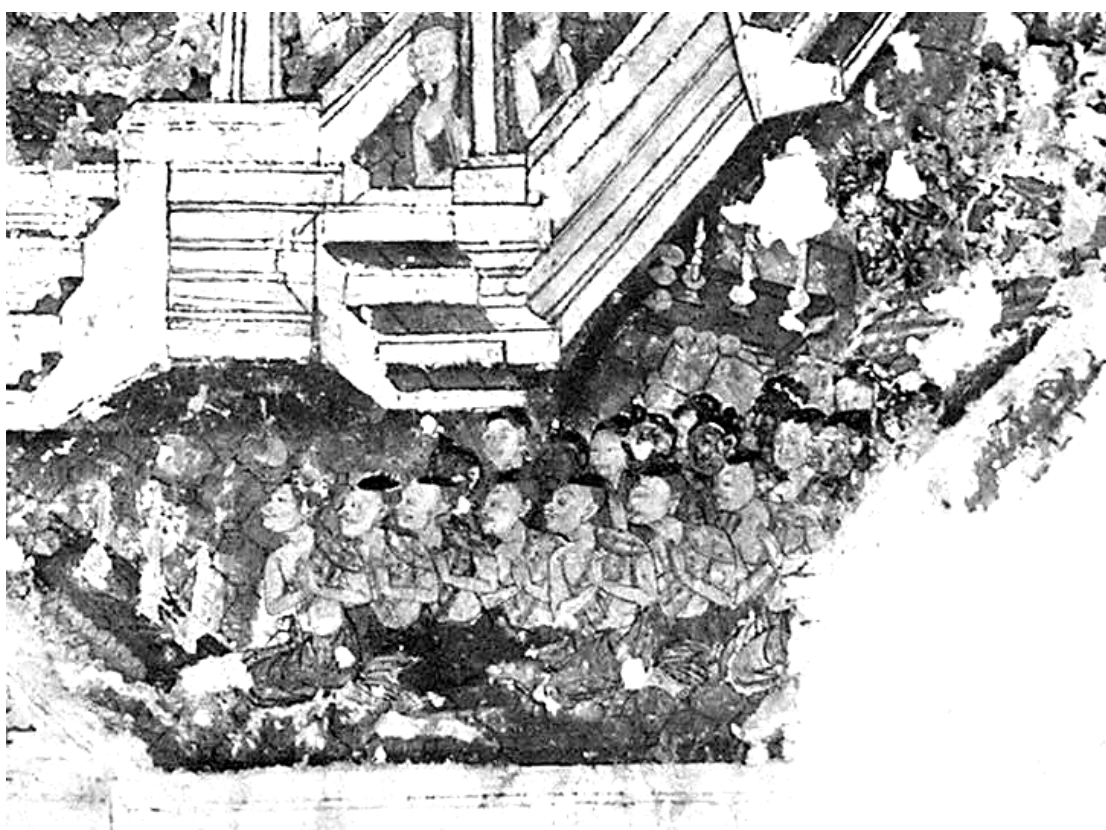
³ Henri Mouhot. (1989). Travels in Siam, Cambodia and Laos. pp. 1858-1860. แปลโดย พิเนตร น้อยพุทธธา. ใน เล่มเดิม. หน้า 3.

⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม. (2547). สยามประเทศ. หน้า 9-10.

ในเขตอำเภอเส้าไห้ จะอยู่ทั้งสองฝั่งลำน้ำป่าสัก โดยตอนเหนือของลำน้ำจะเป็นที่ตั้งของชุมชนรอบวัดต้นตาล ส่วนตอนใต้ของลำน้ำจะเป็นที่ตั้งของชุมชนรอบวัดสวนดอกไม้และวัดเจ้าฟ้าชุมชนชาวมอญในเขตอำเภอเมืองสระบุรีจะอยู่ทั้งสองฝั่งลำน้ำป่าสักเช่นกัน โดยตอนเหนือของลำน้ำจะเป็นที่ตั้งของชุมชนรอบวัดโหนด ส่วนตอนใต้ของลำน้ำจะเป็นที่ตั้งของชุมชนรอบวัดหงสาวดารามเป็นต้น

ประชาชนหลากหลายชาติพันธุ์เหล่านี้ แม้จะกระจายตัวอยู่เป็นกลุ่มตามชาติพันธุ์ภาษาของตนเอง แต่ในวิถีชีวิตประจำวันผู้คนเหล่านี้จะมีการพบปะสังสรรค์อยู่เสมอ โดยมีตลาดและวัด เป็นแหล่งพบปะ เห็นได้จากหลักฐานทางภาพจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถวัดจันทบุรีปรากฏกลุ่มผู้คนชาวสระบุรีหลากหลายชาติพันธุ์ร่วมกันทำบุญตักบาตรและฟังเทศน์ภายในวัด เป็นต้น ผลของการพบปะสังสรรค์ดังกล่าว ได้นำมาซึ่งการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างกัน เห็นได้จากการร่วมพิธีกรรมในท้องถิ่น เช่น พิธีรำผีมอญ ที่มีการร่วมแรงร่วมใจของผู้คนในท้องถิ่น โดยมีได้แบ่งแยกกลุ่มเหล่าชาติพันธุ์ภาษาเป็นต้น

ภาพประกอบ 11 แสดงลักษณะกลุ่มผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ภาษาในท้องถิ่น

ที่มา : วัดจันทบุรี. (2370?). จิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับชาวสระบุรี ประกอบด้วยชาวไทย
สยาม ชาวล้านนา และชาวมอญ(?)

2. ลักษณะการปกครองเมืองสระบุรี

เมืองสระบุรีช่วงเวลานี้ จัดอยู่ในหัวเมืองชั้นในระดับจัตวาเช่นเดียวกับการจัดแบ่งหัวเมืองในสมัยอยุธยาและกรุงธนบุรี มีหน้าที่ในการควบคุมเส้นทางขึ้นล่องระหว่างบริเวณที่ราบสูงโคราชกับบริเวณที่ราบภาคกลาง แม้เมืองสระบุรีจะเป็นเมืองขนาดเล็กแต่มีหน้าที่สำคัญคือเป็นหัวเมืองหลักในการรวบรวมส่วยสินค้ายาจากบ้านเมืองต่าง ๆ ในเขตอีสานและเพชรบูรณ์เพื่อส่งมายังกรุงเทพฯ จากความสำคัญเช่นนี้ เมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ ถึงแม้จะจัดอยู่ในระดับเมืองจัตวา แต่เจ้าเมืองกลับได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ชั้นพระยา ปรากฏหลักฐานในเอกสารทางราชการทุกสมัย

2.1 ตำแหน่งฝ่ายบริหารปกครอง

เจ้าเมือง

สำหรับกลุ่มผู้ปกครอง มีเจ้าเมืองสระบุรีเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครอง โดยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปรากฏชื่อเจ้าเมืองสระบุรีในพระราชพงศาวดารคือ พระยาสระบุรี¹ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏตำนานว่า ปู่คัมภีระผู้นำชาวล้านนาจากเชียงใหม่มายังสระบุรี ได้รับมอบหมายเป็นหัวหน้ากองโค มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยารัตนภาค² รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏชื่อเจ้าเมืองสระบุรีคือ พระยาสุราราชวงศ์ โดยเอกสารกล่าวว่า เป็นลาวพุงดำ³ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏชื่อเจ้าเมืองในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ว่า พระยาสระบุรี⁴

การที่เจ้าเมืองสระบุรีมีบรรดาศักดิ์ในระดับพระยา แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองสระบุรีในช่วงเวลานี้ ที่มีมากขึ้นกว่าในแผ่นดินกรุงธนบุรี ซึ่งเจ้าเมืองสระบุรีขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นเพียง “พระพิชัยสงคราม พระสระบุรี”⁵

เจ้าเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น ส่วนใหญ่จะเป็นชาวต่างถิ่นโดยเฉพาะชาวล้านนา เนื่องจากประชาชนเมืองสระบุรีส่วนมากเป็นชาวล้านนาและล้านช้าง ที่ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองสระบุรีตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นต้นมา การปกครองโดยกลุ่มชนเดียวกัน จึงน่าจะมีความสะดวกในการควบคุมและสั่งการมากกว่าการมีผู้ปกครองเป็นชาวสยามหรือผู้ปกครองที่ถูกส่งมาจากส่วนกลาง เนื่องจากชาวล้านช้างและชาวล้านนามีความสัมพันธ์และมีภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ร่วมกันมา แม้ว่ากลุ่มคนที่ส่วนกลางเรียกว่า “ลาว” เหล่านี้ จะมีความ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2539). เล่มเดิม. หน้า 181.

² ย้อย คัมภีรานนท์. (2520?). ชีวิตประวัติพ่อเผ่าคัมภีระ ต้นตระกูลคัมภีรานนท์. หน้า 4-9.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2547). เล่มเดิม. หน้า 42.

⁴ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. เลขที่ 25. ตั้งนายบุตรเจ้าอุปราชเวียงจันทน์ เป็นที่พระสยามลาวบตีปลัด. พ.ศ. 2404.

⁵ พันจันทนุมาศ(เจิม). (2545). พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี. หน้า 92-93.

แตกต่างกันในลักษณะของขอบเขตบ้านและเมืองก็ตาม¹ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างสองกลุ่มชนนี้ ถือว่ามีมากกว่าความสัมพันธ์กับชาวสยาม ซึ่งที่ผ่านมามีจะปรากฏความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับทั้งสองอาณาจักรก็ตาม แต่จะมีในลักษณะของการเป็นผู้ปกครองกับผู้ที่อยู่ภายใต้ปกครอง รวมทั้งการเป็นคู่ศัตรูเป็นส่วนใหญ่

การใช้นโยบายการปกครองด้วยกลุ่มชนเดียวกัน ที่ผ่านมามีได้เกิดข้อเสียเช่นกัน ดังเช่น กรณีการก่อกบฏโดยเจ้าอนุวงศ์ใน พ.ศ. 2369 ซึ่งเจ้าเมืองสระบุรีที่เป็นชาวลาวด้วยกันได้เข้าร่วมกับกองทัพจากเวียงจันทน์โดยง่าย² แต่จากกรณีของเจ้าเมืองสระบุรีดังกล่าวนี้ ทางราชการส่วนกลางยังไว้วางใจให้ชาวต่างถิ่นด้วยกันปกครองตนเองต่อไป³ แต่อาจมีการสอดส่องดูแลมากขึ้นจนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการท้องถิ่น ได้มีการส่งผู้ปกครองจากส่วนกลางเข้ามาบริหารราชการเมืองสระบุรี ภายหลังจากเจ้าเมืองสระบุรีคนสุดท้ายที่มีเชื้อสายชาวล้านนาเสียชีวิตลง

สำหรับตำแหน่งฝ่ายบริหารที่มีอำนาจหน้าที่รองจากเจ้าเมืองสระบุรี มีดังต่อไปนี้

ปลัดเมือง

มีหน้าช่วยราชการแทนเจ้าเมือง หรือรับคำสั่งให้ปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าเมือง

จางวาง

เป็นตำแหน่งรองจากเจ้าเมืองและปลัดเมือง มีหน้าที่ในการควบคุมดูแลหน่วยราชการระดับล่างลงมา คือ “กอง” ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่ามีการเลื่อนตำแหน่งนายกองส่วยเร็วขึ้นมาเป็นจางวางแทนคนเดิมที่ถึงแก่กรรม โดยมีหน้าที่ในการติดตามผลเร็วจากกองส่วยต่าง ๆ ที่ค้างส่ง ซึ่งปรากฏหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายดังนี้ ให้ทำหน้าที่ว่ากล่าวบังคับบัญชานายกองปลัดกอง ขุนหมื่นและไพร่ในกองลาวทั้งสี่กอง จะได้ชำระเอาผลเร็วที่ค้างส่งลงไปให้ครบ...⁴

นายกอง

เป็นตำแหน่งในการควบคุมกองต่าง ๆ ซึ่งประชาชนทุกคนจะต้องสังกัดกองเหล่านี้ สำหรับเมืองสระบุรีปรากฏว่ามี กองโค กองเกวียน ที่สะท้อนถึงหน้าที่ในการขนถ่ายสินค้า นอกจากนี้ยังมีกองส่วยซึ่งกล่าวไว้ข้างต้น และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่า

¹ ตรีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2531). ความสัมพันธ์ และการรับรู้ระหว่างไทยกับ “ลาว”. (เอกสารการเสนา). หน้า 157.

² สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ. (2547). เล่มเดิม. หน้า 18.

³ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุราชการที่ 4. เล่มที่ 25. เล่มเดิม. พ.ศ. 2404.

⁴ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุราชการที่ 4. เล่มที่ 39. ตั้งขุนราวี งาม เป็นหลวง-วิเศษสรรพจางวาง. พ.ศ. 2400.

เมืองสระบุรีมีกองลาวพุงขาว พุงดำ ถึง 13 กองด้วยกัน¹ สะท้อนให้เห็นถึงการมีแรงงานในระบบไพร่ที่เป็นชาวต่างถิ่นจำนวนมาก

ปลัดกอง

เป็นตำแหน่งรองจากนายกอง มีหน้าที่ในการช่วยนายกองควบคุมดูแลไพร่ในสังกัด

นอกจากนี้ยังมีมูลนายระดับล่าง เช่นผู้ใหญ่บ้าน กำนัน ชุนหมื่น ช่วยดูแลประชาชนในชุมชน ซึ่งตำแหน่งดังกล่าวนี้ถือว่ามีความสำคัญในการปกครองผู้คน เนื่องจากมีความใกล้ชิดกับประชาชนกว่าผู้ปกครองระดับอื่น

เมื่อกว่า 30 ปีที่ผ่านมา มีการพบกฎหมายมังรายศาสตร์ ที่อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี อาจสะท้อนถึงการนำเอากฎเกณฑ์ทางสังคมเหล่านี้มาปกครองประชาชนในระดับล่าง² ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวล้านนาและล้านช้าง เพื่อให้เกิดความปรกติสุขในสังคม

2.2 การจัดระบบผู้ถูกปกครอง

สำหรับชนชั้นที่อยู่ภายใต้การปกครองหรือไพร่ ซึ่งเป็นประชาชนส่วนใหญ่ในสังคม ซึ่งประกอบด้วยชาวสยาม ชาวล้านช้างและชาวล้านนา จะต้องสังกัดกรมกองเพื่อปฏิบัติหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมายจากผู้ปกครองในระบบราชการ ยกเว้นชาวจีนซึ่งส่วนใหญ่เป็นพ่อค้า จะไม่ต้องสังกัดกรมกองโดย โดยถือว่ามิอิสระในการทำมาหากินกว่าประชาชนกลุ่มอื่น

สำหรับประชาชนทั่วไปซึ่งมีหน้าที่เป็นแรงงานในระบบ การสังกัดกรมกองของไพร่ยังถือเป็นนโยบายในการแบ่งแยกและปกครอง ซึ่งจะมีความสะดวกในการควบคุมและตรวจสอบโดยทางราชการ³ ประชาชนทั่วไปจะต้องสังกัดกรมกองซึ่งมีผู้ปกครองสูงขึ้นไปตามชั้น โดยไพร่ในหัวเมืองต่างๆจะถูกเรียกโดยรวมว่าเลิกซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 4 ประเภทดังนี้

เลิกคงเมือง

หมายถึงประชาชนที่สังกัดอยู่ในกองคงเมือง มีหน้าที่ในการคงอยู่ในเมือง

เลิกเข้าเดือน

หมายถึงประชาชนที่มีหน้าที่ในการเข้าเดือน เพื่อเตรียมพร้อมในการถูกเรียกเกณฑ์ปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ

¹ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. เลขที่ 60. บัญชีงบประมาณหัวเมืองต่าง ๆ. พ.ศ. 2344.

² ประเสริฐ ณ นคร. (2521). มังรายศาสตร์ หรือกฎหมายพระเจ้ามังราย. หน้า 4.

³ นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. (2525). การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร(พ.ศ. 2325-2448). หน้า 33.

เลกกองนอก

หมายถึงประชาชนที่สังกัดกองต่างๆ โดยมีหน้าที่ส่งส่วยให้กับรัฐตามที่กำหนด¹ สำหรับเลกกองนอกของเมืองสระบุรีที่มีความสำคัญคือกองโค และกองส่วย

เลกกองด่าน

หมายถึงผู้ที่ได้รับมอบหมายให้ตรวจสอบลาดตระเวนเขตต่อแดนระหว่างเมืองหนึ่งกับอีกเมืองหนึ่ง²

เลกกองกลุ่มต่างๆจะมีผู้ปกครองเป็นชนชั้นมูลนาย โดยจะให้ผู้ที่ป็นหัวหน้าแต่เดิม³ มาเป็นผู้ดูแล⁴ หากการดูแลบกพร่องทำให้ประชาชนเหล่านี้ไม่มีความสุข มักทำให้เกิดการหลบหนีได้เช่นกัน ดังข้อความในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ตอนหนึ่งกล่าวว่า

.... หนังสือพระยามหาอำมาตย์ มาถึงพระสระบุรีฯ ด้วยพระมหาสงครามเจ้าอุปราชเวียงจันทน์ ซึ่งโปรดให้ยกขึ้นไปตีกวาดครอบครัวเมืองวังเมืองระนอง ตะโปน ได้ครัวลาว ส่งลงมาทูลเกล้าถวาย พระยาสระบุรีก็แจ้งอยู่แล้ว โปรดเกล้าให้ส่งครัวลาว ชาย หญิง ไปเฝ้าสั้ว เขาแฝหลวง อยู่ ณ บางอ้อ แขวงกรุงเทพ อยู่ ณ วันที่ 3 แรม 3 ค่ำ ปีมะเส็ง จัตวาศก อ้ายอิมี่ชื่อเมืองวัง นุ่งหม่มเป็นลาว พากันหนีไป เป็นคนชาย 2 หญิง 4 รวม 6 คน สืบได้ความว่า อ้ายอิมี่ชื่อพากันหลบหนีมาทาง เมืองสระบุรี บัดนี้ให้นายเขามาหัดเลิกไปเมืองสระบุรี ผู้จับตัวถือตรากับหางว่าว รายชื่อรูปพรรณ อ้ายอิมี่ชื่อขึ้นมาให้พระยาสระบุรี กรมการกำชับกำชามาทางแขวง กำนัน พัน นายเวร ให้ช่วยกัน ออกสืบสาว...⁵

อย่างไรก็ตาม การที่ไพร่สังกัดมูลนายที่เป็นกลุ่มชนเดียวกันหรือต่างกลุ่มชนกันก็ตาม ได้นำมาซึ่งการดูแลและคุ้มครองโดยชนชั้นผู้ปกครอง ซึ่งไพร่ที่เป็นผู้อยู่ใต้การปกครองจะตอบแทนกลุ่มผู้ปกครองดังกล่าวโดยการไ้แรงงาน และนำผลผลิตส่วนเกินรวมทั้งรายได้มามอบให้ ซึ่งเป็นข้อผูกมัดในระบบไพร่เพื่อเป็นการตอบแทน

¹ นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. (2525). เล่มเดิม. หน้า 58.

² บังอร ปิยะพันธุ์. (2541). ลาว ในกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 149.

³ จจร สุขพานิช. (2519). ฐานันดรไพร่. หน้า 11,14.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2525). วัฒนธรรมการผูกพันในวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. หน้า 107.

⁵ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. เลขที่ 49. ถึงพระยาพระฤกษ์เมืองนครนายก.

3. หน้าที่ของเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. 2325 บริเวณซึ่งเคยเป็นบ้านเมืองสระบุรีได้ถูกทางราชการส่วนกลางเข้ามาควบคุมและจัดระเบียบการปกครองอีกครั้ง เพื่อใช้เป็นประโยชน์ในฐานะหัวเมืองชั้นใน

การที่ส่วนกลางได้เข้ามาจัดการบ้านเมืองสระบุรีในครั้งนี้ ได้นำนโยบายต่างๆ มาปฏิบัติ โดยเฉพาะการนำนโยบายเพิ่มกำลังคนมาใช้ ดังเช่นที่เคยทำมาในแผ่นดินกรุงธนบุรี ซึ่งเมืองสระบุรีได้มีการนำผู้คนจากหัวเมืองที่ห่างไกลเข้ามาไว้ยังเมืองสระบุรี เพื่อเป็นแรงงานขนถ่ายสินค้าและเสียส่วยอากรดังนี้

3.1 หน้าที่ในการเป็นตัวกลางส่งผ่านสินค้า และเป็นแรงงาน

บทบาทหน้าที่ของเมืองสระบุรีที่สำคัญคือ การเป็นตัวกลางส่งผ่านสินค้า สิ่งที่ส่วนกลางได้มุ่งหวังที่จะได้รับผลตอบแทนจากกลุ่มคนซึ่งอยู่ในในระบบไพร่ โดยเฉพาะผู้ที่ถูกนำเข้ามาใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีความแตกต่างไปจากสมัยอยุธยา ซึ่งแต่เดิมผู้คนในอาณาบริเวณเมืองสระบุรีจะถูกใช้ประโยชน์ในด้านแรงงานในภาวะสงครามเป็นสำคัญ แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นผู้คนในอาณาบริเวณเมืองสระบุรีจะถูกใช้ประโยชน์ในการเป็นตัวกลางส่งผ่านสินค้าและเป็นการกำกับการผลิต¹ โดยเฉพาะการนำส่วยประเภทของป่าและอื่นๆ ซึ่งเป็นการหาผลผลิตในท้องถิ่นส่งทางการ

สำหรับหน้าที่เกี่ยวกับการเป็นตัวกลางส่งผ่านสินค้าประเภทส่วยจากบ้านเมืองที่ห่างไกล โดยเฉพาะบ้านเมืองบริเวณที่ราบสูงโคราชไปยังกรุงเทพฯ ถือเป็นหน้าที่ของไพร่กองส่วยเมืองสระบุรีกลุ่มหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า “เลกกองนอก” อันมีหน้าที่ส่งผ่านสินค้าไปยังส่วนกลาง² ซึ่งจะต้องผ่านมาทางเมืองสระบุรี อันเป็นศูนย์กลางส่งผ่านสินค้าประจำหัวเมืองทางเหนือ³

เลกกองนอกของเมืองสระบุรีที่มีหน้าที่สำคัญเกี่ยวกับการขนถ่ายสินค้า จากบ้านเมืองที่ห่างไกลไปยังกรุงเทพฯ ที่สำคัญคือกองโค ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีผู้ควบคุมคือ พระรัตนกษ

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ได้กล่าวถึงการเลื่อนตำแหน่งของพระรัตนกษเป็นพระยารัตนกษ จางวางกองโคแทนบิดาซึ่งเสียชีวิตลง⁴ อันแสดงให้เห็นว่าจางวางกองโคเมืองสระบุรีได้รับการ

¹จิตร ภูมิศักดิ์. (2548). โฉมหน้าศักดินาไทย. หน้า 148.

²นันทิยา สว่างวัชรธรรม. (2525). เล่มเดิม. หน้า 58.

³บุญรอด แก้วหา. (2518). การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(พ.ศ. 2325-2411). หน้า 81.

⁴สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 3. โปรดเกล้าฯตั้งพระรัตนกษเป็นพระยารัตนกษ จางวางกองโค. พ.ศ. 2403.

สืบทอดตามสายตระกูล โดยเลื่อนตำแหน่งจากนายกองโคกองอื่น ๆ ที่อยู่ในการควบคุมของจากวางกองโคโดยพระยารัตนกาษ

นอกจากนี้การที่กองโคเมืองสระบุรีมีผู้ควบคุมในระดับเจ้าเมือง ยังแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของกองโคที่มีบทบาทสำคัญต่อการนำรายได้อย่างมหาศาล ที่ได้จากหัวเมืองห่างไกลส่งมายังกรุงเทพ จากประวัติตระกูลพระรัตนกาษทำให้เราทราบว่ากองโคแต่ละกองจะประจำอยู่ตามจุดต่างๆ บริเวณชายป่าดงพระยาไฟ ซึ่งเป็นเส้นทางไปมาระหว่างบ้านเมืองบริเวณที่ราบสูงโคราชกับบ้านเมืองบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา-ป่าสัก ซึ่งมี 4 กองด้วยกัน ดังนี้

กองที่ 1

จะอยู่บริเวณบ้านสีคิ้ว* กลางดงพระยาไฟ โดยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บริเวณดังกล่าวยังอยู่ในอาณาเขตการปกครองของเมืองสระบุรี

กองที่ 2

จะอยู่บริเวณโคกสูง ต่ำลงมาทางเขตอำเภอหมวกเหล็กในปัจจุบัน

กองที่ 3

จะอยู่บริเวณเขาแย้ เขตอำเภอแก่งคอยในปัจจุบัน

กองที่ 4

จะอยู่บริเวณเขาขาด ตำบลพุแค อำเภอเฉลิมพระเกียรติในปัจจุบัน¹

กองโคเมืองสระบุรีทั้งหมดจะอยู่ในการปกครองแบบหน่วยใหญ่มีประมาณ 1 กองร้อย ประกอบด้วยไพร่ชาวล้านช้างและลั่นนา 800 คน โคตัวผู้ 500 ตัว โคตัวเมียและลูกโค 3,000 ตัว² โดยเจ้าเมืองและปลัดเมืองจะเป็นผู้ดูแลสูงขึ้น

หน้าที่ขนถ่ายสินค้าของกองโคเมืองสระบุรีส่วนใหญ่จะเป็นการขนสินค้าจากหัวเมืองลาว บริเวณที่ราบสูงโคราช เช่น การมอบหมายกองโคเมืองสระบุรีขนผ้าไหมจากหัวเมืองลาวฝ่งตะวันออกลงมายังกรุงเทพ เพื่อนำไปแจกแขกเมืองในเทศกาลประชุมเรือกำปั่นเป็นต้น³

ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2390 ยังทำให้เราทราบว่าหน้าที่กองโคเมืองสระบุรีมีไพร่ในสังกัดจำนวนมาก นอกจากจะมีหน้าที่ขนส่วยทองแดงจากเมืองจันทน์ที่ไปยังกรุงเทพแล้วยังต้องช่วยไพร่จากเมืองนครราชสีมาขุดแร่ทองแดงอีกด้วย ดังข้อความต่อไปนี้

* ปัจจุบัน บ้านสีคิ้วเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดนครราชสีมา

¹ ย้อย คัมภีรานนท์. (2520?). เล่มเดิม. หน้า 4-5.

² สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 3. เล่มเดิม. พ.ศ. 2403.

³ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 59. ขนผ้าไหมจากหัวเมืองลาว.

....หนังสือออกญาราชสุภาวดี มาถึงพระรัตนกาษาจางวางกองโค ด้วยพระยาสระบุรีบอกหนังสือ ให้หมื่นศรีสุพรราช เอาแร่ทองแดงหนัก12/-25 ลงไปส่ง ณ กรุงเทพ ว่าพระรัตนกาษาคุมไพร ขุดแร่บ่อโปร่งพรหม โปร่งไทร ตาสารหิน 3 ตำบล หาได้แร่ทองแดงจัดให้หลวงพลขุนรองพล เมืองสระบุรี หมื่นศรีสุพรราช กองโคหลวงศรีอยุธยาเมืองนครราชสีมาคุมไพร่แยกกันขุดแร่ ตามโคกละลาลอยริมบ่อโปร่งพรหม...¹

ผู้คนในระบบไพร่ของเมืองสระบุรี นอกจากจะมีหน้าที่ในการส่งผ่านขนสินค้าและใช้แรงงาน ในทางอ้อมที่ได้กล่าวมาแล้ว ในบางกรณี ส่วนกลางยังมอบหมายให้ทั้งกองโคและกองลาวเมืองสระบุรี ปฏิบัติหน้าที่อื่นๆเช่นสั่งให้กองโคที่ขึ้นตรงกับเจ้าเมืองสระบุรี ไปค้นหาโสนดงเพื่อทำพระโอสถ ให้กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังข้อความในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ตอนหนึ่งว่า

....หนังสือพระยามหาอำมาตย์มาถึงพระยาสระบุรี ด้วยทรงพระกรุณาเหนือเกล้าฯสั่งว่า เมื่อ โรงพระโอสถ จะต้องการโสนดงบางที่เรียกโสนโคก ต้นใบเหมือนโสน แต่ใบเป็นขน จะต้องการ ทั้งต้น ราก ใบ จะประกอบพระโอสถ บัดนี้ให้หมื่นยุตสงคราม หัวหมื่นพระตำรวจนอกขวา ถือตราขึ้นมาให้พระยาสระบุรี พระปลัด หลวงยกบัตร กรมการเร่งหาโสนดงให้ได้โดยเร็ว....²

นอกจากนี้ยังมอบหมายให้ปฏิบัติหน้าที่อื่นที่จำเป็นต้องใช้แรงงาน เช่น สร้างซ่อมบำรุง สิ่งก่อสร้างต่างๆภายในกรุงเทพ เช่น ซ่อมสร้างวัด³ ป้อมปราการ⁴ เนื่องจากในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสร้างและบูรณะวัด รวมทั้งสิ่งก่อสร้างในพระนคร จำนวนมาก

กองโคเมืองสระบุรีที่มีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการขนถ่ายสินค้าและใช้แรงงานเพื่อตอบสนอง ต่อความต้องการจากส่วนกลาง ได้สืบต่อมาจนถึงมีการเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองส่วนภูมิภาค ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่กองโคเหล่านี้ต้องลดบทบาทลง เป็นเพียงหน่วยหนึ่งที่ถูกควบคุมในระดับอำเภอ

¹สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชการที่ 3. เลขที่ 37. ตอนเรื่องขุดแร่ทองแดงที่ บ่อโปร่งพรหม โปร่งไทร ฯลฯ พ.ศ. 2390.

²สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชการที่ 3. เลขที่ 35. เรื่องให้หาโสนดง จะประกอบ พระโอสถ. พ.ศ. 2387.

³สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชการที่ 3. เลขที่ 64. เล่มเดิม. พ.ศ. 2396.

⁴สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชการที่ 3. เลขที่ 29. ร่างตราเกณฑ์เมืองสระบุรี ฯลฯ พ.ศ. 2385.

3.2 หน้าที่ในการผลิตส่วย

การเก็บส่วยเป็นผลที่สืบเนื่องมาจากความจำเป็นในการใช้แรงงานไพร่หลวงที่มีน้อยกว่าจำนวนของไพร่ ซึ่งไพร่ในแต่ละหัวเมืองโดยเฉพาะเมืองสระบุรี ถือได้ว่ามีอยู่เป็นจำนวนมาก ดังนั้นทางราชการจึงได้มีการอนุญาตให้ไพร่ซึ่งอยู่ตามหัวเมือง ได้นำสิ่งของที่ราชสำนักต้องการ มามอบให้แทนการเข้าเดือน

สำหรับบ้านเมืองสระบุรีแล้ว ด้วยพื้นที่อุดมสมบูรณ์มีพื้นที่ติดกับทิวเขาตองพระยาไฟ ซึ่งเป็นป่าทึบ จึงมีทรัพยากรภายในท้องถิ่นมากมาย สำหรับผลผลิตที่สำคัญของบ้านเมืองสระบุรี ซึ่งทางราชสำนักมีความต้องการ และปรากฏในพื้นที่บริเวณนี้จำนวนมากคือ “แร่”

“แร่” ถือเป็นสินค้าออกที่สำคัญ และประกอบกับในพื้นที่อาณาบริเวณบ้านเมืองสระบุรี มีทรัพยากรชนิดนี้อยู่จำนวนมาก จึงปรากฏว่ากองส่วยแร่เมืองสระบุรีมีถึง 4 กอง คือ

- 1) กองขุนอินอำนาฏ
- 2) กองขุนศรีสุระ
- 3) กองขุนแพลงพลาน
- 4) กองขุนรวีจนาฏ และกองพระวิเศษโยธา¹

จากการที่แร่มีราคาแพงและเป็นสินค้าสำคัญส่งออกไปยังต่างประเทศ เมื่อมีการค้างส่วยแร่ จึงมีการติดตามชำระกองแร่ที่ค้างค้างอย่างต่อเนื่อง ดังเช่นกรณีกองแร่ของขุนศรีสุระ ที่ค้างส่วยแร่อยู่กว่า 10 หาบ ส่วนกลางจึงมีหนังสือทวงถามมาถึงปลัดเมืองสระบุรี ให้จัดการตรวจสอบ ดังนี้

...ข้าพเจ้า พระปลัดกรมการเมืองสระบุรี บอกมายังท่านออกพันนายเวร ขอให้นำขึ้นกราบเรียน แต่ลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ ด้วยข้าพเจ้ากรมการหาตัวนายกอง ปลัดกองพุงขาว พุงดำ กองส่วยแร่ มาชำระเอาผลแร่จำนวนส่วยซึ่งค้างอยู่เก่าใหม่ กองขุนศรีสุระ จำนวนปีกุน ผลแร่ค้างสิบหาบ สิบห้าหั่ง ชำระได้เงินหาบละห้าตำลึง เป็นเงินตราซังสิบห้าตำลึง ...²

¹ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชการที่ 3. เล่มที่ 9. บัญชีแร่ส่วยเมืองสระบุรี และหัวเมืองอื่นๆ. พ.ศ. 2372.

² สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชการที่ 3. เล่มที่ 123. เร่งค้างส่วยแร่ขุนศรีสุระ. พ.ศ. 2383.

นอกจากนี้ยังมีส่วยอื่นๆที่เมืองสระบุรีจะต้องผลิตเพื่อป้อนสู่ส่วนกลาง เช่น ไม้¹และปูน
 ศิลา² ที่มีมากในเมืองสระบุรีโดยนำไปใช้เป็นวัสดุก่อสร้าง นอกจากนี้ยังมีน้ำอ้อย³ซึ่งเป็นสินค้าออก
 ที่สำคัญอีกชนิดหนึ่ง

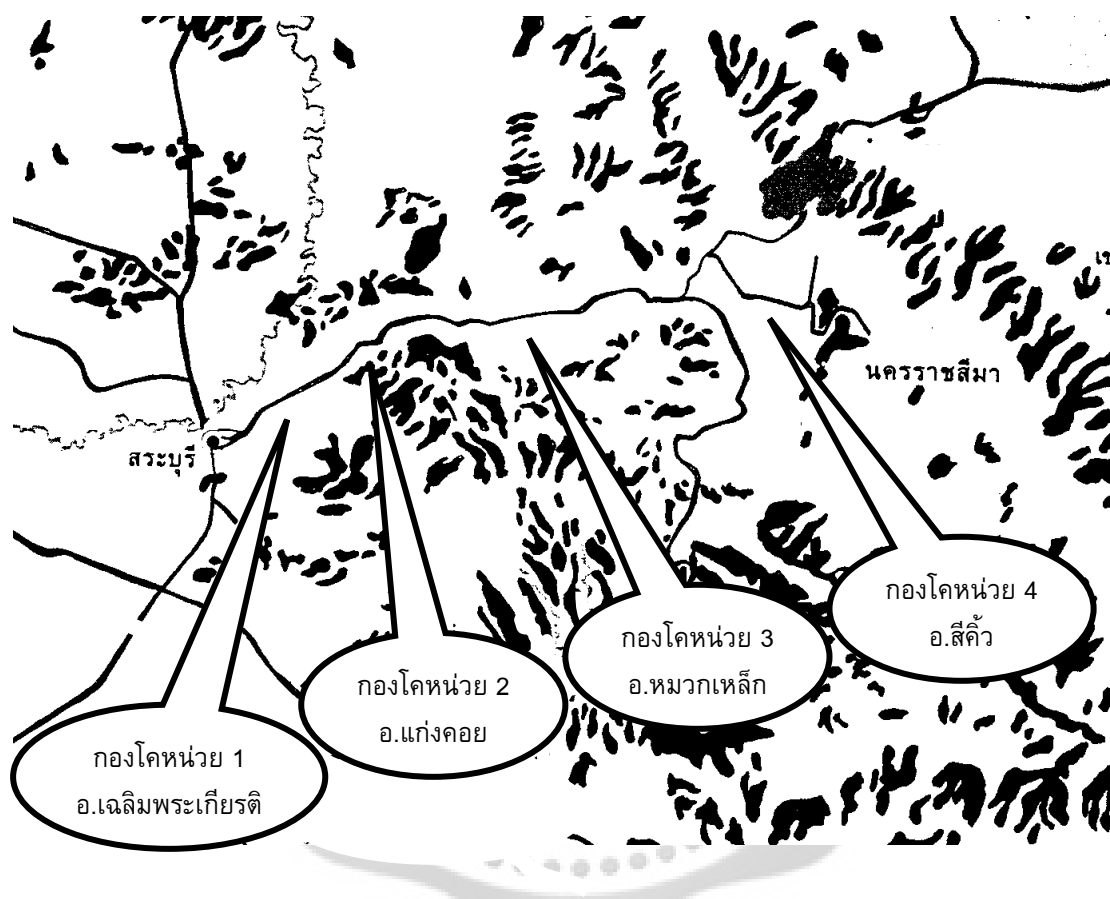
จะเห็นได้ว่า การที่เมืองสระบุรีมีทรัพยากรที่หลากหลายได้นำไปสู่การจัดตั้งกองลาว
 กองโค และกองส่วย เพื่อผลิตและขนถ่ายสินค้าไปยังเมืองหลวง ในส่วนสินค้าประเภทของป่า
 เริ่มหมดความต้องการลงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีผลผลิตอื่น เช่น ข้าว
 ที่เป็นสิ่งต้องการของตลาดโลกเข้ามาแทน สำหรับไม้และศิลาส่วนกลางยังคงมีความต้องการอยู่
 อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะศิลาที่ได้มีการพัฒนาเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ในปัจจุบัน

¹สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชการที่ 3. เลขที่ 56. เรื่องส่งไม้ยาง. พ.ศ. 2379.

²สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชการที่ 4. เลขที่ 219-221. บอกร้างส่งปูนกองส่วยเร็ว.
 พ.ศ. 2403.

³สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชการที่ 3. เลขที่ 137. เรื่องบอกรายงานน้ำฝน โรงทึบ
 และสวนอ้อย. พ.ศ. 2386.

ภาพประกอบ 12 แสดงเส้นทางขนถ่ายสินค้าและหน่วยกองโคตามจุดต่างๆในบริเวณสระบุรี-โคราช

ที่มา : ปรับปรุงจาก ชุมพล แนวจำปา. (2539, ตุลาคม-ธันวาคม). การคมนาคมระหว่าง
กรุงเทพฯกับหัวเมืองอีสาน ก่อนมีเส้นทางรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2443. เมืองโบราณ.
26(4) : หน้า 64.

4.แนวคิดของส่วนกลางที่มีต่อเมืองสระบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นช่วงที่บ้านเมืองเริ่มดำเนินนโยบายเปิดประเทศ แต่ด้วยสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น ได้เกิดความตึงเครียดขึ้นเกี่ยวกับการขยายอิทธิพลทางการเมืองของประเทศมหาอำนาจตะวันตก แนวคิดเกี่ยวกับการหาที่มั่นสำรองทางทหารจึงปรากฏเป็นรูปร่างขึ้นในช่วงต้นรัชสมัย แต่ทว่าในเวลาต่อมาประเทศมหาอำนาจตะวันตกดังกล่าว ได้เริ่มให้ความสนใจเกี่ยวกับการขยายอำนาจไปทางหัวเมืองแถบริมฝั่งโขงความตึงเครียดภายในบ้านเมืองชั้นในเริ่มลดน้อยลง พร้อมๆกับการดำเนินนโยบายขยายการผลิต เพื่อตอบสนองต่อระบบการค้าใหม่ ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในพ.ศ.2398

4.1. อิทธิพลทางการเมืองภายนอก

นับตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เมื่อ พ.ศ. 2325 เป็นต้นมา ชาตินะวันตกได้เริ่มให้ความสนใจกับสยามอย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อ จอห์น ครอฟอร์ด ได้เดินทางเข้ามาติดต่อทางการค้ารวมถึงการเข้ามาสำรวจร่องน้ำเจ้าพระยา แต่การทำข้อตกลงทางการค้าระหว่างสยามกับอังกฤษในครั้งนีถือว่าประสบความล้มเหลว เนื่องจากทางสยามยังไม่เห็นถึงความสำคัญของการติดต่อการค้ากับชาตินะวันตก

จากในช่วงเวลาดังกล่าวทางราชสำนักสยามยังคงทำการค้าแบบผูกขาดกับประเทศคู่ค้าสำคัญคือจีน ซึ่งยังผลให้ราชสำนักสยามมีรายได้อย่างมหาศาลอยู่ในขณะนั้น ในเวลาต่อมาอังกฤษได้ส่งคณะทูตมาเจรจาทางการค้าอีกครั้ง ซึ่งนำโดย เฮนรี เบอร์นี การเจรจาในครั้งนี้ดังกล่าวประสบความสำเร็จ เนื่องจากในข้อสัญญาหลายข้อที่คณะทูตอังกฤษได้เสนอมานั้น สร้างความได้เปรียบให้กับทางราชสำนักสยามในระดับหนึ่ง¹ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงการขยายอำนาจโดยชาตินะวันตกที่เข้ามาในรูปแบบการค้าในขั้นแรก และอาจจะกลายเป็นความขัดแย้งทางการเมือง ดังเช่นการที่อังกฤษเข้ายึดพม่าและมลายูต่อมา ซึ่งหากยังแข็งกร้าวต่อไปจะส่งผลเสียต่อสยามได้ในวันข้างหน้า

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษได้ส่งคณะทูตชุดใหม่โดยการนำของ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อแก้ไขสนธิสัญญาฉบับก่อนซึ่งอังกฤษเห็นว่าตนได้รับความเสียเปรียบ โดยเฉพาะในเรื่องการเก็บภาษีขาเข้า การแก้ไขสัญญาฉบับใหม่นี้ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไม่แน่นอนของสถานการณ์บ้านเมืองและความหวาดกลัว

¹วงเดือน นาราสัจจ์. (2518). การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 86-87.

ในแผนภาพของชาติตะวันตก โดยเฉพาะในการเข้ามาแก้ไขสัญญาครั้งนี้ ทางอังกฤษได้นำเรือปืน 2 ลำ เข้ามาทอดสมออยู่บริเวณปากอ่าวสยาม¹

ความหวัดวิตกเกี่ยวกับท่าทีของชาติตะวันตกในหลายเหตุการณ์ นำมาซึ่งการปรับเปลี่ยนท่าทีของสยามที่ประนีประนอมมากขึ้น อย่างไรก็ตามในส่วนของการระแวงระวังเกี่ยวกับอิทธิพลทางการเมืองของชาติมหาอำนาจตะวันตกเหล่านี้ ได้นำมาซึ่งแนวคิดเกี่ยวกับการหาที่มั่นสำรองทางทหาร เพื่อรองรับเหตุการณ์ในภาวะคับขัน

4.2 เมืองสระบุรีกับแนวคิดการเป็นที่มั่นสำรอง

แนวคิดเกี่ยวกับการหาที่มั่นสำรองทางทหาร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดขึ้นเนื่องจากภาวะทางการเมืองภายนอกช่วงเวลาดังกล่าว ชาติมหาอำนาจตะวันตกได้เข้ามาให้ความสนใจเกี่ยวกับสยามอย่างต่อเนื่อง เริ่มจากการเข้ามาติดต่อทางการค้าในชั้นแรก นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้นำไปสู่ความหวาดระแวงของสยามที่มีต่อชาติมหาอำนาจตะวันตกในเวลาต่อมา

ราว พ.ศ. 2399 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมอบหมายให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปสำรวจสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ และทรัพยากรธรรมชาติที่เมืองนครราชสีมา เพื่อแสวงหาบริเวณที่เหมาะสมต่อการสร้างเป็นที่มั่นสำรองเพื่อรองรับสถานการณ์ความรุนแรงที่อาจจะเกิดขึ้นได้ในอนาคต² พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เดินทางไปยังนครราชสีมา เพื่อสำรวจพื้นที่ที่มีความเป็นไปได้ของการสร้างที่มั่นสำรองทางทหาร เมืองนครราชสีมาอยู่ในเขตแดนที่ราบสูงโคราช อันมีทิวเขามากมายขวางกั้นเป็นกำแพงธรรมชาติที่ได้ตัดขาดเรื่องราวต่างๆจากส่วนกลางได้ในระดับหนึ่ง จึงอยู่นอกเหนือขอบเขตอิทธิพลทางการเมืองของชาติตะวันตกจะแผ่ไปถึง

ทว่าบริเวณบ้านเมืองนครราชสีมาขาดแคลนน้ำ อันสืบเนื่องมาจากความแห้งแล้งและการอยู่บนพื้นที่ราบสูง ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าจึงลี้ภัยแผนการดังกล่าวลงแต่ได้หันมาให้ความสนใจพระทัยเมืองสระบุรีแทน ทั้งนี้เนื่องจากการเดินทางจากกรุงเทพฯไปสู่หัวเมืองอีสานในครั้งนี้ได้ผ่านบริเวณอำเภอแก่งคอยจังหวัดสระบุรีในปัจจุบัน ซึ่งเป็นที่ราบติดกับทิวเขาตองพระยาไฟ มีลำน้ำป่าสักไหลผ่านจากบริเวณทิวเขาดังกล่าวด้านตะวันออกไปสู่ที่ราบด้านตะวันตก นอกจากนี้ในพื้นที่ใกล้เคียงกันยังมีเทือกเขาหินปูนมากมาย ซึ่งในบางแห่งมีลักษณะที่เหมาะสมต่อการตั้งมั่นของกองทัพ อีกทั้งบริเวณดังกล่าวยังเป็นที่อยู่อาศัยของชาวล้านช้าง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2547). เล่มเดิม. หน้า 108.

² สานิตย์ เพชรภาพ. (2522). บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 153.

จากเหตุผลเกี่ยวกับลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมต่อการตั้งมั่นของกองทัพและเหตุผลอื่นดังกล่าวข้างต้นประกอบ พระองค์จึงตัดสินใจที่จะเลือกพื้นที่นี้เป็นที่มั่นสำรองทางทหารในเวลาต่อมา

ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระราชดำริในการสร้างที่มั่นสำรองทางทหารในบริเวณที่มีชุมชนชาวล้านช้างของอำเภอแก่งคอยในปัจจุบัน การสร้างที่ประทับและค่ายทหารในบริเวณพื้นที่ดังกล่าวจึงเริ่มขึ้น และสร้างต่อเนื่องมาจนถึง พ.ศ. 2402¹ โดยสร้างขึ้นในบริเวณชุมชนชาวล้านช้างขนาดใหญ่ ซึ่งพระองค์มีความสนใจและมีความผูกพันกับผู้คนกลุ่มนี้อย่างมาก รวมทั้งมีสนมที่เป็นชาวล้านช้าง เช่น เจ้าจอมมารดาช้อยเป็นต้น² นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานทางเอกสารหลายฉบับ ที่แสดงถึงความสนพระทัยประเพณีการเล่นและเครื่องดนตรีของชาวล้านช้างอย่างมาก³

สำหรับบริเวณที่พระองค์ได้สร้างค่ายทหารหรือแหล่งฝึกทหาร จะเป็นบริเวณที่มีเขาหินปูนล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน มีทางเข้าออกเพียงทางเดียวซึ่งอยู่บริเวณด้านตะวันออกเฉียงเหนือของพื้นที่เมืองสระบุรีด้านทิศเหนือติดกับลำน้ำป่าสัก มีธารน้ำขนาดเล็กไหลผ่านโดยภายในมีเนื้อที่กว่า 500 ไร่ อันเป็นที่ราบซึ่งเหมาะต่อการเป็นป้อมค่ายทหารเพื่อป้องกันข้าศึก⁴ และด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์เช่นนี้ จึงมีการเรียกบริเวณดังกล่าวนี้ในเวลาต่อมาว่า “เขาคอก” โดยปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

แต่ภายหลังจากที่มีการสร้างพระตำหนักและป้อมค่ายเสร็จสิ้นลง ทำที่ของชาติมหาอำนาจตะวันตกได้เปลี่ยนแปลงไปให้ความสนใจกับหัวเมืองริมฝั่งโขงแทนสยามส่วนใน ป้อมค่ายในบริเวณเมืองสระบุรีจึงหมดความสำคัญลง คงเหลือไว้เพียงความทรงจำที่ประชาชนได้กล่าวถึงสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

4.3. บทบาทเมืองสระบุรีในช่วงการเปลี่ยนนโยบายของส่วนกลาง

จากสถานการณ์ทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป จากเดิมที่ชาติมหาอำนาจตะวันตกเช่นฝรั่งเศสได้คุกคามสยาม โดยเฉพาะการนำเรือปืนที่เข้ามาทางปากอ่าวสยาม ที่แสดงถึงความต้องการยึดครองสยามส่วนใน ได้เปลี่ยนไปเป็นการให้ความสนใจเกี่ยวกับเขมรส่วนนอกและบ้านเมือง

¹ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4. (2541). แจ้งความที่ 26 เรื่อง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าประพาสเมืองสระบุรี. หน้า 143-147.

²ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2531, สิงหาคม-ตุลาคม). ลาวในทัศนะของผู้ปกครองไทยสมัยรัตนโกสินทร์. จดหมายข่าวสังคมศาสตร์. 11(3) : หน้า 108.

³กรมศิลปากร. (2468). จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม. ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31. หน้า 43.

⁴พิเนตร น้อยพุทธรา. (2544). สมัยรัตนโกสินทร์ต้น. ใน ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูโกศลวิহারกิจ. หน้า 52.

แถบริมฝั่งโขงมากยิ่งขึ้น ถือเป็นเหตุผลสำคัญที่ราชสำนักสยามได้ปรับเปลี่ยนนโยบาย โดยใส่ใจในการปกครองดูแลหัวเมืองรอบนอกมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม

สำหรับหัวเมืองที่อยู่บริเวณส่วนในที่รอดพ้นจากการคุกคามโดยชาติตะวันตก ส่วนกลางหันมาให้ความสำคัญกับการจัดระเบียบการปกครองและแก้ไขวิธีการบริหารราชการให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เนื่องจากระบบและการบริหารราชการแบบเก่า เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้อำนาจและผลประโยชน์ตกอยู่กับกลุ่มขุนนางและหรือกลุ่มผู้ปกครองในท้องถิ่นมากเกินไป ส่งผลเสียต่อเสถียรภาพของราชอาณาจักรโดยตรง

ในแง่เศรษฐกิจ หลังจากที่ยุทธศาสตร์ได้ดำเนินนโยบายเปิดประเทศด้านการค้า โดยเฉพาะการทำสนธิสัญญาทางการค้ากับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 ส่งผลให้พื้นที่บริเวณเมืองสระบุรี มีการเปิดพื้นที่ทำการเกษตรมากขึ้น โดยมีพื้นที่ราบกว่ากึ่งหนึ่งและลำน้ำป่าสัก เป็นปัจจัยสำคัญในการทำการเพาะปลูก ตอบสนองนโยบายส่วนกลางเกี่ยวกับการปลูกข้าว¹

กล่าวโดยสรุป บ้านเมืองสระบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีหน้าที่ในการเป็นแหล่งรวมผู้คน เป็นผลจากภายหลังสงครามเสียกรุง พ.ศ. 2310 ผู้คนในระบบไพร่มีจำนวนลดลง ส่งผลเสียต่อความมั่นคงของราชอาณาจักร จึงมีการนำผู้คนต่างถิ่นเข้ามาไว้ในหัวเมืองชั้นในเพื่อเป็นแรงงาน จากการที่สระบุรีมีแรงงานในระบบไพร่จำนวนมากและอยู่บริเวณเขตรอยต่อที่ราบสูงโคราชและที่ราบภาคกลาง ส่วนกลางจึงจัดตั้งกองขนถ่ายสินค้าขึ้นในพื้นที่นี้ นับเป็นหน้าที่สำคัญของเมืองสระบุรีที่อยู่ในพื้นที่เขตต่อแดน ในเวลาต่อมาเกี่ยวกับนี้ราชสำนักได้เลือกพื้นที่บริเวณสระบุรีเป็นที่มั่นสำรองทางทหาร สืบเนื่องจากชาติมหาอำนาจตะวันตกเริ่มขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้าใกล้สยามมากขึ้น แต่ภายหลังได้ให้ความสนใจกับพื้นที่สยามส่วนนอกบริเวณบ้านเมืองประเทศราช หน้าที่ที่มั่นสำรองทางทหารจึงหยุดชะงักลง อย่างไรก็ตามจากอิทธิพลของการขยายอำนาจทางการเมืองของชาติตะวันตก ได้ทำให้มีการปรับปรุงประเทศครั้งสำคัญ

¹ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่4. (2504). ประกาศพระราชบัญญัติ เรื่องนาตาแดงแลนาตุโค. หน้า 243-244.

บทที่ 4

เมืองสระบุรีภายใต้กระแสการปฏิรูปประเทศ

การขยายอิทธิพลเข้ามายังสยามของชาติมหาอำนาจตะวันตกได้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะเมื่อเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามได้ดำเนินนโยบายผ่อนปรนเพื่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง มีการทำสนธิสัญญาทางการค้ากับต่างประเทศ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเปิดเสรีทางการค้า รวมทั้งมีการปรับปรุงบ้านเมืองด้านต่างๆ เพื่อรองรับการติดต่อกับชาติตะวันตก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาติมหาอำนาจตะวันตกยังคงคุกคามเสถียรภาพทางการเมืองของสยามอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในบริเวณที่เป็นประเทศราชของสยาม ประกอบกับเสถียรภาพทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในช่วงต้นรัชกาลยังไม่มั่นคง พระองค์จึงมีพระประสงค์ที่จะปฏิรูปประเทศทั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม เพื่อสร้างความเจริญรุ่งเรืองและเป็นเอกภาพให้กับสยาม สระบุรีในช่วงเวลานี้ได้รับผลกระทบหลายอย่าง ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นภายใน ตั้งแต่เนบนโยบายบริหารราชการตลอดจนเกิดความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของบ้านเมืองสระบุรี ที่ส่วนหนึ่งเป็นผลสืบเนื่องจากการสร้างทางรถไฟพาดผ่าน ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวข้างต้นยังได้ส่งผลต่อวิถีชีวิตและบทบาทของผู้คนในสระบุรีให้แปรเปลี่ยนไปจากเดิม

1. มูลเหตุของความเปลี่ยนแปลงภายในเมืองสระบุรี

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงบ้านเมืองในด้านต่างๆ เกิดจากสาเหตุหลายประการ โดยเฉพาะความต้องการที่จะปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยและมีความเข้มแข็งไว้ป้องกันชาติมหาอำนาจตะวันตกทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ที่มุ่งจะขยายอิทธิพลทางการเมืองแทรกแซงและยึดครองดินแดนของสยาม ประการต่อมาเกิดจากความต้องการสร้างฐานอำนาจของพระองค์เองให้มีความมั่นคงยิ่งขึ้น ทั้งในเรื่องการจัดเก็บรายได้และการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่ ซึ่งจะกล่าวถึงในลำดับต่อไป

1.1 การปฏิรูปประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปกครองบ้านเมืองโดยสมบูรณ ภายหลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2416¹ หลังจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ที่บริหารราชการแผ่นดินมาตั้งแต่ พ.ศ. 2411 ได้หมดหน้าที่ลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระประสงค์ที่จะสร้างฐานอำนาจ

¹ ธีรวิทย์ สุทธิสงคราม. (2516). สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 26.

ทางการเมืองของพระองค์ที่ถูกถอดถอนจากระบบบริหารราชการแบบเก่า และจำกัดอยู่แต่เพียงในกลุ่มขุนนางผู้สำเร็จราชการแทน เช่นกรณีการสถาปนากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ที่พระองค์ไม่มีส่วนในการตัดสินใจคัดเลือก¹ ทั้งนี้เพื่อให้สถาบันกษัตริย์กลับมาใช้อำนาจอย่างที่เคยจะเป็น

ความขัดข้องที่ถูกถอดถอนอำนาจได้เกิดขึ้นนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติในระยะแรก ที่ยังคงมีผู้สำเร็จราชการแทนอยู่ ปรากฏให้เห็นในพระราชดำรัสถึงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ดังต่อไปนี้

...ในเวลานั้นอายุพ่อเพียง 15 ปี กับ 10 วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาก็ล้วนแต่โลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อคือเจ้านายทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระเจ้าพระยา และต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์ ส่วนตัวพ่อเองอายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใด ยิ่งซ้ำเจ็บเกือบจะถึงแก่ความตายอันไม่มีผู้ใดชักคนเดี่ยวซึ่งจะเชื่อว่าจะรอด เปรียบเหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้วจับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมุติกษัตริย์ เหลือที่จะพรรณนาถึงความทุกข์อันต้องเป็นกำพวด ในอายุเพียงเท่านั้น และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่คอจะทานไว้ได้ทั้งมีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยรอบ เปิดเผยรอบข้างทั้งภายในภายนอก...²

ความพยายามที่จะดึงอำนาจเข้าสู่พระองค์เองปรากฏขึ้นทันทีที่พระองค์มีอำนาจในการปกครองบ้านเมืองอย่างสมบูรณ์ ในเบื้องต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติสำคัญๆ หลายฉบับใน พ.ศ. 2417 เพื่อเป็นการวางพื้นฐานในการดึงอำนาจเข้าสู่สถาบันกษัตริย์ ซึ่งประกอบด้วยการออกประกาศพระราชบัญญัติตั้งสภาที่ปรึกษาการแผ่นดิน ในวันที่ 8 พฤษภาคม ประกาศพระราชบัญญัติการคลัง ในวันที่ 24 มิถุนายน ประกาศพระราชบัญญัติตุลาการศาลรับสั่ง ในวันที่ 14 กรกฎาคม และออกประกาศพระราชบัญญัติพิทักษ์อายุลูกทาสลูกไทในวันที่ 24 สิงหาคม

การออกประกาศทั้ง 4 ฉบับข้างต้นแสดงถึงความต้องการที่จะสร้างฐานอำนาจให้กับพระองค์เองอย่างชัดเจน สะท้อนความพยายามของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะปฏิรูปประเทศเพื่อดึงอำนาจเข้าสู่สถาบันกษัตริย์ ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ทั้งยังเป็นการลดทอนอำนาจของกลุ่มอนุรักษนิยมซึ่งเป็นกลุ่มที่สนับสนุนกรมพระราชวังบวรและขุนนางกลุ่มสมเด็จพระยาบรมมหารัชมังคลาจารย์ (ช่วง บุนนาค) ที่เคยมีอำนาจอย่างมากก่อนหน้านี้

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ (2545). เทศาภิบาล. หน้า 35-36.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2514). พระบรมราโชวาท ในรัชกาลที่ 5 พระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอ. หน้า 14.

1.1.1 การปฏิรูปด้านการเมืองการปกครอง

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ออกประกาศพระราชบัญญัติจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน นับเป็นการสรรหาผู้ที่มีความรู้ความสามารถมาเป็นที่ปรึกษาในการบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง สำหรับความคาดหวังที่จะใช้สภาที่ปรึกษานี้ในการบริหารราชการแผ่นดิน ได้ปรากฏในพระราชดำริชตอนหนึ่งว่า

... ราชการผลประโยชน์บ้านเมืองสิ่งใด ถ้ามีผู้ช่วยกันคิดหลายปัญญาแล้ว ความดีความเจริญก็คงบังเกิดกับบ้านเมือง...บ้านเมืองสิ่งใดที่ยังรกร้าง มาแต่เดิมมานั้น ถ้าทรงจัดการแต่พระองค์เดียว ก็จะไม่ใคร่สำเร็จไปได้ ถ้ามีผู้ช่วยกันคิดหลายปัญญาแล้ว การซึ่งรกร้างมาแต่เดิมก็จะปลดเปลื้องไปได้ทีละน้อยๆ ความดีความเจริญก็จะบังเกิดกับบ้านเมือง...¹

การจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินนี้ เท่ากับเป็นการทดลองการปกครองในลักษณะใหม่ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งข้าราชการรุ่นใหม่ที่ยอมรับการเปลี่ยนแปลง และไม่ได้อยู่ภายใต้อิทธิพลของสมเด็จพระยาบรมมหารัชมังคลาจารย์ (ช่วง บุนนาค) มาเป็นที่ปรึกษา โดยมีจำนวนทั้งสิ้น 11 คน และมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประธานควบคุมสั่งการโดยตรง

นอกจากนี้ยังมีการแต่งตั้งตำแหน่งที่ปรึกษาราชการ(Foreign Advisers)และที่ปรึกษาราชการทั่วไป(General Advisers) โดยเป็นชาวต่างประเทศที่มีความรู้ความสามารถเปรียบเสมือนผู้ให้คำชี้แนะข้าราชการบ้านเมือง ที่เกี่ยวกับหน่วยงานประเภทกระทรวง กรม กอง รวมไปถึงให้คำแนะนำเกี่ยวกับข้าราชการทั่วไป สำหรับสาเหตุสำคัญในการจัดหาที่ปรึกษาราชการซึ่งเป็นชาวต่างชาตินี้ ด้วยการบริหารราชอาณาจักรสยามขณะนั้น ยังขาดผู้มีความรู้ความสามารถ อีกทั้งผู้ที่เหมาะสมในหน้าที่นี้ยังมีน้อย จึงจำเป็นที่จะจัดหาผู้มีความรู้จากภายนอกมาปฏิบัติราชการ²

ต่อมาใน พ.ศ. 2435 จึงได้มีการปฏิรูประบบราชการส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวนี้องค์ที่มีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นในบริเวณสยามส่วนในรวมทั้งสระบุรี ซึ่งได้จัดรวมอยู่ในมณฑลกรุงเก่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้ดำเนินนโยบายกระชับความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกหลายชาติ เพื่อเป็นการถ่วงดุลอำนาจระหว่างชาติมหาอำนาจตะวันตกด้วยกันเอง เช่น การเสด็จประพาสยุโรป ใน พ.ศ. 2440 การส่งพระโอรสไปศึกษา

¹ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์

² ชมพูนุท นาคริภพ. (2513). บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 45.

และเชื่อมสัมพันธ์กับราชสำนักต่าง ๆ การจัดทำและแก้ไขสนธิสัญญากับนานาชาติ ตลอดจนขยายการจัดตั้งสถานทูตและสถานกงสุลประจำประเทศต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง

1.1.2 การปฏิรูปด้านการคลัง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระประสงค์ที่จะนำรายได้ของแผ่นดินที่กระจายอยู่กับเจ้าเมืองในระดับท้องถิ่น¹ รวมทั้งที่ตกค้างอยู่กับกลุ่มขุนนางในระดับส่วนกลาง ซึ่งเป็นรายได้ของแผ่นดินกว่าครึ่งกลับเข้าสู่สถาบันกษัตริย์อย่างแท้จริง ในขั้นแรกได้มีการจัดตั้งหรือรื้อการพิพัฒนเพื่อเป็นแหล่งรวบรวมรายได้ของแผ่นดิน โดยเป็นการจัดเก็บภาษีรายได้รูปแบบใหม่ที่มีระเบียบแบบแผน ทั้งยังเป็นการกวาดล้างเจ้าภาษีนายอากร และเจ้าจำนวนให้ส่งเงินตามกำหนด² ซึ่งมีหน่วยงานต่าง ๆ ในการตรวจสอบและจัดเก็บรายได้ เช่น เจ้าหน้าที่ยศผู้ ผู้ตรวจสอบและเร่งรัดหนี้สิน

ใน พ.ศ. 2420 พระองค์ยังได้จัดตั้งกรมพระคลังขึ้นอันเป็นหน่วยงานอิสระในการเก็บเงินภาษีต่าง ๆ ที่ค้าง³ และในปีเดียวกัน พระองค์ยังได้เก็บเงินค่าราชการย้อนหลัง 5 ปี และออกประกาศให้หักจำนวนไพร่สมที่ตาย ชรา พิการออก เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหากับการทำบัญชีจำนวนรายชื่อผู้เสียเงินค่าราชการที่ซ้ำซ้อน ใน พ.ศ. 2434 ทางกรมได้ออกประกาศห้ามมูลนายไพร่สม มหาเล็กทนาย และทาส ค้างเงินค่าราชการอีกต่อไป จากการกระทำความผิดนี้ได้นำมาซึ่งการเพิ่มรายได้เข้าสู่ท้องพระคลัง อีกทั้งยังเป็นการลดทอนอำนาจของกลุ่มขุนนางที่สั่งสมไพร่ไว้แต่เดิม

1.1.3 การปฏิรูปด้านสังคม

ในขั้นแรก ได้มีการออกประกาศพระราชบัญญัติพิทักษ์เด็กเกียจคร้านอายุลูกทาสลูกไท นับเป็นความพยายามที่จะปลดปล่อยทาสให้มีอิสระตามขั้นตอนที่วางเอาไว้ จะเป็นผลทำให้ประชาชนมีอิสระในชีวิตและการประกอบอาชีพ มีความเสมอภาพทางสังคม

ขั้นตอนแรกเริ่มจากการปลดปล่อยทาสที่ยังเด็กหรือทาสในเรือนเบี้ย ซึ่งเป็นทาสที่นายทาสไม่ได้เสียเงินซื้อ มา โดยมีข้อกำหนดว่าทาสที่เกิดปีมะโรงสัมฤทธิ์ศก พ.ศ. 2411 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์สมบัติ และที่เกิดในปีถัดไป เมื่อมีอายุครบ 21 ปี ให้หลุดพ้นจากความเป็นทาส สำหรับผู้ที่ต้องการหลุดพ้นจากการเป็นทาสก่อนอายุ 21 ปี สามารถไถ่ถอนตัวเองได้ในราคาที่ถูกต้องตามข้อกำหนดใหม่

¹ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2545). เล่มเดิม. หน้า 50-51.

² บันทิต แท่นพิทักษ์. (2528). การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(2411-2431). หน้า 113.

³ สมศักดิ์ มหาทรัพย์สกุล. (2534). การเก็บเงินรัชูปการและผลกระทบต่อสังคมไทย ระหว่าง พ.ศ. 2444-2482. หน้า 38-39.

การปลดปล่อยทาสข้างต้นนี้ นอกจากทำให้ประชาชนทุกคนมีอิสระในชีวิตแล้ว ยังเป็นการลดทอนอำนาจของกลุ่มขุนนางที่มีไพร่ในสังกัดจำนวนมาก และเมื่อประกอบกับการออกพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารแล้ว ได้ทำให้อำนาจการปกครองและควบคุมไพร่ได้กลับมาอยู่ภายใต้สถาบันกษัตริย์อีกครั้ง

1.1.4 การปฏิรูปด้านการศึกษา

ได้มีการจัดการศึกษาแบบใหม่ควบคู่กับการปลดปล่อยทาส เพื่อเป็นพื้นฐานให้ลูกทาสที่เป็นไท ได้มีความรู้เพื่อนำไปประกอบอาชีพในภายหน้า ในระยะแรกได้มีการจัดตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมหาราชวังเมื่อ พ.ศ. 2414 สำหรับโรงเรียนของราษฎรแห่งแรก คือ โรงเรียนวัดมหรณพาราม โดยตั้งขึ้น พ.ศ. 2427 สำหรับหน่วยงานที่ดูแลเรื่องของการจัดการศึกษา คือ กรมศึกษาธิการ ซึ่งจัดตั้งขึ้น พ.ศ. 2430 และได้รับการยกฐานะเป็นกระทรวงใน พ.ศ. 2435 การปฏิรูปด้านการศึกษาได้ก่อให้เกิดผู้ที่มีความรู้เข้ามารับราชการเป็นจำนวนมาก ซึ่งสอดคล้องกับความต้องการบุคลากรรุ่นใหม่เข้ามาปฏิบัติหน้าที่ในช่วงที่เกิดการปรับเปลี่ยนลักษณะการปกครอง

จากอิทธิพลทางการเมืองโดยเฉพาะการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก รวมทั้งความต้องการสร้างเสถียรภาพของสถาบันกษัตริย์ จึงนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในระบบบริหารราชการทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค อันเป็นการตอบสนองต่อความต้องการให้บ้านเมืองมีความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับนานาประเทศ ทั้งยังส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับท้องถิ่นอย่างสำคัญ ทั้งการเปลี่ยนแปลงด้านนโยบายการปกครองและความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ โดยเฉพาะภายหลังการสร้างทางรถไฟพาดผ่าน และจากความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นให้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

1.2 การสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ

สืบเนื่องจากชาติมหาอำนาจตะวันตกได้ขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้ามายังภูมิภาคเอเชีย รวมทั้งดินแดนสยาม ซึ่งเป็นผลจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป ทำให้ชาติมหาอำนาจตะวันตกหลายชาติ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส ต้องการแสวงหาทรัพยากรทางธรรมชาติและแรงงานเพื่อป้อนสู่ประเทศแม่ การเข้ามาคุกคามดินแดนต่างๆ ในภูมิภาคนี้ได้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในกรณีของอังกฤษเข้ายึดครองสิงคโปร์และปีนัง หลังจากนั้นพยายามขยายอิทธิพลเข้าไปในมลายู ใน พ.ศ. 2427 อังกฤษสามารถผนวกดินแดนพม่าตอนเหนือและตอนใต้ไว้ได้ทั้งหมดเป็นต้น

สำหรับฝรั่งเศส นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้ามาในดินแดนตะวันออกไกล และสามารถยึดไซ่ง่อนรวมทั้งดินแดนโคชินไชนาได้ใน พ.ศ. 2402 หลังจากนั้นฝรั่งเศสจึงเริ่มให้ความสนใจกับเขมรซึ่งเป็นประเทศราชของสยามอยู่แต่เดิมด้วยมีเหตุผลต่อไปนี้

ประการที่ 1

บริเวณทะเลสาบเขมรซึ่งเป็นทะเลสาบน้ำจืดที่ใหญ่ที่สุดในภูมิภาคนี้ เป็นพื้นที่สำคัญด้านการประมงและการเกษตร หากฝรั่งเศสสามารถควบคุมการประมงบริเวณนี้ได้ทั้งหมด จะสร้างผลประโยชน์ในด้านเศรษฐกิจกับฝรั่งเศสอย่างมาก

ประการที่ 2

การได้ปกครองเขมรซึ่งมีพื้นที่ติดต่อกับโคชินไชนา จะช่วยให้ฝรั่งเศสสามารถปกครองโคชินไชนาได้อย่างเป็นทางการ

ประการที่ 3

เขมรเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ สามารถเป็นแหล่งสะสมเสบียงอาหารให้กับกองทัพของฝรั่งเศสได้¹ สามารถใช้ประโยชน์ในการขยายอำนาจไปยังบริเวณพื้นที่ตอนเหนือของสยามและลาว ซึ่งมีพื้นที่ต่อเนื่องไปยังมณฑลยูนนาน ซึ่งเป็นตลาดการค้าสำคัญของจีนได้

อนึ่ง ฝรั่งเศสยังให้ความสนใจจะครอบครองลำน้ำโขง เพราะจากเหตุผลเหล่านี้ได้นำไปสู่การขยายอิทธิพลเข้ามาในเขมร และในที่สุดสยามต้องเสียบริเวณเขมรส่วนนอกไปให้กับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2410 แต่สิทธิในลำน้ำโขงและดินแดนในลาวยังเป็นของสยาม

เมื่อเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝรั่งเศสยังคงความต้องการที่จะยึดครองดินแดนลาว ฝรั่งเศสได้เร่งตรวจสอบพื้นที่ 2 ผังลำน้ำโขง แม้ขณะนั้นหัวเมืองลาวจะเป็นประเทศราชของสยามอยู่ก็ตาม สำหรับปัจจัยที่ทำให้ฝรั่งเศสต้องการพื้นที่นี้เนื่องจากดินแดนลาวสามารถเป็นเขตแดนธรรมชาติให้กับอาณานิคมฝรั่งเศสในอินโดจีนได้เป็นอย่างดี² อย่างไรก็ตามในขั้นต้น ฝรั่งเศสเห็นว่าดินแดนภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของสยาม ซึ่งมีพรมแดนครอบคลุมหัวเมืองพวนและแคว้นสิบสองจุไทย ยังไม่มีการปักปันเขตแดนที่แน่ชัด ฝรั่งเศสจึงใช้ข้อได้เปรียบนี้อ้างสิทธิในพื้นที่หัวเมืองพวนและแคว้นสิบสองจุไทยว่าเป็นของญวนมาตั้งแต่ พ.ศ. 2365 ซึ่งฝรั่งเศสมีสิทธิที่จะได้พื้นที่นี้รวมทั้งหัวพันห้าทั้งหกที่อยู่ติดกันไว้ในครอบครอง โดยในที่สุดสยามต้องเสียแคว้นสิบสองจุไทยให้กับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2431

และจากการสู้รบระหว่างกองกำลังของสยามกับฝรั่งเศสในพื้นที่ลาวยังอย่างต่อเนื่อง โดยในที่สุดฝรั่งเศสจึงได้ตัดสินใจใช้นโยบายเรือปืน โดยการส่งกองเรือรบเข้ามาปิดปากอ่าวสยามเพื่อบีบบังคับให้สยามยกพื้นที่ฝั่งซ้ายลำน้ำโขงทั้งหมดให้กับฝรั่งเศสใน “เหตุการณ์ ร.ศ. 112”³

¹ เพ็ญศรี ดูก. (2544). การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย. หน้า 20.

² เพ็ญศรี ดูก. (2544). เล่มเดิม. หน้า 48.

³ สุวิทย์ ธีรศาศวัต. (2526, มกราคม-เมษายน). การเสียลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง : บทเรียนอันเจ็บปวดจากจักรวรรดินิยมตะวันตก. วารสารประวัติศาสตร์. 16(1) : หน้า 65.

จากเหตุการณ์ทั้งหมดข้างต้น ประกอบกับฝรั่งเศสยังคงพยายามคุกคามดินแดนส่วนอื่นของสยามต่อไป โดยเฉพาะดินแดนแถบภาคอีสาน เห็นได้จากการเข้ามาตั้งกงสุลฝรั่งเศสที่นครราชสีมา โดยมีการสร้างอาคารที่ใหญ่โตติดธงชาติฝรั่งเศส ทั้งยังโฆษณาชวนเชื่ออีกไม่นานฝรั่งเศสจะมีอำนาจในพื้นที่บริเวณภาคอีสาน¹ ทำให้รัฐบาลสยามเห็นสมควรที่จะสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา เพื่อเชื่อมต่อดินแดนภาคอีสานเข้ากับกรุงเทพฯ เป็นลำดับแรก เพื่อรักษาดินแดนและอธิปไตยของชาติไว้

เบื้องต้นแล้ว แนวคิดในการสร้างทางรถไฟในสยาม ได้เกิดขึ้นนับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสชาวและอินเดีย โดยพระองค์ทรงเล็งเห็นถึงประโยชน์ของกิจการรถไฟว่าจะสามารถสร้างความเจริญให้กับสยามได้ โดยภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกลับจากประพาสอินเดีย ได้มีข่าวแพร่กระจายออกไปว่าจะมีการดำเนินงานสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา จึงได้มีชาวตะวันตกติดต่อขอรับเหมาสร้างทางรถไฟให้แก่รัฐบาลสยาม แต่ด้วยสภาวะเศรษฐกิจขณะนั้นประกอบกับเหตุการณ์ทางการเมืองรอบนอก ซึ่งอังกฤษและฝรั่งเศสยังคงคุมเชิงอยู่ รัฐบาลสยามจึงระงับแนวคิดในการจัดสร้างทางรถไฟเอาไว้ ปรากฏอยู่ในกระแสพระราชดำริในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน มีใจความดังนี้

...พระราชหัตถ์เลขาตอบกงสุลอเมริกัน ว่าขอพระทัยที่นำผู้ที่รับทำรถไฟในเมืองไทยมาถวาย ขอแจ้งความให้ทราบฯ ทางที่จะไปโคราช คอเวนเมนต์ของเรายังไม่ได้คิดจะทำเป็นทางรถไฟแน่ทีเดียว เพราะยังไม่ทราบชัดว่าการจะมีประโยชน์อย่างไรบ้าง ทุนรอนซึ่งจะทำทางรถไฟก็กลัวว่าจะไม่มีพอ จึงได้ให้ขึ้นไปตรวจการดู ควรจะตัดเป็นทางเกวียนหรือตรัมเวประการใด จึงปรึกษากันดู เมื่อต่อไปมีประโยชน์อย่างไร จึงจะเป็นทางรถไฟตามกำลังที่จะทำได้ แต่เวลานี้ยังไม่ต้องการที่จะคิดในเรื่องรถไฟก่อน...²

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากฝรั่งเศสได้เคลื่อนไหวเกี่ยวกับความต้องการขุดคอคอดกระบริเวณแม่น้ำปากจั่น อันเป็นเส้นแบ่งพรมแดนระหว่างสยามกับพม่า ซึ่งขณะนั้นได้อยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ เพื่อเป็นทางลัดให้เรือเดินทะเลข้ามคาบสมุทร ใน พ.ศ. 2425 และการที่อังกฤษมีความต้องการที่จะสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปยังเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2427 อันเป็นการแข่งขันกับฝรั่งเศส เพื่อหาเส้นทางการค้าในภูมิภาคนี้ รัฐบาลสยามจึงต้องหาทางออกที่เหมาะสม

¹ สมใจ ไพโรจน์ธีรรัชต์. (2517). บทบาทของประเทสหราชอาณาจักรตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 51-52.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2514). จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน. หน้า 76-78.

เพื่อไม่ให้กระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างสยาม อังกฤษ และฝรั่งเศส รัฐบาลสยามจึงได้ตัดสินใจดำเนินการสร้างทางรถไฟด้วยตัวเอง

ใน พ.ศ. 2430 ได้มีการว่าจ้างบริษัทบัสซาร์ด แมก ทักการ์ด โลว์เธอร์ ซึ่งเป็นของอังกฤษ สํารวจเส้นทางรถไฟทั้งหมด 8 เส้นทาง โดยหนึ่งในนั้นคือเส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ-นครราชสีมา แต่ด้วยสภาพเศรษฐกิจที่ไม่เอื้ออำนวยและได้เกิดเหตุการณ์ตึงเครียดระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ที่ได้ตั้งกงสุลในนครราชสีมา รัฐบาลสยามจึงตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา ซึ่งมีระยะทางไม่ไกลมากนักเป็นลำดับแรก

ในตอนแรกที่ยังไม่มีหน่วยงานใดมารับผิดชอบกิจการรถไฟโดยตรง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมรถไฟขึ้นในสังกัดกระทรวงโยธาธิการ ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2433 โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ลำดับต่อมาจึงมีการว่าจ้างผู้รับเหมาชาวอังกฤษ ที่เคยมีประสบการณ์สร้างทางรถไฟในอินเดียมาดำเนินการ มีการประกอบพระราชพิธีกระทำพระฤกษ์ การก่อสร้างในวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2434¹

อย่างไรก็ตาม จากความขัดแย้งระหว่างรัฐบาลสยามกับผู้รับเหมาชาวอังกฤษ ได้นำไปสู่การยกเลิกสัญญาว่าจ้างของทั้งสองฝ่าย การสร้างทางรถไฟได้ค้างอยู่เพียงอยุธยา รวมระยะทาง 71 กิโลเมตร และภายหลังการเปิดใช้เส้นทางรถไฟช่วงแรก จากกรุงเทพฯ-อยุธยา ในวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2439² รัฐบาลสยามโดยกรมรถไฟจึงได้ดำเนินการสร้างเส้นทางรถไฟด้วยตนเอง จนถึงนครราชสีมา เส้นทางรถไฟสายนี้ได้พาดผ่านพื้นที่ราบตอนล่างของสระบุรี เป็นปัจจัยสำคัญ ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นภายในสระบุรี

2. ความเปลี่ยนแปลงของเมืองสระบุรีในสมัยปฏิรูปประเทศ

ระบบบริหารราชการแบบเดิม ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคที่เคยใช้กันมายาวนาน นับตั้งแต่สมัยอยุธยา เกิดความล้าสมัยและขาดประสิทธิภาพ จึงมีความต้องการจะปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้น เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพการปัจจุบัน

ระบบราชการส่วนกลาง

ในส่วนของระบบบริหารราชการส่วนกลาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินนโยบายปฏิรูปการปกครองใหม่ โดยใน พ.ศ. 2430 ได้มีการปรับปรุงงานของกรมมหาดไทย กลาโหม เมือง วัง คลัง นา และจัดตั้งกรมขึ้นใหม่ มีการแบ่งแยกหน้าที่ด้านต่างๆ คือ กรมพระคลัง กรมยุติธรรม กรมธรรมการ กรมยุทธนาธิการ กรมโยธาธิการ และกรมมรุชาธิการ

¹ การทำพระฤกษ์สร้างเส้นทางรถไฟ. (2434, 9 มีนาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 8 หน้า 447.

² การเปิดทางรถไฟนครราชสีมา ระหว่างกรุงเทพฯ กับกรุงเก่า และเปิดที่ว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า. (2440, 4 เมษายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 14 หน้า 11.

ใน พ.ศ. 2435 เมื่อการดำเนินงานของกรมที่จัดตั้งขึ้นใหม่ประสบความสำเร็จ จึงได้ยกเอากรมทั้งหมดขึ้นเป็นกระทรวง ในระยะแรก มี 12 กระทรวง คือ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กระทรวงวัง กระทรวงนครบาล กระทรวงเกษตรพาณิชย์การ กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงพระคลัง กระทรวงยุติธรรม กระทรวงยุทธนาธิการ กระทรวงธรรมการ กระทรวงศึกษาธิการ และกระทรวงราชมูรธาธร การจัดตั้งกระทรวงดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นเพื่อรองรับการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ทั้งที่เกิดจากความขาดประสิทธิภาพของระบบเก่า รวมถึงปัญหาที่เกิดขึ้นจากสภาพทางการเมืองภายนอก ความมุ่งหวังในการจัดตั้งกระทรวง เพื่อให้เกิดเสถียรภาพในการบริหารประเทศ ได้ปรากฏในพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องการจัด การปกครองนี้ว่า

...ทรงพระราชดำริเห็นว่าราชการบ้านเมืองย่อมจะเป็นที่เรียบร้อยได้ ด้วยการจัดแบ่งกระทรวง หน้าที่พนักงานให้ทำการเป็นหมวด เป็นหมู่แบ่งหน้าที่ราชการให้เป็นส่วนเป็นแผนกตามกระทรวง ราชการทั้งปวงจึงจะสำเร็จไปได้ทันกาลสมัยที่ควรจะเป็น เพื่อว่าถ้าทรงพระราชดำริจะให้ทำ การสิ่งใด ก็จะได้มีหน้าที่ทำการสิ่งนั้นทันทั่วทั้งที่ ...¹

ระบบราชการส่วนภูมิภาค

การปรับเปลี่ยนระบบบริหารราชการส่วนภูมิภาค เป็นผลจากระบบการปกครองท้องถิ่น ระดับหัวเมืองแบบเดิม ที่ส่วนกลางหรือราชธานีไม่สามารถควบคุมผลประโยชน์ของท้องถิ่น ห่างไกลได้ ทั้งยังขาดความเป็นเอกภาพอันเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการพัฒนาประเทศ เป็นช่องทาง ให้ชาตินิยมอำนาจตะวันตกถือโอกาสเข้าแทรกแซงได้ง่าย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบการบริหารราชการแผ่นดินจากเดิมที่เป็นหัวเมืองมาเป็นมณฑลเทศาภิบาล โดยเริ่มการปรับเปลี่ยนรูปแบบการปกครองจากเมืองที่อยู่ชายแดนเป็นลำดับแรก เพื่อป้องกัน ให้อุดพ้นอันตรายจากการแทรกแซงโดยชาติตะวันตก²

การจัดตั้งมณฑลในระยะแรกเกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2411-2435 ได้แก่ มณฑลลาวเฉียง ลาวพวน ลาวกลาง เขมร และญะเก็ด โดยมีข้าหลวงจากส่วนกลางออกไปบริหารราชการ ต่างพระเนตรพระกรรณร่วมกับเจ้าเมืองเดิม ในวันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435) ได้มีการ ประกาศแต่งตั้งกรมหมื่นฯ ดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีประจำกระทรวงมหาดไทย อันเป็น

¹ ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี. (2435, 1 เมษายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 9. แผ่นที่ 9. หน้า 25-28.

² วรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา; และศิริพันธ์ บุญศิริ. (2545). การปฏิรูประบบบริหารราชการ ส่วนภูมิภาค. ใน พระประวัติและพระกรณียกิจ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับการปกครองส่วนท้องถิ่น. (เอกสารประกอบการเสวนา). หน้า 55.

ผู้มีอำนาจสูงสุดในการจัดการปกครองในระดับภูมิภาค¹ พระองค์ได้เสด็จไปตรวจราชการยังหัวเมืองต่างๆในสยาม เพื่อดูถึงสภาพความเป็นจริงในการปกครองและปัญหาที่เกิดขึ้น รวมถึงความเป็นไปได้ในการจัดบริหารราชการแบบใหม่ หลังจากนั้นจึงได้เริ่มดำเนินการประกาศใช้พระราชบัญญัติและส่งเสริมการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค ได้แก่พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116² และข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมือง ร.ศ. 117³ รวมทั้งประกาศจัดปับหน้าที่ระหว่างกระทรวงกลาโหมและกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. 123 และได้จัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นโดยมีเมืองต่างๆที่อยู่ใกล้กันมารวมเข้าไว้ด้วยกัน

การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลได้มีการดำเนินการอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ พ.ศ. 2436-พ.ศ. 2442 ดังตารางต่อไปนี้

¹ประกาศแต่งตั้งตำแหน่งเสนาบดี. (2435, 24 เมษายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 9. แผ่นที่ 4. หน้า 25.

²พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่. (2440, 30 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 14. แผ่นที่ 9. หน้า 105.

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.40/2. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องมณฑลกรุงเก่า. (5 มกราคม พ.ศ. 2441-7 เมษายน พ.ศ. 2448).

ตาราง 1 ช่วงเวลาในการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลต่างๆ

มณฑลเทศาภิบาล	ช่วงเวลาในการจัดตั้ง
มณฑลปราจีนบุรี, มณฑลนครราชสีมา มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครชัยศรี, มณฑลนครสวรรค์, มณฑลราชบุรี	ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2436 ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2437
2438 มณฑลกรุงเก่า, มณฑลบุรพา, มณฑลชุมพร, มณฑลนครศรีธรรมราช	ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ.
2439 มณฑลไทรบุรี	ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ.
2440 มณฑลภูเก็ต	ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ.
2441 มณฑลเพชรบูรณ์, มณฑลอุดร	ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ.
2442	

ที่มา : สมเด็จพระมหารัชมงคลมุนี. (2545). เทศาภิบาล. หน้า 47-48.

การบริหารราชการแบบมณฑลเทศาภิบาล ได้รับการปรับปรุงต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เนื่องจากความจำเป็นต้องลดทอนค่าใช้จ่ายจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ อันเป็นผลพวงของสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ลำดับแรกได้ยุบกองบัญชาการในมณฑลเทศาภิบาลเพชรบูรณ์ลงเนื่องจากอยู่ห่างไกล และปฏิบัติหน้าที่ไม่ได้ผลเท่าที่ควร¹ ต่อมาในวันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2458 ได้มีการยุบรวมหลายมณฑลขึ้นเป็นภาค โดยมีอุปราชาภาค

¹ เตช บุนนาค. (2548). การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458. หน้า 302.

เป็นผู้ปกครองสูงสุด ให้หลังอีก 10 ปี มีการยุบตำแหน่งอุปราชภาคทั้ง 4 ซึ่งจัดตั้งขึ้นเพื่อดูแลมณฑลต่างๆ โดยได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรสยาม ยกเลิกมณฑลทั้งหมดและจัดตั้งเป็นจังหวัดขึ้นมา

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2475 ได้มีการยกเลิกกองบัญชาการมณฑลร้อยเอ็ด อุบลราชธานี มหาสารคาม และชุมพร เมื่อให้หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 1 ปี ได้มีการยุบกองบัญชาการมณฑลอื่นๆ เพิ่มเติมคือ มณฑลจันทบุรี นครชัยศรี นครสวรรค์ ปัตตานี นครศรีธรรมราช นครราชสีมา ปราจีนบุรี พายัพ พิษณุโลก ภูเก็ต ราชบุรี อโยธยา และอุดรธานี เป็นมณฑลสุดท้าย ด้วยเหตุผลเกี่ยวกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำดังกล่าวข้างต้น¹ โดยได้มีการประกาศพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรสยาม โดยยกเลิกมณฑลทั้งหมดและตั้งเป็นจังหวัดขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงของสระบุรีภายใต้กระแสการปฏิรูปประเทศ เป็นผลที่สืบเนื่องมาจากความต้องการทำให้บ้านเมืองมีเสถียรภาพด้านการปกครอง การบริหารราชการ รวมไปถึงต้องการให้เกิดความเจริญมีความทันสมัยทัดเทียมกับประเทศอารยะ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวสามารถแบ่งออกเป็นสองส่วน คือ ความเปลี่ยนแปลงด้านระบบบริหารราชการ และความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ ที่เกี่ยวกับสาธารณูปโภคภายในท้องถิ่น ดังนี้

2.1 ความเปลี่ยนแปลงด้านระบบบริหารราชการเมืองสระบุรี

ในช่วงที่มีการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล กระทรวงมหาดไทยได้กำหนดให้สระบุรีรวมอยู่ในมณฑลกรุงเก่า เมื่อ พ.ศ. 2439 เช่นเดียวกับ อ่างทอง ลพบุรี พรหมบุรี อินทร์บุรี สิงห์บุรี และพระนครศรีอยุธยา โดยมีที่ว่าการมณฑลอยู่ที่พระนครศรีอยุธยา ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าคนแรกคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ดำรงตำแหน่งระหว่างพ.ศ. 2438 ถึง พ.ศ. 2446 สำหรับข้าหลวงเทศาภิบาลกรุงเก่าคนต่อมาคือ พระยาโบราณราชธานินทร์(พร เดชะคุปต์) ดำรงตำแหน่งระหว่าง พ.ศ. 2446 ถึง พ.ศ. 2472

ก่อนการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล การบริหารราชการเมืองสระบุรีจะแบ่งย่อยเป็นหน่วยงานต่างๆที่ขึ้นตรงกับเจ้าเมือง และมีการบังคับบัญชาตามลำดับชั้น คือ ปลัดเมือง จางวาง นายกอง แต่ในบางครั้งได้เกิดปัญหาเกี่ยวกับการบริหารงานที่ขาดประสิทธิภาพและที่สำคัญคือส่วนกลางไม่สามารถควบคุมหน่วยงานต่างๆในท้องถิ่นได้ทั่วถึง จึงจำเป็นต้องมีการจัดรูปแบบการบริหารงานส่วนท้องถิ่นใหม่

2.1.1 การจัดระบบบริหารราชการแบบมณฑลเทศาภิบาล

ในระยะแรกที่เมืองสระบุรีได้รวมอยู่ในมณฑลเทศาภิบาลกรุงเก่า ตำแหน่งหน้าที่และรูปแบบการบริหารราชการยังคงเป็นรูปแบบเก่า เช่นผู้ปกครองสูงสุดของสระบุรียังเป็นเจ้าเมือง

¹ เตช บุนนาค. (2548). เล่มเดิม. หน้า 299-300.

เดิม คือ พระราชวรินทร์ จนถึง พ.ศ. 2441 จึงได้มีการปฏิรูประบบบริหารราชการอย่างจริงจังตามข้อบังคับลักษณะการปกครองหัวเมือง ร.ศ. 117 วัตถุประสงค์หลักของข้อบังคับนี้คือต้องการให้บุคคลที่มีความรู้ความสามารถอย่างแท้จริงเข้าไปปฏิบัติงาน เป็นผลให้สถานภาพของข้าราชการได้เปลี่ยนไปจากเดิม คือ ส่วนกลางเข้ามาดูแลควบคุม และโยกย้ายถอดถอนหากขุนนางท้องถิ่นปฏิบัติหน้าที่ไม่ตรงตามเป้าหมาย¹

ตามข้อบังคับลักษณะการปกครองหัวเมือง ร.ศ. 117 ได้มีการกำหนดลักษณะและหน้าที่ของข้าราชการระดับเมืองเอาไว้ดังต่อไปนี้

ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง

รัฐบาลได้เปลี่ยนชื่อตำแหน่งผู้ปกครองสูงสุดของเมือง จาก “เจ้าเมือง” มาเป็น “ผู้ว่าราชการเมือง” ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีอำนาจมากที่สุดในระดับเมือง โดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้คัดเลือก แต่งตั้งและโยกย้าย ปรากฏการณ์ของพระอนุชิตพิทักษ์ ซึ่งเดิมมีตำแหน่งเป็น “ข้าหลวงรักษาการเมืองสระบุรี” ที่มาปฏิบัติหน้าที่แทนพระราชวรินทร์ ซึ่งเป็นข้าหลวงรักษาราชการคนเดิมที่เสียชีวิตลง เมื่อได้รับการโปรดเกล้าแต่งตั้งพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระยาพิไชยณรงค์สงคราม จึงมีตำแหน่งเป็น “ผู้ว่าราชการเมือง” ตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองหัวเมือง ร.ศ. 117 ปรากฏในใบบอกเมืองสระบุรี ร.ศ. 117 ดังนี้

“... เมืองสระบุรีเดิมพระราชวรินทร์เป็นข้าหลวงรักษาราชการเมือง ครั้นพระราชวรินทร์ถึงแก่กรรมลง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระอนุชิตพิทักษ์ เป็นข้าหลวงรักษาราชการหลวงจ่านุยกษัตริย์เป็นปลัด ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานสัญญาบัตรให้พระอนุชิตพิทักษ์เป็นพระยาพิไชยณรงค์สงคราม ผู้ว่าราชการเมือง โปรดเกล้าฯให้นายบัวเป็นหลวงสำแดงฤทธา ผู้ช่วยราชการ...”²

โพธิ์ แฉมล่าเจียก ได้รวบรวมรายชื่อของเจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอาไว้ดังนี้

¹จักรกฤษณ์ นรินดิฬการ. (2545). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า 193.

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.2 104,3597 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชการที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ใบบอกมณฑลกรุงเก่า. (วันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2441).

“... สมัยรัชกาลที่ 5 ต่อจากพระสยามลาวบตีปลัดซึ่งถึงแก่กรรมแล้ว พ.ศ. 2414 เจ้าเมืองสระบุรีคือ พระยาสระบุรี(เลียง) มีศาลว่าการอยู่บ้านหัวจวน เจ้าเมืองสระบุรีคนต่อมาใน พ.ศ. 2423 คือ จำเริญ แล้วจึงมาถึง พระยาสระบุรี(ถิ) ได้ย้ายที่ว่าการเมืองสระบุรีมาอยู่ที่บ้านไผ่ล้อมน้อย ซึ่งอยู่ที่ตะวันตกของวัดสมุหะประดิษฐารามทุกวันนี้ พ.ศ. 2433 ปรากฏนามเจ้าเมืองคนใหม่ว่า พระยาสระบุรี(เชย) ต่อมาเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าส่งเจ้าเมืองคนใหม่มาแทน คือ พระราชวรินทร์ ได้ย้ายที่ว่าการเมืองไปอยู่บริเวณบ้านสระแก้ว...”¹

แม้ข้อมูลข้างต้นจะไม่ปรากฏหลักฐานยืนยันถึงความแน่นอนเกี่ยวกับการรับตำแหน่งของผู้ปกครองเมืองสระบุรีในช่วงเวลานี้ แต่ทำให้ทราบว่าการปรับเปลี่ยนผู้ปกครองที่ผ่านมานอกจากเกิดจากการโยกย้ายไปปฏิบัติหน้าที่ยังที่อื่นแล้ว ยังมาจากสาเหตุที่ผู้ปกครองคนเก่าเสียชีวิตลง นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าการเข้ามารับตำแหน่งของผู้ปกครองเมืองสระบุรีบางคนได้มีการย้ายที่ว่าการเมืองไปยังสถานที่อื่น ซึ่งเป็นไปได้ว่าเป็นการย้ายไปยังบริเวณบ้านหรือจวนของผู้ปกครองเมืองสระบุรีนั้นๆ สำหรับอำนาจหน้าที่ของผู้ว่าราชการเมืองตามข้อบังคับลักษณะการปกครองหัวเมือง มีดังนี้

- 1) ปกครองบังคับบัญชาให้ผู้คนให้โทษแก่กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยและราษฎรได้ตามตัวบทกฎหมาย
- 2) ลงโทษผู้ที่ไม่เอาใจใส่แก่ราชการ และผู้ที่ไม่กระทำตามที่หัวหน้างานสั่ง โดยการปรับหรือลดเงินเดือนกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยตามความผิด
- 3) หน้าที่ตามกฎหมายที่จะต้องทำการตรวจตราว่ากล่าว เพื่อให้ราชการทั้งปวงได้ดำเนินไปตามพระราชกำหนดกฎหมาย หรือตราเสนาบดีในกรุงเทพฯ หรืออนุมัติของข้าหลวงเทศาภิบาลทั้งคอยตรวจตราและระงับเหตุการณ์ที่จะนำมาซึ่งความเสื่อมเสียแก่ทางราชการ ผู้ว่าราชการเมืองต้องเป็นตัวแทนของรัฐที่จะสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎร ต้องรายงานข้อราชการและความเห็นที่จะจัดการบำรุงแก้ไขความขัดข้องในบ้านเมืองต่อข้าหลวงเทศาภิบาลหรือบอกเข้ามายังเสนาบดีเพื่อนำความขึ้นกราบบังคมทูลแล้วแต่ชนิดของราชการ จากข้อกำหนดนี้แสดงให้เห็นว่าผู้ว่าราชการเมืองจะต้องเป็นตัวแทนของรัฐที่สอดส่องดูแลความสุขทุกข์ของชาวบ้านอย่างใกล้ชิด
- 4) อำนาจที่จะสั่งการให้ปฏิบัติได้ตามที่เห็นว่าเป็นทางดีที่สุด ในกรณีที่มีเรื่องราวเกิดขึ้นซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่นอกเหนืออำนาจหน้าที่ที่มีแบบแผนปรากฏอยู่ และจะต้องแก้ไขในปัจจุบันทันด่วน เพื่อป้องกันและรักษาผลประโยชน์ของรัฐไว้²

¹โพธิ์ แคมล่ำเจียก. (2522). *นำเที่ยวสระบุรี ตอนที่สอง*. หน้า 101-103.

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. *มร.5 ม.40/2*. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องมณฑลกรุงเก่า. (5 มกราคม พ.ศ. 2441-7 เมษายน พ.ศ. 2448).

จากอำนาจหน้าที่ของผู้ว่าราชการเมืองข้างต้นพบว่า การควบคุมผู้ใต้บังคับบัญชาสามารถกระทำได้อย่างเต็มที่ ภายใต้กรอบความรับผิดชอบที่สั่งการโดยส่วนกลาง นอกจากนี้การที่ผู้ว่าราชการเมือง “ต้องเป็นตัวแทนของรัฐ ที่จะสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎร” ได้ทำให้ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นได้รับการแก้ไขโดยเร็ว ดังเช่นในสมัยของพระยาพิไชยณรงค์สงครามเป็นผู้ว่าการเมืองสระบุรี ได้พยายามแก้ปัญหาต่างๆเฉพาะหน้า เพื่อประโยชน์ของประชาชนไม่ว่าจะเป็นการออกประกาศกฎข้อบังคับในยามวิการเพื่อบรรเทาปัญหาเรื่องโจรผู้ร้าย การซ่อมแซมศาลาวัดสมุหประดิษฐารามที่ชำรุดทรุดโทรมจนประชาชนไม่สามารถใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาได้เป็นต้น¹ การการเข้ามาแก้ไขปัญหาในท้องถิ่นเหล่านี้ นอกจากทำให้เกิดความสงบเรียบร้อยขึ้นภายในบ้านเมืองสระบุรีแล้ว ยังส่งผลให้เกิดเสถียรภาพทางการเมืองปกครองท้องถิ่นโดยภาพรวม

ตำแหน่งกรมการเมือง

คือคณะผู้บริหารราชการเมืองซึ่งมีหน้าที่คล้ายกรมการเมืองในช่วงก่อนการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล แต่มีความแตกต่างกันในเรื่องการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบมิให้ซ้ำซ้อนซึ่งมีอยู่ 2 คณะ ดังนี้

1) กรมการเมืองในทำเนียบ คือ ข้าราชการประจำที่เข้ารับตำแหน่งเป็นอาชีพ ได้รับเงินเดือนจากรัฐบาล เช่นเดียวกับผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมืองในทำเนียบประกอบด้วยกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ซึ่งมีความรับผิดชอบในราชการแต่ละแผนกในเมือง 3 คน คือ

ปลัดเมือง มีหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาและรับผิดชอบในราชการแผนกมหาดไทย ซึ่งประกอบด้วยหน้าที่บังคับการอำเภอ กำหนัด ปกครองท้องที่การทำสำมะโนครัว การโยธา การพาหนะ และการศาสนา นอกจากนี้เมื่อผู้ว่าการเมืองไม่อยู่หรือมาทำการตามหน้าที่ไม่ได้ ปลัดเมืองจะปฏิบัติหน้าที่แทนผู้ว่าราชการเมือง

ยกกระบัตร ทำหน้าที่เป็นผู้รักษาพระอัยการประจำเมือง คือ การไต่สวน สืบจับโจรผู้ร้าย การฟ้องและการว่าความแผ่นดินทั้งความอาญาและความแพ่ง ยกกระบัตรจะต้องปฏิบัติราชการตามคำอนุมัติของผู้ว่าราชการเมือง ทั้งนี้เพื่อประโยชน์และความเรียบร้อยของบ้านเมืองเป็นสำคัญ สำหรับเรื่องธุรการ ยกกระบัตรถือเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่งสามารถว่าความแทนผู้ว่าราชการเมือง ในกรณีที่ผู้ว่าราชการเมืองไม่อยู่หรือไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ และปลัดเมืองซึ่งอยู่ในลำดับรองลงมา ไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.2 2/137 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ไบบอกเมืองสระบุรี. (วันที่ 10 เมษายน พ.ศ.2442.)

ผู้ช่วยราชการชั้นผู้น้อย จะประกอบด้วย “ผู้ที่มีหน้าที่จัดเก็บผลประโยชน์” ประเภทภาษีอากร และทำหน้าที่เบิกจ่ายเงินคลัง¹ “จำเมือง” ทำหน้าที่เป็นเลขานุการสำหรับเมือง “สรัสดี” ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยปลัดเมืองในแผนกมหาดไทย “แพ่ง” ทำหน้าที่ผู้ช่วยยกกระบัตรในการรักษาพระอัยการ “ศุภมาตรา” เป็นตำแหน่งข้าราชการที่เป็นผู้ช่วยราชการในการรักษาผลประโยชน์ของแผ่นดิน² “โยธาธิการ” เป็นตำแหน่งเกี่ยวกับโยธาหัวเมือง และ “พะท่ามะรง” เป็นผู้ช่วยราชการเมืองในด้านการเรือนจำ³

2) กรมการเมืองนอกทำเนียบ เป็นเสมือนตำแหน่งที่ปรึกษาได้แก่ประชาชนธรรมดาในท้องถิ่น ส่วนใหญ่จะเป็นคณะบริหารราชการท้องถิ่นชุดก่อน มีจำนวน 10 คน คือ ตำแหน่งกรมการเมืองประจำ 5 คน และตำแหน่งกรมการเมืองไม่ประจำ 5 คนเช่นกัน อยู่ในวาระละ 3 ปี

จะเห็นได้ว่าคณะผู้บริหารราชการเมืองชุดที่จัดตั้งสมัยมณฑลเทศาภิบาลนี้จะประกอบด้วยคนจากส่วนกลาง สำหรับกลุ่มผู้ปกครองที่เป็นคนในท้องถิ่น จะมีบทบาทเพียงผู้ให้คำปรึกษาเท่านั้น ซึ่งในความเป็นจริงการให้คนในท้องถิ่นเป็นผู้ให้คำปรึกษาก็ือเป็นการเรียนรู้งานปกครองจากกลุ่มผู้บริหารส่วนกลางโดยตรง โดยถือเป็นการวางพื้นฐานการปกครองอย่างถูกต้องให้กับคนในท้องถิ่นอย่างหนึ่ง

สำหรับผลเสียที่เกิดขึ้นกับกลุ่มผู้ปกครองเดิมซึ่งเป็นคนท้องถิ่น คือเป็นการลดบทบาทอำนาจการควบคุมชนถ่ายสินค้า ที่ขึ้นตรงกับกลุ่มผู้ปกครองในท้องถิ่นแต่เดิม อย่างไรก็ตาม ปัจจัยสำคัญที่สุดที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงอำนาจหน้าที่ดังกล่าว คือผลจากความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพที่มีการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพผ่านมายังเมืองสระบุรี หน้าที่ดังกล่าวจึงได้ลดบทบาทลง กลายเป็นเพียงกองพาหนะประจำอำเภอเท่านั้น⁴

สำหรับข้าราชการตำแหน่งต่างๆ ของเมืองสระบุรี ปรากฏในส่วนของรายงานกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. 117 ดังต่อไปนี้

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.40/2. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า รายงานราชการหัวเมืองในมณฑล. (16 กันยายน พ.ศ.2441).

²นวลเพ็ญ ภาณุรัตน์. (2521). การจัดการปกครองมณฑลกรุงเก่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ. 2438 – 2453). อ้างใน พระมหาอำมาตยาธิบดี(เล็ง วิริยศิริ). (ม.ป.พ.). การปกครองฝ่ายพลเรือน. หน้า 102.

³จักรกฤษณ์ นรินดิษฐ์การ. (2545). เล่มเดิม. หน้า 193

⁴ย้อย คัมภีรานนท์. (ม.ป.พ.). ชีวประวัติ พ่อเฒ่าคัมภีระ ตันตระกูลคัมภีรานนท์. หน้า 9.

ตาราง 2 รายชื่อข้าราชการเมืองสระบุรี ร.ศ. 117

ตำแหน่งข้าราชการเมืองสระบุรี	รายชื่อผู้ดำรงตำแหน่งเมืองสระบุรี
ผู้ว่าราชการเมือง	พระยาพิไชยธรรงศ์สงคราม
ปลัดเมือง	หลวงจำนงยุทธกิจ
สัสดี	หม่อมหลวงอัน
กองคลังผลประโยชน์	หลวงสำแดงฤทธิ์(ผู้ช่วยราชการ)
กองโยธา	นายมน(เจ้าพนักงานโยธา)
กองยุติธรรม	หลวงศรีขรภูมิ(ยกบัตร)
	ขุนรองมหาดไทย(ว่าที่ยกบัตร)
	หลวงมหาดไทย(ผู้พิพากษา)
	หลวงศุภมาตรา(ตุลาการความอาญา)
	หลวงพรหมสุภาและขุนรองวัง(ตุลาการความแพ่ง)
	หลวงเทพธานินทร์(ตุลาการไต่สวน)

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ม.2 104,3597 เอกสารกรมราชเลขาธิการ.
กระทรวงมหาดไทย. ใบบอกมณฑลกรุงเก่า. (16 กันยายน พ.ศ.2441).

การแบ่งหน้าที่ของแต่ละส่วนบริหารข้างต้น แม้จะมีหน้าที่คล้ายคลึงกับการแบ่งหน้าที่ช่วงก่อนจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล แต่มีข้อแตกต่างคือกลุ่มผู้บริหารราชการซึ่งมาจากส่วนกลางที่ส่งผลต่อการปฏิบัติราชการให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยมีการตรวจสอบจากส่วนกลางโดยตรง

การจัดแบ่งการปกครองหน่วยย่อยระดับอำเภอ

ในส่วนของการจัดการปกครองระดับย่อยลงไปจากระดับเมือง จะแบ่งหน่วยบริหารราชการ ลงเป็น “แขวง” หรือเรียกอีกอย่างว่า “อำเภอ”

ใน พ.ศ. 2438 กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ได้ดำเนินการจัดแบ่งเขตอำเภอในเมืองต่างๆของมณฑลกรุงเก่า โดยกำหนดให้ในแต่ละอำเภอมีกำนัน 10-12 คน และมีประชากรต่ออำเภอประมาณ 10,000 คน โดยถือเกณฑ์ระยะทางเดินเท้าระหว่างอำเภอต่างๆ เป็นเวลา 12 ชั่วโมง ในท้องที่ดังกล่าวนี้ให้ตั้งกรมการขึ้นมามีผู้นำหนึ่งคน คือนายแขวง และมีปลัดแขวงอีก 1-2 คน รวมทั้งมีสมุห์บัญชีและเสมียนแขวงตำแหน่งละหนึ่งคน

ใน ร.ศ. 114 เมืองสระบุรีได้รับการจัดแบ่งออกเป็นแขวงต่างๆ รวมทั้งเมืองพระพุทธบาทซึ่งเดิมไม่ขึ้นตรงกับเมืองสระบุรี¹ ต่อมา ใน พ.ศ. 2440 ได้มีการปรับปรุงการจัดปกครองระดับแขวงหรืออำเภอใหม่ ให้มีความเหมาะสมยิ่งขึ้น โดยกระทรวงมหาดไทยได้วางหลักการแบ่งเขตอำเภอตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ.116 ดังนี้

- 1) หากภูมิประเทศเป็นท้องทุ่งที่ราบ มีพลเมืองอาศัยอยู่มาก ให้กำหนดโดยถือเอาจำนวนพลเมืองประมาณ 10,000 คน เป็นอำเภอหนึ่ง
- 2) หากเป็นท้องที่อยู่ระหว่างป่าหรือภูเขา ซึ่งพลเมืองอาศัยอยู่น้อยหรือพลเมืองตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่เป็นแห่งๆ ให้ถือเอาระยะทางที่เดินไปมาระหว่างพื้นที่ราว 12 ชั่วโมง เป็นอำเภอหนึ่ง
- 3) หากเป็นท้องที่ว่างเปล่าดงพงเขา มีบ้านเรือนของราษฎรอาศัยอยู่น้อย ให้จัดเป็นท้องที่ฝากขึ้นอยู่กับอำเภอซึ่งติดกันกับที่ว่างนั้น²

เมืองสระบุรีในช่วงเวลานี้ได้มีการแบ่งพื้นที่การปกครองออกเป็น 5 อำเภอคือ อำเภอเมือง อำเภอเสาไห้ อำเภอหนองแค อำเภอแก่งคอย รวมทั้งอำเภอพระพุทธบาทเข้ามาสังกัดในจังหวัดสระบุรีอีกครั้ง ภายหลังจากการแยกตัวเป็นเอกเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏรายละเอียดเกี่ยวกับจำนวนอำเภอ ตำบล และประชากรในใบบอกมณฑลกรุงเก่า ร.ศ. 117 ดังนี้ “... สระบุรีมี 5 อำเภอ 102 ตำบล 183 หมู่บ้าน พลเมืองชาย 36471 คน หญิง 38280 คน รวม 74751 คน มีวัดเดิม 232 วัด วัดร้าง 18 วัด มีพระสงฆ์ 1602 รูป สามเณร 305 รูป รวม 1907 รูป...”³

จากตัวเลขข้างต้นจะเห็นได้ว่า เมืองสระบุรีในขณะนั้นมีประชากรที่มากเป็นอันดับสองของมณฑลกรุงเก่า รองจากเมืองกรุงเก่าหรือพระนครศรีอยุธยาที่มีประชากร 161,174 คน⁴ เป็นผลมาจากบริเวณเมืองสระบุรีมีคนผ่านไปมาตลอด และเมื่อดูจากจำนวนของวัดที่มีอยู่เป็นจำนวนมากเช่นกัน แสดงให้เห็นว่าผู้คนในบริเวณเมืองสระบุรีได้เข้ามาอยู่อาศัยบริเวณนี้

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 40/4 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่ารายงานราชการหัวเมืองในมณฑล. (16 กันยายน พ.ศ. 2441).

²พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116. (2440, 30 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม14. แผ่นที่ 9. หน้า 105.

³สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.2 104/3597 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ใบบอกมณฑลกรุงเก่า. (พ.ศ. 2442).

⁴สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. รายงานการประชุมมณฑลกรุงเก่า หนังสือของกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า (มีนาคม พ.ศ.2440).

เป็นระยะเวลานาน เนื่องจากพื้นที่นี้มีลำน้ำป่าสักไหลผ่าน เป็นปัจจัยสำคัญในการเพาะปลูก โดยเฉพาะข้าว ที่มีการปลูกมากที่สุดในบริเวณที่ลุ่มแห่งนี้ รวมทั้งเป็นปัจจัยสำคัญในการคมนาคมเดินทางและขนส่ง ก่อนที่จะมีการสร้างเส้นทางถนนเกิดขึ้นในเวลาต่อมา

การปกครองในระดับอำเภอ จะมีลักษณะคล้ายการปกครองหน่วยใหญ่ระดับจังหวัด คือ มีกรมการอำเภอ ประกอบด้วยนายอำเภอ ปลัดอำเภอ และสมุหบัญชีอำเภอ นอกจากนี้ ยังมีข้าราชการที่มีใช้กรมการอำเภอ ได้แก่ เสมียนพนักงานอีกจำนวนหนึ่ง¹ ข้าราชการระดับอำเภอ ที่ปรากฏใน ร.ศ. 117 มีดังต่อไปนี้

¹พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116. (2440, 30 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 14.

ตาราง 3 แสดงรายชื่อผู้ปกครองในท้องถิ่นเมืองสระบุรีในระดับอำเภอ

ตำแหน่งข้าราชการระดับอำเภอ	รายชื่อผู้ดำรงตำแหน่งในอำเภอ
อำเภอเมือง	
นายอำเภอ	หลวงพิชิตพิทักษ์
ปลัดอำเภอ	นายสาคร
สมุหบัญชี	นายสุตใจ
อำเภอเสาไห้	
นายอำเภอ	พระยารัตนภาค
ปลัดอำเภอ	ขุนชำนาญภักดี
สมุหบัญชี	นายไต้ะ
อำเภอหนองแค	
นายอำเภอ	สิบเอกบัว
ปลัดอำเภอ	นายทอง
สมุหบัญชี	นายตาด
อำเภอแก่งคอย	
นายอำเภอ	หลวงพล
ปลัดอำเภอ	-
สมุหบัญชี	นายฉัตร
อำเภอพระพุทธบาท	
นายอำเภอ	หลวงศรีรณรงค์
ปลัดอำเภอ	ขุนเฉลิม
สมุหบัญชี	นายอยู่

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ มร.5 104,3597 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ไบบอกมณฑลกรุงเก่า. (16 กันยายน พ.ศ.2441).

ข้าราชการในกรมการอำเภอนี้ จะเป็นคนในท้องถิ่นที่มีความรู้ความสามารถ และได้รับการศึกษาเกี่ยวกับการปกครองมาเป็นอย่างดี ซึ่งแตกต่างจากข้าราชการในกรมการเมือง ที่ถูกส่งมาจากส่วนกลาง สำหรับหน้าที่ของข้าราชการในระดับอำเภอจะคล้ายคลึงกับข้าราชการเมือง แต่มีความแตกต่างกันในเรื่องของพื้นที่ในการปกครอง ซึ่งเป็นหน่วยย่อยในระดับอำเภอ

การจัดแบ่งการปกครองหน่วยย่อยระดับตำบลและหมู่บ้าน

มีการจัดแบ่งวิธีการปกครองระดับตำบลและหมู่บ้านนับเป็นหน่วยย่อยที่สุด แต่การปกครองทั้งสองระดับนี้ จะมีความแตกต่างจากวิธีการปกครองในระดับอำเภอและเมือง เนื่องจากผู้ปกครองคือกำนันและผู้ใหญ่บ้านจะไม่ใช่ข้าราชการรับเงินเดือน แต่จะเป็นคนท้องถิ่น ที่ผู้ปกครองเมืองได้เลือกมาปฏิบัติหน้าที่ และรับผลตอบแทนจากรัฐอย่างอื่นนอกจากเงินเดือน เช่น ค่าธรรมเนียมและการได้รับยกเว้นภาษี เป็นต้น¹

ตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ได้กำหนดคุณสมบัติของกำนันและผู้ใหญ่บ้านไว้ดังนี้

- 1) ต้องเป็นชายไทยอายุไม่ต่ำกว่า 21 ปี
- 2) เป็นคนในบังคับพระราชกำหนดกฎหมาย เพื่อให้ได้ชาวไทยแท้ๆ เป็นสำคัญ
- 3) ไม่เป็นทหารประจำการ²

นอกจากข้อกำหนดเบื้องต้นดังกล่าวแล้ว การคัดเลือกกำนันผู้ใหญ่บ้านจะต้องเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติสำคัญ เช่น เป็นคนดี ซื่อสัตย์ เป็นผู้ที่มีความเคารพนับถือ เพื่อดูแลทุกข์สุขของประชาชน ดังเช่นหน้าที่ดังต่อไปนี้

1) กำนันผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้ดูแลทุกข์สุขและควบคุมความประพฤติของลูกบ้าน ให้ประพฤติดีด้อยชั่วอย่าทำหากิน ไม่ทะเลาะวิวาทกัน ซึ่งจะทำให้เกิดเรื่องราวเป็นคดีความ เสียเวลาทำมาหากิน

2) กำนันผู้ใหญ่บ้านจะช่วยผู้ว่าราชการในการสืบจับโจรผู้ร้าย ซึ่งปรากฏว่าจากการมีกำนันและผู้ใหญ่บ้าน ทำให้การสืบจับโจรผู้ร้ายเป็นไปได้เร็วขึ้น ซึ่งเห็นผลได้ชัดในมณฑลกรุงเก่า โดยแต่เดิมมาเป็นเมืองที่มีผู้ร้ายชุกชุม มักจะมีการปล้นเอาวัวควายไปขายละม้าย แต่เมื่อได้จัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านขึ้นแล้ว กำนันและผู้ใหญ่บ้านคอยดูแลตรวจตรา ทำให้โจรผู้ร้ายไม่กล้าจับปล้น จะมีบ้างรายละไม่กี่ตัว เนื่องจากเป็นสัตว์พาหนะที่ใหญ่โต ทำให้โจรผู้ร้ายต้องเอาไปล่าปาก และเมื่อเกิดมีโจรผู้ร้ายปล้นที่ใดแล้ว กำนันและผู้ใหญ่บ้านมักติดตามได้ตัวผู้ร้าย และของกลางคืนมาแทบทุกราย

¹ นวลเพ็ญ ภาณุรัตน์. (2521). เล่มเดิม. หน้า 86.

² พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116. (2440, 14 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 14.

3) กำหนดและผู้ใหญ่บ้านจะเป็นปากเสียงแทนราษฎร โดยเป็นผู้รายงานความทุกข์ร้อนของราษฎรให้นายอำเภอหรือผู้ว่าราชการเมืองทราบ และป้องกันความเดือดร้อนของราษฎรจากการเคยถูกเจ้าภาษี นายอากรฉ้อโกง เรียกเก็บเงินภาษีเกินพิกัดอัตรา¹

แม้การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลจะมีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการกำจัดอำนาจในท้องถิ่นที่มีมากจนส่วนกลางไม่สามารถควบคุมได้ให้หมดไป แต่จากความทรงจำของชาวบ้านในแต่ละชุมชนจะมีการกล่าวขานถึงผู้ปกครองในระดับท้องถิ่นที่มีอิทธิพล มีวิชาอาคมหรือพวกาปีนไปที่ต่างๆ และมีลูกน้องติดตามเป็นจำนวนมากอยู่เสมอ² ลักษณะผู้ปกครองในท้องถิ่นเช่นนี้ถือได้ว่ามีความสำคัญกับสภาพสังคมในอดีต เนื่องจากในที่ที่ห่างไกลอำนาจรัฐจะต้องมีผู้ปกครองระดับท้องถิ่นที่เด็ดขาดคอยควบคุมดูแลภายในสังคม จึงจะสามารถควบคุมสถานการณ์ต่างๆ ในท้องถิ่นให้มีความเรียบร้อยได้

2.2 ความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมืองสระบุรี

ในช่วงเวลานี้ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นภายในบ้านเมืองสระบุรีหลายอย่าง นับตั้งแต่การย้ายตัวเมือง การตัดถนน การเกิดบ้านร้านค้าแห่งใหม่ ซึ่งล้วนเป็นผลพวงมาจากการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ-นครราชสีมาพาดผ่านมายังเมืองสระบุรี โดยมีสาระสำคัญดังต่อไปนี้

2.2.1 การสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ-นครราชสีมา

การสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพพาดผ่านมายังสระบุรี นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองสระบุรีหลายอย่าง ทางรถไฟสายกรุงเทพ-นครราชสีมาได้มีพระราชดำริให้สร้างเมื่อ พ.ศ. 2434 โดยได้สร้างเสร็จสิ้นช่วงแรก ถึง อุทัยธานีอีก 5 ปีต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเป็นประธานในการเปิดเส้นทางรถไฟสายนี้ที่อุทัยฯ หลังจากนั้นได้มีการสร้างทางรถไฟในช่วงที่ 2 จากอุทัยฯ ไปจนถึงแก่งคอยซึ่งอยู่ในเขตจังหวัดสระบุรี และไปจนถึงนครราชสีมาตามลำดับ

ในส่วนที่พาดผ่านสระบุรี ทางรถไฟสายนี้ได้สร้างต่อเนื่องจากอุทัยมายังบ้านภาชี และเข้าสู่เขตสระบุรีที่บ้านหนองแขง หนองสีดา บ้านปอกแป็ก บ้านปากเพรียว และแก่งคอย จะเห็นได้ว่าทางรถไฟที่สร้างขึ้นนี้ได้พาดผ่านตัวเมืองสระบุรีที่อยู่บริเวณบ้านเสาไห้ โดยมีระยะห่างกว่า 5 กิโลเมตร จึงนำไปสู่เหตุผลในความจำเป็นต้องย้ายศูนย์กลางการปกครองหน่วยราชการมาใกล้เส้นทางรถไฟมากขึ้น เพื่อความสะดวกในการติดต่อราชการและการเดินทาง

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.40/2. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. เรื่องกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า รายงานราชการหัวเมืองในมณฑล. (16 กันยายน พ.ศ.2441).

²พินทร น้อยพุทธา. (2551, 3 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่เทศบาลตำบลบ้านยาง ตำบลบ้านยาง อำเภอเสนาไห้ จังหวัดสระบุรี.

2.2.2 การย้ายตัวเมืองสระบุรี

ภายหลังการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา พระยาพิไชยณรงค์สงคราม ได้ย้ายตัวเมืองสระบุรี ที่ประกอบด้วยศูนย์ราชการต่างๆจากบริเวณอำเภอเสาให้มายังบ้านปากเพรียว ด้วยเหตุผลที่ใกล้เส้นทางรถไฟมากกว่า การย้ายตัวเมืองครั้งนี้ได้ทำให้มีการโยกย้ายถิ่นฐานของผู้คนตามมา และนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนตามลำดับ

ในบันทึกการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้กล่าวถึงเหตุผลในการย้ายตัวเมืองสระบุรีดังนี้

...เมืองสระบุรี สถานที่ว่าราชการเมืองตั้งอยู่ตำบลปากเพรียว ฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำแควป่าสัก แบ่งเป็น 5 อำเภอ คือ อำเภอเมือง 1 อำเภอเสาไห้ 1 อำเภอแก่งคอย 1 อำเภอหนองแค 1 อำเภอพระพุทธบาท 1 แต่เดิมที่ว่าการเมืองตั้งอยู่ที่ตำบลเสาไห้ ย้ายไปตั้งที่ตำบลปากเพรียว เมื่อ พ.ศ. 2437 (ร.ศ. 114) เพื่อให้สะดวกแก่การไปมา เพราะตำบลปากเพรียวใกล้สถานีรถไฟ ตั้งแต่ย้ายที่ว่าการเมืองไปแล้วที่ตำบลเสาไห้ร้างโรยลงมาก เพราะแต่เดิมตำบลเสาไห้มีตลาด เป็นที่รวมสินค้าทั้งทางบกทางเรือ คือพวกชาวบ้านดอนนำสินค้ามาลงที่นั่น พวกลูกค้าชาวเรือก็นำสิ่งของเมืองล่างขึ้นไปขายและรับซื้อสินค้าของพวกชาวดอน เปลี่ยนชื่อเปลี่ยนขายกัน ครั้นรถไฟเดินถึงแล้ว สินค้าที่เคยเดินทางเรือสู่ทางรถไฟไม่ได้ จึงตั้งไม่ติด และตำบลเสาไห้ก็อยู่ใกล้สถานีรถไฟ พวกราษฎรจึงยกจากไปที่ตำบลปากเพรียวบ้าง แยกย้ายกันไปยังถิ่นต่างๆบ้าง ตำบลเสาไห้จึงร้างโรยลงโดยลำดับ...¹

การย้ายตัวเมืองดังกล่าว แม้ในความเป็นจริงจะเป็นเพียงการย้ายจวนผู้ว่า ซึ่งเป็นศูนย์กลางสถานที่ราชการของสระบุรี แต่ถือเป็นแรงผลักดันอย่างสำคัญให้ผู้คนจากถิ่นอื่น โดยเฉพาะบริเวณบ้านเสาไห้ซึ่งเคยเป็นตัวเมืองสระบุรีอยู่แต่เดิม ได้โยกย้ายถิ่นฐานมาอยู่บริเวณบ้านปากเพรียวแห่งนี้มากขึ้น

ภายหลังการย้ายตัวเมืองสระบุรี ได้มีการตัดถนนเชื่อมต่อกันระหว่างตัวเมืองเก่าที่บริเวณอำเภอเสาไห้กับตัวเมืองใหม่ที่อยู่บริเวณตำบลปากเพรียว เพื่ออำนวยความสะดวกในการเดินทางไปมาของผู้คนระหว่างสองชุมชนสำคัญของสระบุรี

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ.2455-2460. (2537). หน้า 351-52.

ภาพประกอบ 13 จวนที่ว่าการเมืองสระบุรีแห่งใหม่ ที่ย้ายมาจากบ้านเสาไห้ไปยังบ้านปากเพรียว พร้อมกับการย้ายตัวเมืองสระบุรีในช่วงมณฑลเทศาภิบาล

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2437). ที่ว่าการเมืองสระบุรีแห่งใหม่

2.2.3 การสร้างถนน

ภายหลังการย้ายตัวเมืองสระบุรีจากบ้านเสาไห้มายังบ้านปากเพรียว ลำดับต่อมาได้จัดสร้างถนน 2 สาย ในพ.ศ. 2442 เพื่อรองรับการสัญจรไปมาของผู้คนจากบริเวณบ้านเสาไห้ซึ่งเป็นตัวเมืองเก่ากับบริเวณบ้านปากเพรียวซึ่งเป็นเมืองใหม่ ปรากฏข้อความอยู่ในเอกสารทางราชการดังนี้

...พระยาพิไชยณรงค์สงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรี ได้คิดจัดการตัดถนนตั้งแต่ตำบลศาลาแดงริมที่ว่าการเมือง ไปจนถึงตำบลเสาไห้พระยาพิไชยณรงค์สงคราม ได้ชวนกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรช่วยกันทำถนนขึ้นโดยยาว 162 เส้น กว้าง 3 วา ขุดร่องน้ำ 2 ข้างทาง ได้ลงมือทำตั้งแต่วันที่ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 118 รวม 26 วัน การทำถนนสำเร็จบริบูรณ์แล้ว พระยาพิไชยณรงค์สงคราม ขอรับพระราชทานนามถนนนี้ด้วย ซึ่งพระยาพิไชยณรงค์สงคราม พร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎร ช่วยกันทำถนนสายนี้สำเร็จ เป็นประโยชน์แก่มหาชนเดินไปมาโดยสะดวกนี้ มีพระราชหฤทัยยินดี ทรงพระอนุโมทนาด้วยแล้ว โปรดเกล้าพระราชทานนามถนนสายนี้ ชื่อว่าถนนพิไชยณรงค์¹

ถนนสายนี้สร้างจากบริเวณบ้านเสาไห้ไปด้านตะวันออกเรียบลำน้ำป่าสัก ไปจนถึงบ้านปากเพรียวบริเวณวัดศาลาแดง ซึ่งใกล้กับที่ทำการเมืองสระบุรีแห่งใหม่ นอกจากนี้ยังมีถนนอีกสายหนึ่งที่สร้างจากบริเวณบ้านยางในเขตอำเภอเสาไห้ไปจนถึงบ้านดาวเรืองในเขตอำเภอเมืองสระบุรี โดยได้สร้างขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกัน

ถนน 2 สายนี้เป็นการสร้างถนนคู่ขนานไปกับลำน้ำป่าสักในบริเวณอำเภอเสาไห้ไปยังบริเวณตัวเมืองสระบุรีแห่งใหม่² การตัดถนนทั้ง 2 สายนี้ นับเป็นการเปลี่ยนวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นที่เคยใช้เส้นทางน้ำในการสัญจรไปมา มาเป็นใช้เส้นทางถนนมากขึ้น อย่างไรก็ตามในระยะเวลาต่อมายังคงมีการใช้สายน้ำในการเดินทางควบคู่กับการใช้เส้นทางถนน ดังเช่นจากความทรงจำของผู้คนในบริเวณริมฝั่งลำน้ำป่าสัก ที่กล่าวว่าในช่วงก่อน พ.ศ. 2500 ยังคงมีการใช้เรือเมล์โดยสารจากบ้านปากเพรียวยังบ้านเสาไห้ และไปยังอำเภอท่าเรือจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ก็นอยู่ นอกจากนี้ก็ยังมีขนถ่ายสินค้าทางน้ำเช่น ลากซุงเป็นต้น³

¹แจ้งความกระทรวงมหาดไทย. (2442, 5 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 16 หน้า 416.

²พินทร น้อยพุทธา. (2544). เล่มเดิม. หน้า 69.

³พระอธิการขวัญ เรวโต (2551, 10 มกราคม). สัมภาษณ์โดย ธีรวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดจันทบุรี ตำบลเมืองเก่า อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี.

2.2.4 กิจการไพร่

กิจการไพร่ในสระบุรี ถือเป็นความเปลี่ยนแปลงหนึ่งที่เกิดขึ้นภายในช่วงที่มีการปฏิรูปบ้านเมือง โดยในช่วง พ.ศ. 2426 หรือก่อนมีการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการในสระบุรีไม่นาน ได้มีการจัดตั้งตู้ไพร่ขึ้นที่บ้านพระยาตด ใกล้กับบ้านเสาไห้ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองสระบุรีแต่เดิม และอีกแห่งหนึ่งคือที่บ้านปากเพรียว ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองสระบุรีในเวลานี้ ไปร่ในส่วนหนึ่งของจังหวัดสระบุรีได้เชื่อมต่อไปยังกรุงเทพฯ และนครราชสีมา เพื่ออำนวยความสะดวกในการติดต่อสื่อสารให้กับประชาชนและส่วนราชการ อย่างไรก็ตามด้วยเป็นช่วงที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงภายในบ้านเมืองสระบุรีไม่นาน จึงปรากฏว่าการเดินทางของเจ้าพนักงานส่งไพร่ยังเป็นไปอย่างยากลำบาก ด้วยยังไม่มีถนนที่เชื่อมต่อระหว่างเมืองต่าง ๆ เช่นในระยะเวลาต่อมา

2.2.5 รถไฟเล็ก

รถไฟเล็กเป็นของพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ ได้จดทะเบียนในวันที่ 25 กันยายน ร.ศ. 120¹ โดยสร้างจากจากอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ไปจนถึงอำเภอพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี ทั้งนี้เพื่อขนส่งโดยสารคนไปนมัสการพระพุทธรูป² เห็นได้จากเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสต้นมาถึงสระบุรีได้ทรงทดลองโดยสารรถไฟเล็กนี้จากบ้านท่าเรือไปยังพระพุทธรูป

รถไฟสายนี้มีสถานี 5 แห่ง คือ สถานีท่าเรือ สถานีบางโหนด สถานีบ่อโคก สถานีหนองคณทีและสถานีพระพุทธรูปซึ่งเป็นสถานีปลายทาง กิจการรถไฟเล็กต้องเลิกไปก่อนช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้ไม่นาน³ เนื่องจากอะไหล่และฟันหยากร เชื้อเพลิงไม่มีขาย จอมพล ป. พิบูลสงครามจึงขอซื้อกิจการนี้ไปวิ่งที่บ้านห้วยเก็งอำเภอห้วยแถลง นครราชสีมา และเลิกใช้ไปในที่สุด⁴

ในปัจจุบัน เส้นทางรถไฟสายนี้ได้ปรับเปลี่ยนเป็นถนน แต่ยังคงพบสถานีรถไฟเล็กบางแห่งอยู่ เช่นสถานีบ่อโคก โดยสองข้างทางพัฒนาเป็นถนนและบ้านเรือนของราษฎร อาจกล่าวได้ว่าการทำเส้นทางรถไฟเล็กในอดีตส่งผลต่อการเปิดพื้นที่ป่าทำให้มีผู้คนเข้าไปจับจองตั้งถิ่นฐานทำมาหากินมากขึ้น

¹แจ้งความพนักงานจดทะเบียนบริษัท เรื่องบริษัทรางพระพุทธรูปทุนจำกัด. (2461, 26 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 35 หน้า 485.

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร5. ยธ.5/7 เอกสารกระทรวงยุติธรรมรัชกาลที่5. เรื่องรถไฟพระพุทธรูป 1 เมษายน ร.ศ. 120 – 16 พฤษภาคม ร.ศ.129. (พ.ศ.2444-พ.ศ.2453).

³ประกาศ ถอนพระบรมราชานุญาตพิเศษ ซึ่งพระราชทานแก่บริษัทรางพระพุทธรูปทุน จำกัด. (2472, 2 มีนาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 46 หน้า 367.

⁴สุพจน์ มนตรีปรานีต. (2534, กรกฎาคม-กันยายน). รถไฟสายพระพุทธรูป. เมืองโบราณ. 15(3) : หน้า 35-36.

2.3 การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสภาพสังคมและผู้คน

ผลจากการปฏิรูปบ้านเมืองสระบุรีในช่วงเวลานี้ ได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของสังคม และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนอย่างสำคัญ ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เป็นผลจากการปรับปรุงกฎระเบียบการบริหารราชการ ผลกระทบจากการสร้างเส้นทางรถไฟพาดผ่าน รวมทั้งผลที่เกิดจากการมีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกมากยิ่งขึ้นดังนี้

2.3.1 การแก้ปัญหาโจรผู้ร้าย

เมืองสระบุรีเป็นที่กล่าวขานเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายชุกชุม โดยเฉพาะการลักโคกระบือ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนา ปัญหาดังกล่าวได้เกิดขึ้นมาก่อนการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล อาจวิเคราะห์ได้ว่าเกิดจากสาเหตุการที่ผู้คนต้องการเงินไปใช้ในทางเสียหาย โดยมีพื้นฐานมาจากกิจกรรมของชาวจีน โดยชาวจีนมีบทบาทสำคัญในระบบเศรษฐกิจของเมืองสระบุรีหลายอย่าง ที่นอกเหนือจากการเป็นเจ้าของโรงสี พ่อค้าคนกลางตามชุมชนต่างๆ เช่น เป็นพ่อค้ารับซื้อควายที่บ้านแก่งคอย และบ้านปากเพรียว ยังเป็นเจ้าของกิจการอื่นๆในชุมชน ได้แก่ เป็นเจ้าของกิจการโรงบ่อน โรงเหล้า ซึ่งนับว่าเป็นสาเหตุหนึ่งของปัญหาต่างๆในสังคม

ในอาณาบริเวณเมืองสระบุรีเมื่อ พ.ศ. 2433 หรือก่อนการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล ปรากฏว่ามีบ่อนกสิและบ่อนรับช่วงถั่วไปมากถึง 30 บ่อน ซึ่งทั้งหมดจะมีชาวจีนเป็นเจ้าของกิจการ ปรากฏในใบบอกเมืองสระบุรี ดังนี้

...จีนขุนพันพัฒน์บ้านเสาไห้, จีนม่วงหมื่นพัฒน์บ้านปากเพรียว, จีนทองหมื่นพัฒน์บ้านพระยาท, จีนเหงาหมื่นพัฒน์บ้านยาง, จีนกฤษหมื่นพัฒน์บ้านแพะ, จีนบัวหมื่นพัฒน์บ้านม่วง, จีนกฤษหมื่นพัฒน์บ้านหนองสีดา, จีนเฮงหมื่นพัฒน์บ้านลำ, จีนคำหมื่นพัฒน์บ้านหนองจิก, จีนปานหมื่นพัฒน์บ้านหนองยาว, จีนไถ่หมื่นพัฒน์บ้านบัวลอย, จีนไธ้หมื่นพัฒน์บ้านช้าง, จีนคุณถึงหมื่นพัฒน์บ้านหนองโน, จีนหงษ์หลงหมื่นพัฒน์บ้านตาลเดี่ยว, จีนปักจ้อหมื่นพัฒน์บ้านหนองกบ, จีนเหมงหมื่นพัฒน์บ้านไถ่เสา...¹

บ่อนกสิและบ่อนรับช่วงถั่วไปจะมีอยู่แทบทุกหมู่บ้าน ได้สะท้อนให้เห็นถึงการที่ชาวจีนเข้ามาครอบงำระบบเศรษฐกิจเกี่ยวกับการใช้จ่ายของผู้คนในสังคม นอกจากจะทำให้รัฐต้องสูญเสียรายได้ในส่วนนี้แล้ว การติดการพนันของประชาชนยังมีส่วนสร้างปัญหาในสังคม เช่น เกิดโจรผู้ร้ายที่สืบเนื่องมาจากการหมดเนื้อประดาตัวของผู้ที่ติดการพนันเป็นต้น ในสมัย

¹ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.2 33/9 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ใบบอกมณฑลกรุงเก่า. (พ.ศ. 2443).

มณฑลเทศาภิบาล จึงได้มีการแก้ไขปัญหาล่าช้า โดยมีคำสั่งให้เลิกและถอดถอนบ่อนการพนันลง ซึ่งถือเป็นวิธีการแก้ปัญหาโจรผู้ร้าย รวมทั้งยังทำให้ประชาชนมีฐานะที่มั่นคงขึ้นสำหรับปัญหา

เกี่ยวกับการแก้ปัญหการมีบ่อนกงสี และบ่อนรับช่วงถ้วยโปจำนวนมากขึ้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี อธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติ ได้มีรับสั่งมายัง เมืองสระบุรีว่า...การบ่อนเบี้ยถ้วยโปเป็นวิชาของจีนจะแนะนำชักชวนคนฝ่ายสยามให้ปฏิบัติการเล่น เป็นที่เสียผลประโยชน์ท่ามหากิน ทั้งสิ้นประพฤติเป็นนักเลงเล่นบ่อนเบี้ยจนสิ้นทรัพย์สิ่งของเงินทอง ได้รับความเดือนร้อนจนเป็นหนี้เป็นทาสเป็นอันมาก...¹

เกี่ยวกับโรงเหล้าโรงฝิ่น เดิมการจัดตั้งโรงเหล้าโรงฝิ่น เจ้าของจะจัดตั้งอยู่ที่ใดก็ได้ จนกลายเป็นปัญหาทำให้เจ้าหน้าที่ไม่สามารถตรวจสอบความเรียบร้อยได้ จนกลายมาเป็นปัญหาสำคัญ เนื่องจากการตั้งโรงเหล้าโรงฝิ่นบางแห่งจะอยู่ในป่าทึบ จนเป็นที่ซ่อนสมของโจรผู้ร้าย เจ้าหน้าที่ไม่สามารถเข้าไปสอดส่องดูแลได้ทั่วถึง ภายหลังการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล จึงมีการแก้ปัญหาในเรื่องดังกล่าวโดยการออกกฎเกณฑ์ต่างๆ เพื่อให้เกิดความเรียบร้อยขึ้นในบ้านเมือง โดยได้มีการออกระเบียบในการขออนุญาตจัดตั้งโรงเหล้าเพื่อให้เจ้าหน้าที่รับทราบ หากผู้ประกอบการจะขอตั้งในบริเวณชุมชน อยู่ในวิสัยที่เจ้าหน้าที่สามารถสอดส่องดูแลได้ก็จะอนุญาตจัดตั้ง แต่หากผู้ประกอบการขอจัดตั้งโรงเหล้าในเขตป่าที่อาจเป็นแหล่งซ่อนสมของโจรผู้ร้ายก็จะไม่ได้รับอนุญาตให้จัดตั้ง เป็นต้น

การมีบ่อนกงสีและบ่อนรับช่วงถ้วยโปรวมถึงมีโรงเหล้าข้างต้นนี้ นับเป็นสาเหตุให้ประชาชนหมดสิ้นเงินทอง และกลายเป็นโจรปล้นโคกระบือและทรัพย์สินในเวลาต่อมา โดยในช่วงก่อนจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล อาณาบริเวณบ้านเมืองสระบุรีได้มีโจรผู้ร้ายชุกชุม ปรากฏอยู่ในใบบอกของเมืองสระบุรีหลายครั้งด้วยกัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...วันพฤหัสบดี เดือนสี่ ขึ้น 12 ค่ำ ปีกุน นพศก 1249 เพลสามโมงเช้า ขนารตานายฉิม บ้านยาง เอาโคไปเลี้ยง ขนารตาโคเทียมเกวียนไปลากไม้ที่ดงแขวงพระพุทธรบาท มีอ้ายผู้ร้ายเจ็ดคน ถือปืนเครื่องศาสตราวุธครบมือ เข้าตีแย่งเอาโคขนารตา อ้ายผู้ร้ายฟันเอาขนารตาบาดเจ็บ มีบาดแผลถึงสาหัส พวกเลี้ยงโคที่มาช่วยขนารตายังถูกผู้ร้ายที่หนึ่ง พวกอ้ายผู้ร้ายวิ่งหนี หาเอาโคไปไม่...นายฉิมเอาโคเทียมเกวียนลากไม้มาถึงทุ่งนาบ้านหนองถ่าน แขวงพระพุทธรบาท เพลบ่ายสี่โมง มีอ้ายผู้ร้ายเก้าคนถือปืนเก้ากระบอกถือดาบเก้าเล่ม เข้าตีแย่งโคนายฉิม นายฉิมร้องให้ชาวบ้านช่วยไล่จับอ้ายผู้ร้าย อ้ายผู้ร้ายวิ่งหนีไป หาจับได้ไม่...²

¹พิเนตร น้อยพุทธา. (2544). ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูโกศลวิหารกิจ. หน้า 60.

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.2 7 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ใบบอกเมืองสระบุรี. (พ.ศ.2431).

ในช่วงก่อนมีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล พระยาพิไชยณรงค์สงคราม ผู้ว่าการเมืองสระบุรี ได้ออกประกาศกฎปฏิบัติ 7 ข้อเบื้องต้น เพื่อเป็นการบรรเทาปัญหาความไม่สงบภายในพื้นที่ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1) ให้อำเภอกำหนดเอาใจใส่ตรวจตราท้องที่ของตน ถ้ามีคนแปลกหน้ามาค้าขายมาพักในหมู่บ้าน ให้นำตัวไปแจ้งต่อกรมการ ถ้าเป็นเพียงผู้เดินทางมาพักบ้านผู้ใด ให้เจ้าของบ้านแจ้งต่ออำเภอกำหนดถ้าไม่แจ้งหรือปกปิดไว้ มีโทษต้องถูกโบย 20 ที ถ้าอำเภอกำหนดไม่เอาใจใส่คนไปมาพำนักอาศัย มีผู้นำความไปร้อง พิจารณาแล้วเป็นจริง ให้บำเหน็จแก่ผู้นำความไปแจ้งเป็นเงิน 10 บาท ให้โบยอำเภอกำหนด 25 ที

2) ห้ามยิงปืนในเวลากลางคืน ตั้งแต่พลบค่ำไปจนถึงเวลาสว่าง ถ้าเกิดโจรปล้นหรือไฟไหม้หรือสัตว์ร้ายเข้าบ้าน น่าเกรงว่าจะทำอันตรายแก่คนหรือสัตว์ จึงให้ยิงปืนได้เมื่ออำเภอกำหนดแลราษฎรได้ยินเสียงปืนดังขึ้น ณ ที่ใด ให้รีบไปช่วยกันจับโจร หรือช่วยกันดับไฟ ณ สถานที่นั้น ถ้าผู้ใดยิงปืนโดยไม่มีเหตุดังกล่าวให้อำเภอกำหนดจับตัวแลเป็นที่ยังมาปรับ 10 บาท ให้เก็บปืนไว้ใช้ในราชการต่อไปแลหากมีผู้ยิงปืนโดยไม่มีเหตุดังกล่าว อำเภอกำหนดทราบแล้วปกปิดไว้ไม่สอบสวน มีผู้มาร้องต่อผู้ว่าราชการเมืองให้ทำโทษอำเภอกำหนด 20 ที

3) หากมีผู้ร้ายลักช้างโคกระบือ ให้เจ้าของรีบแจ้งต่ออำเภอกำหนดในทันใดนั้นแล้วให้อำเภอกำหนดรีบติดตามผู้ร้ายทันที แม้จะลวงเข้าเขตอื่นก็ตาม ถ้าอ้ายผู้ร้ายหลบหนีไปได้แต่ของกลางคืนจะให้เจ้าของออกบำเหน็จแก่ผู้ที่ช่วยจับ เป็นช้างๆละ 1 ถ้าม้าๆละ 3 ถ้าโคกระบือๆละ 1 เงินบำเหน็จนี้อำเภอกำหนดจะได้แบ่งปันกันกับราษฎร ที่ได้ช่วยกันติดตาม ถ้าอำเภอกำหนดได้รู้ข้อความที่เจ้าของมาแจ้งแล้ว ไม่รีบไปอาร้องราษฎรไปช่วยกันติดตามให้ทันท่วงที หรือทันผู้ร้ายแต่เกรงกลัว ไม่กล้าต่อสู้เต็มกำลัง เป็นเหตุให้ผู้ร้ายพาช้าง กระบือหนีไปได้ ให้เจ้าของรีบแจ้งต่อผู้ว่าราชการเมือง พิจารณาได้ความจริง ให้อำเภอกำหนดใช้ทุนแก่เจ้าของเต็มค่าช้าง ค่ากระบือ ที่อ้ายผู้ร้ายลักไป

4) ถ้าผู้ใดประพฤติเป็นโจรผู้ร้าย เคยเที่ยวโจรกรรมลักช้าง ม้า โค กระบือ ทรัพย์สินสิ่งของต่างๆ และเป็นคนรับซื้อขายของโจร รู้เห็นเป็นด้วยโจร และประพฤติเป็นพาลเที่ยวลอบยิงฟันแทงผู้อื่นผู้ใดมาแต่ก่อน ถ้าจะสละความประพฤติชั่ว ไม่ประพฤติก่อต่อไปก็ให้ลู่แก่โทษที่ศาลากลางเมือง ตั้งแต่ประกาศนี้มีกำหนดหนึ่งเดือน จะเรียกประกันตนไว้ไม่ให้มีโทษสืบไป และไม่เรียกค่าธรรมเนียมสิ่งหนึ่งสิ่งใด ตั้งแต่ฟ้องเงินขึ้นไป ถ้าผู้ใดมีความผิดดังที่กล่าวมาแล้ว ให้อำเภอกำหนดเอาใจใส่สืบดู ถ้าเห็นว่าผู้ใดไม่ประกอบการทำงานมาหากินเหมือนราษฎรธรรมดาทั้งปวง ประพฤติแต่ความชั่วดังกล่าวมานี้ ให้อำเภอกำหนดไปแจ้งต่อผู้ว่าราชการเมือง ให้ผู้ว่าราชการเมืองพิจารณาสืบพยาน รังวัดในแขวงอำเภอนั้นถ้าสมดังอำเภอกำหนดแจ้งแล้ว ก็ให้จับผู้นั้นส่งศาลากลาง จะได้เอาตัวมาจำตรวนขังตารางไว้ตามโทษที่ผิดจนกว่าจะมีผู้มารับประกันให้ทัณฑ์บนไว้ ถ้าไม่ประพฤติชั่วร้ายอีกต่อไป จึงจะปล่อยตัวไป

5) ถ้าเกิดการปล้นสะดม แลลักทรัพย์สิ่งใด ๆ หรือวิวาท ชก ฟัน ตี แทะ หรือจุดไฟเผาบ้านเรือนในแขวงอำเภอท่านใด ให้เป็นหน้าที่อำเภอท่านนั้นในท้องที่ต้องรีบสอบสวนหาผู้กระทำความผิดมาลงโทษอย่าชักช้า ถ้าอำเภอท่านนั้นไม่เอาใจใส่ดังกล่าวจะได้รับโทษ

6) ถ้าคนร้ายมาขออาศัยพักบ้านเรือนใด ให้เจ้าของบ้านเรือนพุดจาร์รับรองมันแต่โดยดี แล้วตัวเองหรือให้ผู้อื่นรีบไปแจ้งต่ออำเภอท่านนั้น ถ้าไม่ไปแจ้งภายในวันเดียวหรือแก้งปกปิดไว้ เจ้าของบ้านจะได้รับโทษ โดยถูกโบย 25 ที แต่หากแจ้งแล้วอำเภอท่านนั้นไม่รับดำเนินการ ตัวอำเภอท่านนั้นจะต้องถูกโบย 20 ที

7) ถ้าอำเภอท่านนั้นคนใดไม่เข้าใจคำประกาศนี้ ก็ให้ไปไต่ถามผู้รักษาเมือง กรมการที่ศาลากลางเมืองให้เข้าใจโดยชัดแจ้ง¹

จากการออกประกาศดังกล่าวถือเป็นการป้องปรามไม่ให้เกิดเหตุร้ายขึ้นในเวลาต่อมา ซึ่งสามารถแก้ปัญหาได้ในระดับหนึ่ง เมื่อเข้าสู่ช่วงที่มีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล จึงได้มีการแต่งตั้งกำนันและผู้ใหญ่บ้านคอยสอดส่องดูแลปัญหาภายในท้องถิ่น นอกจากนี้ในระดับมณฑลยังมีการจัดตั้งพลตระเวนขึ้น ซึ่งมีหน้าที่คอยปราบปรามโจรผู้ร้ายตามพื้นที่ต่างๆของมณฑล ประกอบกับการตั้งผู้ตรวจการมณฑลเพื่อทำความเข้าใจปัญหาของแต่ละท้องถิ่น โดยเฉพาะความเดือดร้อนของประชาชนเกี่ยวกับโจรผู้ร้าย²

จากที่กล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นถึงการบริหารราชการแบบใหม่ ได้ช่วยลดปัญหาเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายลงได้ ด้วยมีการตรวจสอบดูแลปฏิบัติงานจากส่วนราชการที่สูงขึ้นไป ซึ่งแตกต่างจากระบบราชการแบบเก่าที่ขาดการตรวจสอบ และผู้ปกครองในท้องถิ่นยังมีผลประโยชน์หรืออิทธิพลในท้องถิ่นอยู่มาก จึงไม่สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆเหล่านี้ได้

2.3.2 การเข้ามาของชาวจีน

เกี่ยวกับการสร้างเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา ได้นำมาซึ่งการเข้ามาของแรงงานจากต่างถิ่น โดยแรงงานส่วนใหญ่ที่ได้เข้ามาสร้างเส้นทางรถไฟในสระบุรีนี้เป็นชาวจีน ชาวจีนกลุ่มแรกที่เป็นแรงงานในการสร้างเส้นทางรถไฟในสระบุรี เป็นผู้ที่ยอพยพมาจากมณฑลกวางตุ้ง โดยเป็นชาวจีนฮักก้าหรือจีนแคะ ภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟ ชาวจีนเหล่านี้ได้เข้ามาอาศัยอยู่บริเวณอำเภอแก่งคอย อำเภอเมวกเหล็ก โดยเริ่มจากการเป็นลูกจ้างและค้าขาย จนกลายเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้เกิดย่านร้านค้าตลาดกระจายอยู่ทั่วไปในเขตชุมชน

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.2 12/9. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ใบบอกเมืองสระบุรี. (พ.ศ. 2433).

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 40/4 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. ข่าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่ารายงานราชการหัวเมืองในมณฑล. ร.ศ. 117. (16 กันยายน พ.ศ. 2441).

2.3.3 การเกิดชุมชนใหม่

จากที่ได้กล่าวมาแล้วว่าการย้ายศูนย์ราชการครั้งนี้ ได้ทำให้ผู้คนที่เคยอยู่บริเวณบ้านเสาไห้และพื้นที่อื่นๆอพยพมาอยู่ที่บ้านปากเพรียวมากขึ้นซึ่งมีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกกว่า และจากจุดนี้เองได้ก่อให้เกิดชุมชนร้านค้าแห่งใหม่ขึ้นมา ภายหลังจากบริเวณบ้านปากเพรียวได้รับการจัดตั้งเป็นเมืองขึ้นมา ผู้คนจากต่างถิ่นได้หลั่งไหลเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นจำนวนมาก โดยตัวแปรสำคัญที่ทำให้บ้านร้านค้าปากเพรียวขยายตัวอย่างต่อเนื่องคือกลุ่มคนจีนที่ได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยมาโดยตลอดทุกยุคสมัย รวมทั้งกลุ่มคนจีนที่ได้เข้ามาสร้างทางรถไฟ และได้ตั้งหลักปักฐาน อยู่บริเวณบ้านปากเพรียวและใกล้เคียง นอกจากบริเวณบ้านปากเพรียวแล้ว ในบริเวณอื่นเช่นที่บ้านหนองแซง บ้านหนองสีดา บ้านปอกแปก ซึ่งมีการสร้างสถานีรถไฟ ได้มีผู้คนเข้าไปจับจองพื้นที่ว่างเปล่าตั้งบ้านเรือนและเปิดพื้นที่ทำมาหากิน จนกลายเป็นชุมชนแห่งใหม่ขึ้นมา

ภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟ ได้นำไปสู่การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของผู้คนที่ได้เริ่มใช้เส้นทางรถไฟในการเดินทางเพิ่มขึ้น จากเดิมที่เคยใช้เพียงเส้นทางเกวียนและเส้นทางน้ำ โดยลำน้ำป่าสักในการสัญจรไปมา ดังปรากฏในภาพถ่ายฝีพระหัตถ์และบันทึกการเสด็จประพาสต้นของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่แสดงภาพชุมชนเรือนแพ ตลาด และวัดต่างๆ ที่ตั้งเรียงรายตามแนวลำน้ำป่าสัก

จากความทรงจำของผู้คนในท้องถิ่นได้สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงในการคมนาคมของผู้คน ที่ได้เริ่มมาใช้เส้นทางรถไฟเพื่อการเดินทางไปยังพื้นที่ห่างไกล เช่น คุณปาศรีเวียงพิมพ์ทอง ได้กล่าวถึงการเดินทางโดยรถไฟของชาวบ้านตำบลบ้านยาง ซึ่งอยู่ริมลำน้ำป่าสัก ที่แม้จะอยู่ห่างไกลจากสถานีรถไฟตำบลหนองสีดาเกิน 5 กิโลเมตร แต่ได้เดินเท้าลัดมาตามทุ่งนา เพื่อที่จะขึ้นรถไฟไปยังกรุงเทพฯ หรืออยุธยา ด้วยสาเหตุว่ารถไฟใช้ระยะเวลาในการเดินทางน้อยกว่าการโดยสารเรือเมล์ตามลำน้ำป่าสักหลายเท่าตัวนั่นเอง¹

3. ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ

ต้นพุทธศักราช 2400 เป็นต้นมา ส่วนกลางได้ดำเนินนโยบายเกี่ยวกับการเปิดพื้นที่เพื่อทำการเกษตร ตอบสนองต่อนโยบายแบบการค้าเสรี ตามแนวทางของสนธิสัญญาทางการค้าที่เริ่มทำขึ้นนับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ในช่วงเวลาดังกล่าว มีการขยายพื้นที่ปลูกข้าวอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลาง เมืองสระบุรี

¹ ศรีเวียง พิมพ์ทอง. (2551, 10 มกราคม). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่บ้านเลขที่ 2 หมู่ 8 ตำบลเมืองเก่า อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี

ซึ่งมีพื้นที่ทำนาประมาณ 213,294 ไร่¹ เป็นอันดับสามรองลงมาจากเมืองกรุงเก่า และลพบุรี เมื่อประกอบกับการขุดคลองชักน้ำจากลำน้ำป่าสักไปยังทุ่งรังสิต ซึ่งผ่านที่ราบในสระบุรี และการมีแรงงานจำนวนมากที่ลี้ภัยมาจากภาคอีสาน เข้ามารับจ้างทำนาในสระบุรี ถือเป็นปัจจัย ทำให้สระบุรีมีการขยายตัวทางการเกษตรอย่างต่อเนื่อง

3.1 การขุดคลอง

ใน พ.ศ. 2458 ได้เกิดโครงการป่าสักได้ขึ้น โดยมีการทำประตูกันน้ำที่อำเภอท่าเรือ และได้ขุดคลองรพีพัฒน์ขึ้น จากบริเวณดังกล่าวผ่านมายังบริเวณที่ราบในจังหวัดสระบุรี อำเภอบ้านหมอหนองแค และวิหารแดง โดยเชื่อมกับคลองรังสิต² แม้วัตถุประสงค์หลักของการขุดคลองนี้จะเป็นการชักน้ำไปยังทุ่งรังสิตก็ตาม แต่ได้ทำให้พื้นที่สระบุรีที่อยู่ติดกับคลองได้รับน้ำเพื่อการเกษตรไปด้วย

คลองสายนี้แม้จะผ่านพื้นที่ราบในเขตจังหวัดสระบุรีเป็นส่วนน้อย แต่นับเป็นปัจจัยอย่างสำคัญที่ส่งผลต่อการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกข้าวในสระบุรี เนื่องจากภายหลังจากการขุดคลองดังกล่าวผ่านเข้ามายังพื้นที่ราบในเขตสระบุรี ซึ่งแต่เดิมมีสภาพเป็นป่ากร้างได้เป็นแรงผลักดันที่สำคัญ ทำให้ผู้คนเข้ามาหักร้างเปิดพื้นที่ป่าเพื่อทำนา จนนำไปสู่การเป็นพื้นที่เพาะปลูกข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งของจังหวัดสระบุรี

3.2 โรงสีและการผลิตข้าว

ภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟผ่านมายังสระบุรี ตามสถานีรถไฟตั้งแต่บ้านปากเพรียว ตัวเมืองสระบุรีมาด้านทิศใต้ คือ สถานีรถไฟป๋อแก่ง หนองสีดา หนองแขง จะมีชาวจีนซึ่งเป็นเจ้าของโรงสีคอยรับซื้อข้าวเพื่อนำไปขายยังอยุธยาและกรุงเทพอีกต่อหนึ่ง³ สภาพเศรษฐกิจในช่วงนี้ขึ้นอยู่กับรายได้เกี่ยวกับการค้าข้าวเป็นส่วนใหญ่ แม้ในบางพื้นที่ของสระบุรีจะมีการปลูกพืชชนิดอื่นก็ตาม

จากความทรงจำของผู้คนที่อาศัยอยู่บริเวณที่ราบซึ่งมีการทำนา ได้กล่าวว่าพื้นที่อยู่ใกล้ลำน้ำป่าสักและลำน้ำสาขา จะมีการเพาะปลูกข้าวจำนวนมาก และมีโรงสีกระจายตัว

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5 ม.40/2. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย. รายงานราชการมณฑลกรุงเก่า หนังสือของกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า มีนาคม ร.ศ.116. (พ.ศ.2440).

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6. กษ. 9/2. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการรัชกาลที่ 6. บันทึกเรื่องการทอดน้ำ ของกรมพระดำรงราชานุภาพ. (พ.ศ.2458).

³ศรีเวียง พิมพ์ทอง. (2551, 10 มกราคม). สัมภาษณ์โดย ญัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่บ้านเลขที่ 2 หมู่ 8 ตำบลเมืองเก่า อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี.

ตามที่ราบลุ่มหลายแห่งด้วยกัน และในหน้าเกี่ยวข้าวจะมีเรือคอยรับซื้อข้าวตามตลาดข้าวบริเวณ บ้านมะกรูด ตำบลเมืองเก่า อำเภอเสนาให้ เพื่อส่งไปขายยังกรุงเทพ¹

การเป็นสังคมการเกษตรโดยเฉพาะข้าวเช่นนี้ ได้กลายมาเป็นตำนานเกี่ยวกับข้าวสารพันธุ์ดี คือ “ข้าวเจ๊กเซย” ซึ่งกล่าวว่า เจ๊กเซยเป็นคนจีนคนหนึ่งที่มีอาชีพค้าข้าว ได้ล่องเรือเพื่อซื้อข้าวพันธุ์ดีจากท้องที่ต่างๆ และได้นำข้าวชนิดหนึ่งจากจังหวัดอุทัยธานีมาขายยังสระบุรีซึ่งมีความนิยมอย่างสูง เนื่องจากข้าวชนิดนี้มีเมล็ดยาว หุงขึ้นหม้อ โดยเรียกชื่ออีกอย่างว่า “ข้าวสารเสนาให้”²

จากตำนานเกี่ยวกับข้าวข้างต้น นอกจากจะทำให้ทราบถึงที่มาเชิงตำนานเกี่ยวกับข้าวสารที่มีความนิยมในท้องถิ่น ยังสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของผู้คนในภาคการเกษตรและการค้าขายภายในชุมชน โดยเฉพาะชาวจีนซึ่งมีส่วนสำคัญในระบบเศรษฐกิจของสระบุรี

นอกจากนี้การสร้างทางรถไฟยังเป็นการเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคอีสานเข้ามายังบริเวณที่ลุ่มภาคกลาง ซึ่งมีความต้องการแรงงานในภาคการเกษตรอย่างมาก เช่น การทำนาในทุ่งรังสิตที่มีการนำแรงงานจากอีสานเข้ามาโดยทั่วไป³

กล่าวโดยสรุป จากการขยายอิทธิพลของชาติมหาอำนาจตะวันตกเข้ามายังสยาม รวมทั้งความต้องการสร้างฐานอำนาจให้กับราชบัลลังก์ ภายหลังการขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้นำไปสู่การปฏิรูปประเทศครั้งใหญ่ เมืองสระบุรีได้รับการปรับเปลี่ยนรูปแบบการบริหารและคณะผู้บริหาร นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ภายในพื้นที่ อย่างไรก็ตามความเปลี่ยนแปลงภายในสระบุรีนี้ ส่งผลให้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายในพื้นที่ลดลง และได้ทำให้เกิดความเจริญกับบ้านเมืองสระบุรีในทางกายภาพ รวมถึงส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตผู้คนในท้องถิ่น

¹พิมลพร สุราวุฒิ. (2551. 3 มกราคม). สัมภาษณ์โดย ฌัฏวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่บ้านเลข 42 หมู่ 7 ตำบลสวนดอกไม้ อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี.

²กระทรวงศึกษาธิการ. (2542). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดสระบุรี. หน้า 187-188.

³ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2521). การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2411-2475). หน้า 135.

บทที่ 5

ความสำคัญของเมืองสระบุรีภายหลังการปฏิรูปประเทศ

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางรากฐานการพัฒนาประเทศ ในด้านต่างๆ ทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และการปกครอง ให้มีความเจริญทันสมัยทัดเทียมกับประเทศอารยะ ส่งผลโดยตรงต่อบ้านเมืองสระบุรีในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านกายภาพ คือ มีการสร้างเส้นทางบก ทางรถไฟ สาธารณูปโภคต่างๆ รวมถึงการขยายตัวเมือง แต่ที่สำคัญคือเกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น คือ มีการจัดแบ่งหน้าที่การบริหารงานใหม่ให้มีประสิทธิภาพ ทั้งยังเป็นการแก้ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นจากระบบการบริหารราชการแบบเดิม

การปฏิรูปประเทศในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ยังนำไปสู่การพัฒนารูปแบบและยุทธวิธีการป้องกันราชอาณาจักร โดยเฉพาะการจัดตั้งกองกำลังทหารอาชีพแบบยุโรป โดยเริ่มจากการก่อตั้งกองทหารดังกล่าวภายในพระนคร และขยายขอบเขตหน่วยทหารไปยังหัวเมืองสำคัญโดยรอบเมืองสระบุรีซึ่งมีความสำคัญด้านการเสริมสร้างความมั่นคงให้กับราชอาณาจักรมาโดยตลอด นับตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ยุคต้น ได้รับการจัดตั้งกองทหารสมัยใหม่เพื่อปกป้องราชอาณาจักร สะท้อนให้เห็นความสำคัญของเมืองสระบุรีในเชิงพื้นที่ยุทธศาสตร์การป้องกันประเทศ

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เมืองสระบุรียังคงมีความสำคัญในการเป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญของประเทศอย่างต่อเนื่อง เห็นได้จากการระวางป้องกันไม่ให้พื้นที่นี้ตกอยู่ในภาวะล่อแหลมต่อความมั่นคงของกรุงเทพ นอกจากนี้เมืองสระบุรียังถูกใช้ประโยชน์ทางการเมืองระหว่างประเทศ โดยรัฐบาลได้กำหนดให้เป็นเขตปลอดทหารในชื่อ “พุทธบุรีมณฑล” เพื่อต่อต้านกองกำลังทั้งฝ่ายญี่ปุ่นและสัมพันธมิตร ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2483-2488

ความเปลี่ยนแปลงทั้งหมดในช่วงเวลานี้ ส่งผลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้นคนชาวเมืองสระบุรีให้เปลี่ยนไปจากเดิม ภายใต้อิทธิพลของเหตุการณ์การเมืองภายนอกและภายในสระบุรีเอง เมื่อสถานการณ์ของบ้านเมืองกลับเข้าสู่ภาวะปกติ สระบุรีก็ได้รับการพัฒนาด้านคุณภาพชีวิตภายใต้นโยบายของรัฐบาล ที่มุ่งเน้นให้ประชาชนได้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น โดยมีการดำเนินงานพัฒนาเกี่ยวกับนิคมสร้างตนเองช่วงต่อเนื่อง จากการริเริ่มสร้างในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามสมัยที่ 1 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามสมัยที่ 2 รวมถึงมีการจัดสร้างโรงเรียนและโรงพยาบาลขึ้นในพื้นที่ อย่างไรก็ตามจากการพัฒนาดังกล่าวมานี้ ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้นคนชาวสระบุรีในบางส่วนโดยเฉพาะวิถีชีวิตความเป็นอยู่ แต่ในหลายชุมชนยังคงรักษาประเพณีและวิถีชีวิตดั้งเดิมเอาไว้จนถึงปัจจุบัน

1. เมืองสระบุรีกับการดำเนินนโยบายด้านความมั่นคง

การปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองสระบุรีถูกจัดให้อยู่ในหน่วยการปกครองส่วนภูมิภาคแบบมณฑลเทศาภิบาล โดยรวมอยู่ในมณฑลกรุงเก่า ซึ่งได้เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอยุธยาในเวลาต่อมา ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 เมืองสระบุรีได้ถูกแยกหน่วยการปกครองออกจากมณฑลเทศาภิบาล มีฐานะเป็นจังหวัด ตามพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476 โดยมีสาระสำคัญคือ ให้จัดระเบียบราชการบริหารส่วนภูมิภาคออกเป็นจังหวัดและอำเภอ จัดตั้งกรมการจังหวัด และกรมการอำเภอขึ้นบริหารราชการแผ่นดิน¹

สำหรับหน้าที่และความสำคัญของเมืองสระบุรีในช่วงเวลานี้ จะเน้นเรื่องความมั่นคงจากการอยู่บนพื้นที่ยุทธศาสตร์สำคัญของประเทศเป็นหลัก เนื่องด้วยที่ตั้งของเมืองสระบุรีสามารถเดินทางต่อไปยังภาคอีสาน ภาคตะวันออก ภาคกลางตอนบนและตอนล่าง รวมทั้งอยุธยา และกรุงเทพ ได้นำมาซึ่งการจัดตั้งกองกำลังทหารการสร้างเส้นทางเชื่อมต่อพื้นที่ต่างๆ และการพัฒนาแสนยานุภาพในพื้นที่นี้ให้มีความพร้อมอยู่เสมอ นอกจากนี้เมืองสระบุรียังมีส่วนร่วมในเหตุการณ์ทางการเมืองหลายครั้งด้วยกัน อันสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญเชิงพื้นที่อีกด้วย

1.1 การจัดตั้งกองกำลังในพื้นที่สระบุรี

กองกำลังทหารในจังหวัดสระบุรี เป็นผลพวงจากการจัดตั้งกองทหารอย่างยุโรปขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยในขั้นแรก ได้มีการจัดตั้งกองทหารสมัยใหม่ขึ้นในกรุงเทพฯ และได้ขยายขอบเขตมายังหัวเมืองสระบุรี ซึ่งมีความสำคัญในการเป็นจุดยุทธศาสตร์ทางทหารดังต่อไปนี้

1.1.1 แนวคิดเรื่องการจัดตั้งกองทหารสมัยใหม่

แนวคิดเรื่องการจัดตั้งกองกำลังทหารสมัยใหม่ มีจุดเริ่มต้นนับแต่การขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพ.ศ. 2411 แม้ว่าในขณะนั้นพระองค์จะยังไม่มีอำนาจในการบริหารราชการบ้านเมืองอย่างเต็มที่ก็ตาม แต่ทรงสนพระทัยในการจัดตั้งกองทหารอย่างยุโรป คือ ทรงมีแนวคิดในการฝึกหัดทหารตามยุทธวิธีสมัยใหม่ ลำดับแรกโปรดให้พระราชวงศ์ที่ทรงพระเยาว์ เข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อฝึกหัดการเป็นทหาร โดยทหารฝึกหัดเหล่านี้จะมีหน้าที่ตั้งแถวทำความเคารพรับเสด็จ ทั้งยังคอยเฝ้าระวังเครื่องทรงบาตรไม่ให้เหล่านกมากิน หน่วยทหารเหล่านี้ได้จึงได้ชื่อว่า “ทหารมหาดเล็กไล่กา”

กองทหารมหาดเล็กได้รับการพัฒนาให้มีขีดความสามารถเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ และเพิ่มจำนวนขึ้นจากในระยะแรก พ.ศ. 2415 จึงได้มีการจัดตั้งกรมทหารมหาดเล็กเพื่อเป็น

¹พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรสยาม. (2476, 9 ธันวาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 50 หน้า 756-760. พ.ศ. 2476.

หน่วยงานหลักในการควบคุมและดูแล ได้มีการแก้ไขระเบียบเกี่ยวกับการจัดทหารให้เป็นหมวดหมู่ยิ่งขึ้น จนกระทั่ง พ.ศ. 2429 จึงได้มีการจัดแบ่งกำลังทหารภายในกรุงเทพฯ ให้เป็นหมวดหมู่ คือ แบ่งกำลังทหารออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ ทหารบกและทหารเรือ ซึ่งมีหน่วยย่อยทั้งหมด 9 กรม เป็นต้น¹

1.1.2 การจัดตั้งกองกำลังทหารในระดับหัวเมืองยุทธศาสตร์

การจัดตั้งกองกำลังทหารสมัยใหม่ในหัวเมืองที่เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญของประเทศ เพื่อป้องกันราชอาณาจักร มีสาเหตุมาจากภัยคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกที่เริ่มจากการขยายขอบเขตอำนาจเข้ามาใกล้ประเทศสยามเป็นลำดับแรก เห็นได้จากการที่ฝรั่งเศสสามารถครอบครองโคชินจีนใน พ.ศ. 2404 หรือแม้แต่อังกฤษสามารถผนวกพม่าตอนบนและพม่าตอนล่างไว้ด้วยกันใน พ.ศ. 2429 โดยในที่สุดได้เกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ขึ้น ซึ่งฝรั่งเศสได้ใช้นโยบายเรือปืนต่อรองกับสยามเพื่อครอบครองดินแดนลาว

จากเหตุการณ์ทั้งหมดนี้ชี้ให้เห็นว่าสยามจำเป็นต้องมีกองกำลังที่ทันสมัยไว้ปกป้องดินแดนของประเทศ ไม่ให้ชาติมหาอำนาจจากยุโรปคุกคามโดยสะดวก วิธีการจัดกองกำลังที่ทันสมัยจึงเป็นวิธีหนึ่งนอกเหนือจากการจัดการบ้านเมืองให้ทันสมัย เพื่อไม่ให้ชาติมหาอำนาจยุโรปได้ใช้เป็นข้ออ้างเข้ามาคุกคามประเทศสยาม รวมทั้งการดำเนินนโยบายทางการทูตอย่างรอบคอบเป็นการเจรจาที่อยู่บนพื้นฐานข้อกฎหมายเดียวกัน

จากวัตถุประสงค์เกี่ยวกับความต้องการจัดตั้งกองกำลังทหารที่มีประสิทธิภาพ เพื่อป้องกันราชอาณาจักรดังกล่าวนี้ ได้ปรากฏอยู่ในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า

... เขตแดนเราแต่ก่อนย่อมติดต่อกับประเทศซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองและมีกำลังคล้ายคลึงกันโดยรอบ แต่บัดนี้ฝ่ายตะวันตกโอบขึ้นไปเหนือเมืองเหล่านั้นตกเป็นของอังกฤษ ข้างฝ่ายตะวันตกโอบขึ้นไปเหนือตกเป็นของฝรั่งเศส เมืองเราตั้งอยู่ท่ามกลางประเทศซึ่งมีการปกครองอย่างกวัดขั่น และมีกำลังมากกว่าเจ้าของเดิมโดยรอบ ย่อมมีการที่เกี่ยวข้องกันในปลายเขตแดนอยู่เสมอ ไม่เป็นต่างคนต่างอยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน การที่จะรักษามิให้มีอันตรายทั้งภายในภายนอกนั้น มีอยู่ 3 ประการคือ พุดจากันทางไมตรีอย่างหนึ่ง มีกำลังพอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง การปกครองให้เสมอกันอย่างหนึ่ง ถ้าจะรักษาโดยไมตรีไม่มีกำลังพอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองได้ การเจรจาโดยทางไมตรีก็จะไม่สำเร็จไปได้เสมอ...²

¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช. (ม.ป.พ.). **ตำนานทหารมหาดเล็ก**. ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอดิศราชอุทิศศักดิ์ ณ เมรุวัดเบญจมบพิตร 14 มิถุนายน 2496. หน้า 33-35.

² กระทรวงมหาดไทย. (2495). **สำเนาพระราชหัตถเลขา ที่ 143/454 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 18 มกราคม ร.ศ. 114**. ใน **อนุสรณ์เนื่องในวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ 60 ปีบริบูรณ์**. หน้า 146-148.

ในระยะแรกรัฐบาลสยามได้มีการจัดตั้งกองกำลังไว้ในบริเวณมณฑลชายแดน เพื่อป้องกันภัยคุกคามแทรกแซงจากชาติมหาอำนาจตะวันตก ที่เข้ามาครอบครองประชิดชายแดนสยาม ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ดังนี้

... เห็นว่ากองทหารมณฑลนครราชสีมาควรที่จะตั้งขึ้นก่อน ถ้าจัดให้มณฑลปราจีนบุรี และพิษณุโลกได้ด้วยยิ่งดี แต่ไม่ควรที่จะให้กองใหญ่...การอันนี้เห็นว่าถึงเวลาที่จะต้องจัดได้แล้ว แต่อย่าทำเป็นการตั้งตั้ง เฉพาะเรื่องให้เป็นการจัดบ้านเมืองตามปกติ เพื่อป้องกันที่จะก่อเหตุได้ง่าย เช่น เมืองเชียงตุงอันไม่มีผู้ใดรักษา...¹

ใน พ.ศ. 2442 จึงได้มีการจัดตั้งกองทหารประจำมณฑลสำคัญที่อาจเกิดเหตุการณ์ไม่สงบ ได้แก่ มณฑลนครราชสีมา มณฑลพิษณุโลก และมณฑลปราจีนบุรี โดยในเวลาต่อมาจึงได้มีการจัดตั้งกองกำลังทหารประจำมณฑลอื่นๆเพิ่มเติม จะเห็นได้ว่าเมืองสระบุรีเป็นจุดที่จะสามารถเชื่อมโยงประสานกองกำลังจากมณฑลสำคัญทั้ง 3 ได้อย่างสะดวก

1.1.3 การจัดตั้งกองกำลังทหารในสระบุรี

ในระยะแรกที่มีการจัดตั้งมณฑลทหารบกกรุงเทพฯขึ้นใน พ.ศ. 2442 ได้มีการจัดสรรกำลังพลจากพื้นที่อื่นเข้ามาประจำการ เนื่องจากกรุงเทพฯเป็นศูนย์กลางการปกครองและอุตสาหกรรมที่สำคัญที่สุดแต่มีผู้คนน้อย จึงได้นำเอากำลังพลที่อยู่ในมณฑลกรุงเก่าเข้ามาประจำการในชื่อกรมทหารราบที่ 21 มีอยู่ 2 กองร้อย โดยให้มีฐานประจำการอยู่ในพื้นที่เมืองสระบุรี เนื่องจากเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ที่สำคัญ อย่างไรก็ตามเมื่อมีการใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. 2448 จึงได้มีการจัดตั้งหน่วยทหารประจำมณฑลกรุงเก่าขึ้น นับเป็นกองพลหนึ่งใน 10 กองพลประจำการของ 10 มณฑลทั่วราชอาณาจักร กองทหารในมณฑลกรุงเก่านี้มีฐานประจำการอยู่ 2 จุด คือในพื้นที่จังหวัดสระบุรีและอยุธยา

ถึง พ.ศ. 2471 ได้มีการเปลี่ยนแปลงชื่อหน่วยทหารในพื้นที่สระบุรี จากเดิมที่เป็นกองพลที่ 3 มณฑลกรุงเก่า มาเป็นกองพลทหารบกที่ 2 โดยมีฐานกองกำลังอยู่ในเขตพื้นที่สระบุรีและอยุธยาเช่นเดิม กองพลดังกล่าวได้คงอยู่จนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 และมีบทบาทสำคัญในการรักษาสถานการณ์บริเวณพื้นที่ยุทธศาสตร์สำคัญในสระบุรี

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ก. 13.2/14. เอกสารกระทรวงกลาโหมรัชการที่ 5. สำเนาพระราชหัตถเลขาถึง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ และกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ. 28 มกราคม พ.ศ. 2439.

สำหรับศูนย์การทหารม้าสระบุรี ที่จัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2492 มีที่มาจากการจัดตั้ง จเรทัพบกใน พ.ศ. 2446 โดยมีหน่วยจเรทหารม้าเป็นหน่วยย่อย นายพลเอกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เป็นผู้บังคับบัญชาจเรทัพบกและจเรทหารม้า ขึ้นตรงต่อหน่วยใหญ่ คือ กรมยุทธนาธิการ หน่วยจเรทหารม้าได้มีการเปลี่ยนแปลงต้นสังกัด หน่วยงานมาเป็นลำดับ จนถึง พ.ศ. 2496 ได้มีการเปลี่ยนชื่อหน่วยงานจากกรมจเรทหารม้า มาเป็นกรมการทหารม้า และในปีเดียวกันได้ย้ายกรมการทหารม้าจากกองพยาบาลสัตว์ทหารบก กรุงเทพมหานคร มาอยู่ที่จังหวัดสระบุรี ได้รับพระราชทานชื่อค่ายว่า “ค่ายอดิศร” เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่ พลโทพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงอดิศรอุดมเดช ที่เคยดำรงตำแหน่งจเรสัตว์พาหนะทหารบก ในระหว่าง พ.ศ. 2460-2467

1.2 การสร้างเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างสระบุรีกับพื้นที่ยุทธศาสตร์อื่น

การที่เมืองสระบุรีอยู่ในจุดยุทธศาสตร์สำคัญของบริเวณภาคกลาง จึงได้มีการสร้างถนนสายต่างๆ เพื่อเชื่อมโยงระหว่างพื้นที่สำคัญเข้าด้วยกัน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อความสะดวกในการควบคุมและดำเนินการสถานการณ์ทางการเมืองของประเทศ โดยเฉพาะในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ดังปรากฏว่ามีการก่อสร้างเส้นทางคมนาคมระหว่างสระบุรีเชื่อมโยงกับพื้นที่อื่นๆ 4 เส้นทาง โดย 3 ใน 4 เส้นทางเป็นการสร้างในช่วงที่เกิดเหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่ 2 และอีก 1 เส้นทางเป็นการสร้างในช่วง พ.ศ. 2500 มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.2.1 ทางหลวงสายประชาธิปไตย(พหลโยธิน)

พ.ศ. 2485 ซึ่งอยู่ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลไทยมีความต้องการที่จะสร้างทางหลวงสายประชาธิปไตยระหว่างกรุงเทพผ่านสระบุรีไปยังบ้านเมืองชายแดนแถบภาคเหนือ เนื่องจากในระยเวลาดังกล่าว รัฐบาลไทยสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ตกลงเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่น ประกอบกับช่วงเวลานี้ประเทศไทยมีนโยบายที่จะขยายดินแดนไปยังพื้นที่ชายแดนตอนเหนือ เห็นได้จากในเวลาต่อมากองกำลังของไทยได้เข้ายึดพื้นที่เมืองเชียงตุงในรัฐฉานของพม่า พร้อมกับกองกำลังญี่ปุ่นที่สามารถเข้ายึดเมืองย่างกุ้งได้ ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2485 ดังนั้นเส้นทางสายนี้จึงมีวัตถุประสงค์ในการลำเลียงกำลังและยุทโธปกรณ์ต่างๆ จากกรุงเทพฯ ผ่านสระบุรีไปยังพื้นที่ตอนบน

สำหรับการสร้างเส้นทางสายประชาธิปไตยนี้ ได้มีการเวนคืนที่ดินจากชาวบ้านที่อยู่ในขอบเขตเส้นทาง และเริ่มดำเนินการมีการก่อสร้างเส้นทางเป็นช่วงๆ คือ ตั้งแต่กรุงเทพ-สระบุรี, สระบุรี-ลพบุรี, ลพบุรี-สิงห์บุรี, สิงห์บุรี-ชัยนาท, ชัยนาท-นครสวรรค์, นครสวรรค์-กำแพงเพชร, กำแพงเพชร-ตาก, ตาก-ลำปาง, ลำปาง-เชียงราย, เชียงราย-แม่สายตามลำดับ¹

¹ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่องเปลี่ยนแนวทางหลวงประชาธิปไตย. (2485, 7 กรกฎาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 59 หน้า 1698.

ถนนสายนี้ยังมีการสร้างจุดเชื่อมต่อกับพื้นที่สำคัญทางยุทธศาสตร์อื่น เช่น สร้างทางแยกจากบริเวณอำเภอวังน้อยเข้าสู่เกาะเมืองบริเวณตัวจังหวัดพระนครศรีอยุธยา¹ ซึ่งเป็นที่ตั้งของหน่วยทหารบกที่ 2 อันเป็นหน่วยหนึ่งที่คอยดูแลความสงบของพื้นที่นี้ เช่นเดียวกับหน่วยทหารในสระบุรีเป็นต้น สำหรับชื่อของถนนเส้นนี้ ในเวลาต่อมาได้มีการเปลี่ยนชื่อเป็นถนน “พหลโยธิน” เพื่อเป็นเกียรติกับพระยาพหล พยุหเสนา ผู้นำในการเปลี่ยนแปลง การปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อ พ.ศ. 2475

1.2.2 ทางหลวงสายอยุธยา-นครนายก-ปราจีนบุรี

ถนนสายนี้สร้างขึ้นใน พ.ศ. 2485 ซึ่งอยู่ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เช่นเดียวกันกับ ถนนประชาธิปไตย(พหลโยธิน) โดยต้นสายจะอยู่ในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผ่านสู่บริเวณ ตำบลหินกอง อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี ไปยังจังหวัดนครนายกและจังหวัดปราจีนบุรี

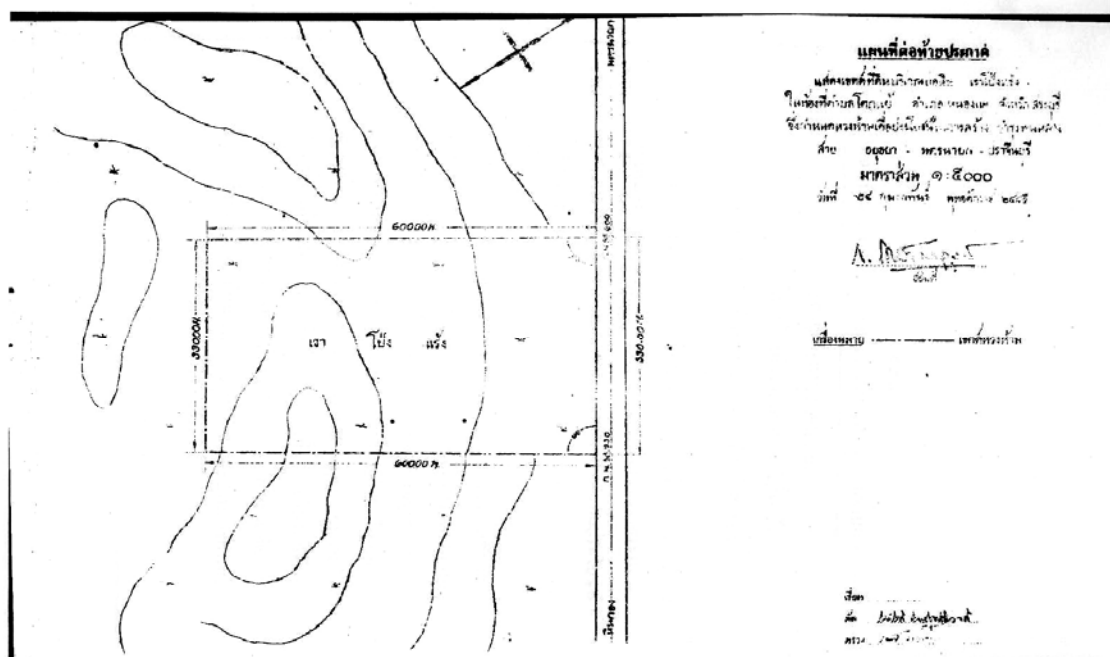
วัตถุประสงค์ของการสร้างถนนเส้นนี้ เพื่อเป็นการอำนวยความสะดวกในการควบคุม ดูแลพื้นที่ดังกล่าว เนื่องจากสามารถเดินทางต่อไปยังเขมรต่ำ คือบริเวณเสียมราฐและพระตะบอง รัฐบาลได้เปลี่ยนชื่อเป็นจังหวัดพิบูลสงคราม ซึ่งกองทัพไทยสามารถยึดคืนจากฝรั่งเศสได้ ในสงครามอินโดจีน เมื่อ พ.ศ. 2484 นอกจากนี้ในบริเวณตำบลหินกองซึ่งถือเป็นศูนย์กลาง ทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ได้มีการสร้างทางแยกไปยังพื้นที่ต่างๆอีก รวมทั้งประกาศให้พื้นที่บริเวณ ที่เรียกว่า “เขาโปรงแร่” เป็นเขตหวงห้าม²

เมื่อพิจารณาจากความสำคัญเชิงพื้นที่ของบริเวณดังกล่าว จะเห็นว่าจุดนี้ได้มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์มาตั้งแต่สมัยอยุธยา เพราะเป็นเส้นทางเดินทัพไปยังเขมรในอดีต ได้เช่นเดียวกันกับในปัจจุบัน แต่ในช่วงเวลาดังกล่าวราชสำนักอยุธยาได้ให้ความสำคัญ กับบริเวณเขาอีกลูกหนึ่ง ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับเขาโปรงแร่ นั่นคือ “เขาพนมโยง” ดังปรากฏลักษณะ ของพื้นที่บริเวณดังกล่าว อยู่ในแผนที่ไทรภูมิสมัยอยุธยา-ธนบุรี

อย่างไรก็ตาม แม้ในช่วงภาวะสงครามกองทัพไทยจะควบคุมดูแลพื้นที่นี้เป็นอย่างดี แต่ในที่สุดกองทัพญี่ปุ่นก็ได้เข้ามาใช้พื้นที่นี้ เพื่อก่อตั้งฐานทัพและจัดสร้างค่ายกักกันเชลย ขึ้นในช่วงก่อนสงครามสงบ

¹ เรื่องตั้งคณะกรรมการเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ ตามพระราชบัญญัติเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ เพื่อสร้างทางหลวงสายประชาธิปไตย. (2485, 10 กุมภาพันธ์). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 59 หน้า 250-251.

² ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่องหวงห้ามที่ดินบริเวณบ่อหินเขาโปรงแร่ ตำบลโคกแย้ อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี. (2485, 28 เมษายน). ราชกิจจานุเบกษา. ตอนที่ 29 เล่ม 59 หน้า 957-958.

ภาพประกอบที่ 14 แสดงบริเวณเขาโป่งแร่ ตำบลหินกอง อำเภอเมืองสระบุรี ซึ่งจัดตั้งเป็นเขตหวงห้ามในภาวะสงคราม

ที่มา : ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่องหวงห้ามที่ดินบริเวณบ่อหินเขาโป่งแร่ ตำบลโลกย์ อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี (2485, 28 เมษายน). ราชกิจจานุเบกษา. ตอนที่ 29 เล่ม 59 หน้า 957-958.

1.2.3 ทางหลวงสายสระบุรี-เสาไห้-ท่าหลวง-ท่าเรือ

ทางหลวงสายสระบุรี-เสาไห้-ท่าหลวง-ท่าเรือ ซึ่งอยู่ระหว่างจังหวัดสระบุรีกับจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สร้างขึ้นในพ.ศ. 2486¹ อันเป็นเวลาที่ยังสงครามโลกครั้งที่ 2 กำลังทวีความรุนแรงเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง การสร้างถนนสายดังกล่าวเป็นการสร้างทับซ้อนกับถนนสายพิไชยรณรงค์สงคราม ที่ได้สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวัตถุประสงค์เพื่อเชื่อมต่อระหว่างอำเภอเสาไห้กับอำเภอเมืองสระบุรี อย่างไรก็ตาม ถนนที่สร้างขึ้นใหม่นี้ได้สร้างต่อเนื่องไปจนถึงเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเพื่อเชื่อมต่อพื้นที่ต่างๆ ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนล่างเข้าไว้ด้วยกัน เนื่องจากในขณะนั้นกองกำลังทหารบกที่ ๑ สระบุรี-อยุธยา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกองทัพที่ 2 ประจำการอยู่ทั้ง 2 ฝ่าย ลำน้ำป่าสัก ตั้งแต่บริเวณอำเภอแก่งคอยจังหวัดสระบุรี ไปจนถึงบริเวณอำเภอท่าเรือจังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยมีกองกำลังสนับสนุนอยู่ที่บริเวณจังหวัดลพบุรีและจังหวัดเพชรบูรณ์²

กองกำลังในพื้นที่สระบุรี-อยุธยานี้ เป็นการตั้งกำลังป้องกันในแผนการต่อต้านกองทัพญี่ปุ่นและไม่ให้กองทัพญี่ปุ่นได้เข้ามาใกล้เขตพุทธบรมมณฑลและตัวจังหวัดเพชรบูรณ์ เนื่องจากรัฐบาลไทยได้มีแนวคิดที่จะใช้สองพื้นที่นี้เป็นเขตปลอดอาวุธและพื้นที่สะสมกำลังทหารและยุทโธปกรณ์เพื่อต่อต้านกองทัพญี่ปุ่น

1.2.4 ทางหลวงสายสระบุรี-นครราชสีมา-บ้านไผ่-หนองคาย

ถนนสายนี้ถือเป็นถนนสายเดียวที่สร้างพาดผ่านสระบุรีไปยังพื้นที่อื่นในรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงครามสมัยที่ 2 แต่การก่อสร้าง อย่างจริงจังจนเสร็จสมบูรณ์อยู่ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

ถนนสายนี้เริ่มจากบริเวณอำเภอเมืองสระบุรีซึ่งอยู่ชายเขตภาคกลาง เชื่อมต่อไปยังภาคอีสาน คู่ขนานไปกับเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพ-หนองคาย ผ่านบริเวณดงพระยาไฟในเขตจังหวัดนครราชสีมา จังหวัดขอนแก่น ไปจนถึงจังหวัดหนองคาย การสร้างถนนสายนี้จึงเป็นการเชื่อมโยงท้องถิ่นที่ห่างไกลทางภาคอีสานเข้าสู่ศูนย์กลาง การจัดสร้างเส้นทางดังกล่าวเกิดจากความร่วมมือกันระหว่างรัฐบาลไทยกับองค์การสนธิสัญญาการป้องกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หรือที่เรียกว่า ส.ป.อ. โดยองค์การดังกล่าวได้ให้เงินสนับสนุนเกี่ยวกับการพัฒนาประเทศเพื่อเป็นการชักนำประเทศที่ด้อยพัฒนาได้ยึดมั่นในหลักการปกครองระบอบประชาธิปไตย

¹พระราชบัญญัติเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ เพื่อสร้างทางหลวงสายสระบุรี – เสาไห้ – ท่าหลวง – ท่าเรือ ในท้องที่จังหวัดสระบุรีและจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. (2486, 28 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. ตอนที่ 51 เล่ม 60. พุทธศักราช 2486.

²พรเลิศ พันธุ์วัฒนา. (2521). โครงการย้ายเมืองหลวงจากกรุงเทพฯ ไปยังเพชรบูรณ์ ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม. หน้า 41.

แต่เมื่อดูจากวัตถุประสงค์ในการให้เงินแบบให้เปล่า โดยรัฐบาลไทยไม่ต้องออกงบประมาณสมทบ¹ แสดงให้เห็นความเร่งด่วนในการที่สหรัฐอเมริกาต้องการที่จะชักนำให้ประเทศไทยคงอยู่ในค่ายเสรีประชาธิปไตยของยุคสงครามเย็นอย่างเหนียวแน่น แทนที่จะหันไปฝึกฝึการปกครองแบบคอมมิวนิสต์ที่กำลังขยายบทบาทอยู่ในอินโดจีน

ถนนสายดังกล่าวได้มีการตั้งชื่อในเวลาต่อมาว่า “ถนนมิตรภาพ” เพื่อเป็นอนุสรณ์ในความร่วมมือของทั้งสองรัฐบาล²

จะเห็นได้ว่าการสร้างเส้นทางทุกสาย จะมุ่งเน้นในด้านความมั่นคงของประเทศเป็นสำคัญ ทั้งการเชื่อมต่อพื้นที่ห่างไกลเข้าหาศูนย์กลางการปกครองของประเทศ เพื่อความสะดวกของการควบคุมสถานการณ์ในภาวะสงคราม หรือแม้แต่การสร้างเส้นทางในช่วงสงครามเย็น ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้มีความต้องการที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยในภูมิภาคนี้ให้เกิดขึ้น

1.3 การพัฒนาแสนยานุภาพในพื้นที่สระบุรี

ด้วยความสำคัญของเมืองสระบุรีในด้านความมั่นคง จึงได้มีการพัฒนาแสนยานุภาพทางทหาร ให้มีความพร้อมอยู่เสมอ เพื่อเป็นการเตรียมการป้องกันแก้ไขเหตุการณ์ไม่สงบขึ้น การเตรียมความพร้อมและพัฒนายุทธปัจจัยในพื้นที่สระบุรีดังนี้

1.3.1 การสร้างสนามบิน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการจัดสร้างสนามบินขึ้นในบริเวณจังหวัดสระบุรีใน พ.ศ. 2465 ภายใต้การควบคุมดูแลโดยกระทรวงกลาโหม การสร้างสนามบินแห่งนี้เป็นไปตามนโยบายการขยายฐานการบินที่มีการพัฒนาการบินมาโดยตลอด นับจากการส่งทหารอาสาเข้าร่วมฝึกการบินที่ประเทศฝรั่งเศส ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 เป็นต้นมา³ การจัดสร้างสนามบินในพื้นที่สระบุรีซึ่งอยู่กึ่งกลางระหว่างศูนย์กลางการปกครองที่กรุงเทพฯ กับพื้นที่อื่นๆ เช่น ภาคอีสาน ภาคตะวันออก และภาคเหนือตอนล่าง ยังแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่นี้และความต้องการพัฒนาแสนยานุภาพทางการทหารและการบินให้ทัดเทียมกับนานาประเทศ ทั้งยังเป็นการขยายฐานการบินทหารออกไปยังหัวเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์โดยรอบ

¹ทิพย์วรรณ หอมกระหลบ. (2534). ไทยกับความช่วยเหลือของต่างประเทศ : การศึกษาเฉพาะกรณีความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา พ.ศ.2493-2519. หน้า 121-123.

²ประกาศสำนักคณะรัฐมนตรีเรื่องตั้งชื่อทางสายสระบุรี – นครราชสีมา – บ้านไผ่ –หนองคาย. (2500, 5 มีนาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 75 ตอนที่ 23. หน้า 606.

³หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 223 1/223. เอกสารกระทรวงกลาโหมรัชกาลที่ 6. สยามประกาศสงครามและราชอาณาจักรไทย คติระบายนชาติศัตรูออกจากราชอาณาจักร. (รายงานประชุมคณะเสนาบดี). 11 มิถุนายน 2460.

วัตถุประสงค์ดังกล่าวข้างต้นได้สะท้อนออกมาในคำกล่าวขอบคุณผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการสร้างสนามบินภายในจังหวัดสระบุรีของ พลตรี พระยาภักดีภูธร รักษาการแทนเสนาธิการทหารบก ดังต่อไปนี้

... ในการสร้างสนามบินสำหรับจังหวัดสระบุรีนี้ นับตั้งแต่เริ่มดำริการ มีมหาอำมาตย์ตรี พระยารามราชเดช ผู้ว่าราชการจังหวัด เมื่อได้รับคำสั่งจากอุปราชให้เป็นผู้อำนวยการเรื่องนี้แล้ว พระยารามราชเดชได้พยายามเต็มความสามารถอย่างยิ่งยวด โดยที่ดินซึ่งจะสร้างสนามรายนี้ เป็นที่ของพลเมืองถือกรรมสิทธิ์มีเป็นส่วนมาก แต่ก็ได้ปลุกใจให้พลเมืองได้เห็นผลประโยชน์ของการบิน ได้จัดการเรียรายเงินมาซื้อที่ดินตลอดจนอำนวยการต่างๆ โดยร่วมความสามัคคี แก่ข้าราชการในจังหวัดนั้นจนเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยดังนี้ เป็นที่น่าสรรเสริญยิ่งนัก ส่อให้เห็นความมุ่งหมายอันเต็มใจเพื่อให้การนั้นสำเร็จไปโดยมุ่งต่อผลอันเป็นประโยชน์ต่อราชการ ซึ่งจักเป็นทางนำมาซึ่งความเจริญสำหรับบ้านเกิดเมืองมารดา...ขอขอบใจ มหาเสวกโท พระยาโบราณราชธานินทร์ อุปราชมณฑลอยุธยา มหาอำมาตย์ตรี พระยารามราชเดช ผู้ว่าราชการจังหวัดสระบุรี นายพันโท หลวงไชยรักษา ผู้บังคับการจังหวัดทหารบกสระบุรี รองอำมาตย์เอก หลวงสุนารถ ปณารักษ์ นายอำเภอปากเพรียว รองอำมาตย์โท จ้อย จันสวัสดิ์พระธรรมรงค์ ตลอดจนบัณฑิตผู้ที่ได้มีหน้าที่เกี่ยวข้องจัดการทำสนามบินจนทั่วกัน กับทั้งขอขอบใจกรมราชทัณฑ์ ซึ่งได้ให้อาโศรยใช้แรงงานนักโทษในการนี้ด้วย...¹

สนามบินแห่งนี้ได้ใช้ปฏิบัติหน้าที่จนถึงปัจจุบัน โดยอยู่ในเขตกองพันทหารม้าที่ 11 รถบรรทุกยานเกราะ หรือบริเวณ “ค่ายอดิศร” ตำบลปากข้าวสาร อำเภอเมืองสระบุรีจังหวัดสระบุรี

1.3.2 การฝึกซ้อมร่วมทางทหารไทย-อเมริกา

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญในภูมิภาคเอเชีย กล่าวคือ จีนได้เปลี่ยนการปกครองเป็นระบอบคอมมิวนิสต์ สหรัฐอเมริกาซึ่งเป็นประเทศผู้นำในค่ายประชาธิปไตย ต้องการที่จะสกัดกั้นลัทธิคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคนี้ โดยให้ไทยซึ่งอยู่ในจุดศูนย์กลางของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นฐานหลักของการป้องกัน ประกอบกับในรัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม สมัยที่ 2 มีความต้องการที่จะพัฒนาแสนยานุภาพทางทหารของประเทศไทย จึงนำไปสู่ความร่วมมือทางทหารระหว่าง 2 ประเทศ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2493 เป็นต้นมา²

¹ คำแถลงการณ์ของกรมเสนาธิการทหารบก เรื่องสนามบินสำหรับเมืองสระบุรี. (2465, 4 มิถุนายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 39 หน้า 623.

² ประกาศเรื่องใช้ความตกลงว่าด้วยความร่วมมือทางทหาร ระหว่างรัฐบาลแห่งประเทศไทย กับรัฐบาลแห่งสหรัฐอเมริกา. (2493, 20 ตุลาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 67 ตอนที่ 57 หน้า 818-825.

รายละเอียดของข้อตกลงทางทหารระหว่าง 2 ประเทศ นอกจากจะมีการมอบอาวุธ และเงินสนับสนุนให้กับกองทัพไทยแล้ว ยังมีการฝึกซ้อมร่วม 2 ชาติ โดยในระหว่าง เดือนพฤษภาคม-มิถุนายน พ.ศ. 2500 ได้มีการฝึกซ้อมร่วมทางบกและทางอากาศขึ้น บริเวณจังหวัดสระบุรีและลพบุรี ในชื่อ “แอ็ลลิงค์” การฝึกซ้อมครั้งนี้ประกอบด้วยการฝึกใช้ กำลังทางเรือและทางอากาศ การฝึกประสานงานระหว่างภาคพื้นดินและภาคพื้นอากาศ การฝึกรบ บนบกและในทะเล การฝึกป้องกันภัยทางอากาศเป็นต้น¹

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า การพัฒนาแสนยานุภาพทางทหารได้เกิดขึ้น ในพื้นที่สระบุรี ซึ่งเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญของประเทศ เพื่อเป็นการเตรียมความพร้อม ในการรักษาอธิปไตยของประเทศ ให้ความสงบอยู่ตลอดมา

2. เมืองสระบุรีกับเหตุการณ์ทางการเมืองในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

ในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2481-2487) เมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่สองทางยุโรป ประเทศไทยได้ประกาศวางตัวเป็นกลาง แต่ภายหลัง ที่ญี่ปุ่นซึ่งเป็นหนึ่งในแกนนำฝ่ายอักษะภาคพื้นเอเชียแปซิฟิก ได้ขอเดินทางผ่านประเทศไทย ไปยังประเทศพม่า ซึ่งเป็นที่ตั้งของฐานทัพอังกฤษ ในวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484 ด้วยสถานการณ์ ขณะนั้นญี่ปุ่นเป็นฝ่ายได้เปรียบ รัฐบาลไทยจึงประกาศตัวเข้าร่วมสงครามกับฝ่ายอักษะ แต่เมื่อ เวลาผ่านไปญี่ปุ่นเกิดความเสียเปรียบจากสงครามบริเวณภาคพื้นแปซิฟิก รัฐบาลไทยจึงหาวิถีทาง ร่วมมือกับฝ่ายสัมพันธมิตรในการต่อต้านญี่ปุ่น เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดเป็นประเทศแพ้สงคราม

ในช่วงภาวะสงครามนี้ รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ทำการสร้างเส้นทางต่างๆ ที่เชื่อมต่อระหว่างเมืองสระบุรีซึ่งเป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญกับเมืองอื่นๆ ที่ได้กล่าวไปแล้ว ทั้งยังมีแนวคิดที่จะย้ายเมืองหลวงรวมทั้งต้องการจัดตั้งพุทธบุรีมณฑลขึ้น ด้วยมีเหตุผล ทางการเมืองแอบแฝง แม้นโยบายดังกล่าวจะประสบความสำเร็จล้มเหลวในที่สุด แต่ได้แสดงให้เห็น ถึงความสำคัญเชิงพื้นที่ของเมืองสระบุรีที่มีต่อสถานการณ์ทางการเมืองขณะนั้น ซึ่งจะกล่าวถึง ในลำดับต่อไป

2.1 สถานการณ์ทางการเมืองภายนอก

ภายหลังการสิ้นสุดอำนาจของรัฐบาล พันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา ในวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2481 พันเอก หลวงพิบูลสงคราม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ได้เข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี(สมัยที่ 1 พ.ศ. 2481-2487) ด้วยวัย 41 ปี อันเป็นช่วงเวลา คาบเกี่ยวกับสถานการณ์ทางการเมืองภายนอกประเทศ โดยเฉพาะในยุโรปกำลังเกิดสงครามโลก ครั้งที่ 2 ขึ้น รัฐบาลไทยได้ประกาศจุดยืนความเป็นกลางไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใดในวันที่ 5 กันยายน

¹วิวรรณ์ ณ ป้อมเพชร. (2510). บทบาทและหน้าที่ของสหรัฐอเมริกา ที่มีต่อสนธิสัญญา การป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. หน้า 35.

พ.ศ. 2482¹ ต่อมาได้ทำสัญญาไม่รุกรานกับประเทศฝรั่งเศส อังกฤษ และญี่ปุ่น ในวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ. 2483²

วันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ. 2484 ญี่ปุ่นได้ตัดสินใจเข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยการชิงโจมตีฐานทัพเรือของสหรัฐที่อ่าวเพิร์ล ฮาร์เบอร์ และได้ประกาศสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตรในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทย ญี่ปุ่นได้ยกพลขึ้นบกในหลายพื้นที่ของประเทศไทย เช่นจังหวัดสงขลา จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จังหวัดสมุทรปราการ เป็นต้น โดยญี่ปุ่นได้ยื่นคำขาดกับรัฐบาลไทยให้เลือกปฏิบัติใน 3 ข้อดังนี้

- 1) ให้กองทัพญี่ปุ่นเดินทางผ่านประเทศไทย
- 2) ให้ประเทศไทยร่วมรบ เป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่น
- 3) ให้ประเทศไทยเข้าร่วมรบโดยเข้าเป็นภาคีในสัญญาไตรภาคี³

ในขั้นแรก ประเทศไทยประกาศยินยอมให้กองทัพญี่ปุ่นเดินทางผ่านประเทศไทย ไปยังพม่า ในวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484 และในเวลาต่อมาจึงได้ประกาศเข้าร่วมในสงครามโดยเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่น ในวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2484⁴ และต่อมารัฐบาลไทยได้ประกาศสงครามกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ในวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2485⁵

สำหรับสาเหตุที่รัฐบาลไทยประกาศเข้าร่วมสงครามโดยอยู่ข้างฝ่ายอักษะ นอกจากการที่ฝ่ายอักษะกำลังได้เปรียบสงครามในยุโรปและในเอเชีย เช่นการมีชัยชนะต่อสหรัฐอเมริกาที่อ่าวเพิร์ล ฮาร์เบอร์ อีกทั้งเห็นญี่ปุ่นประสบความสำเร็จในการพัฒนาอุตสาหกรรมและก้าวไปเป็นประเทศผู้นำทางเศรษฐกิจและการเมือง⁶ ยังเป็นแรงผลักดันสำคัญให้เกิดการเลือกข้างสงครามในครั้งนี้

ในอีกแง่มุมหนึ่งการที่รัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม ตัดสินใจเข้าร่วมสงครามโดยอยู่ฝ่ายอักษะ อาจเนื่องมาจากเกรงการแทรกแซงทางการเมืองของกองทัพญี่ปุ่น ซึ่งหากเข้าร่วม

¹ประกาศพระบรมราชโองการ ให้ปฏิบัติตามความเป็นกลาง พุทธศักราช 2482. (2482, 5 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 56 ภาค 1 หน้า 847-849.

²คำแถลงการณ์ สุนทรพจน์ และเอกสารโต้ตอบในการลงนามสนธิสัญญาไม่รุกรานกันกับฝรั่งเศส และอังกฤษ กับการลงนามสนธิสัญญาเจริญสัมพันธไมตรีกับญี่ปุ่น. (2483, 12 มิถุนายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 57 ภาค 1 หน้า 828-850.

³อ. พิบูลสงคราม. (2518). จอมพล ป. พิบูลสงคราม. หน้า 650.

⁴พระบรมราชโองการประกาศใช้กติกาสัญญาพันธมิตรกับญี่ปุ่น. (2484, 21 ธันวาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 58 ภาค 2 หน้า 1824-1828.

⁵ประกาศพระบรมราชโองการ เรื่อง ประกาศสงครามต่อบริเตนใหญ่ และสหรัฐอเมริกา. (2485, 25 มกราคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 59 ภาค 1 ตอนที่ 5 หน้า 244-246.

⁶ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2549). ประวัติการเมืองไทย 2475-2500. หน้า 275.

สงครามในครั้งนี้ จะสามารถรักษาประเทศไทยเอาไว้ได้ แนวความคิดดังกล่าวได้ปรากฏอยู่ในสรุปเหตุผลในการเข้าร่วมสงครามของรัฐบาลไทยที่มีต่ออังกฤษและสหรัฐอเมริกาดังนี้

- 1) กองทัพญี่ปุ่นเปลี่ยนท่าทีเป็นลักษณะยึดครอง เข้าควบคุมการเคลื่อนไหวของทหาร และการคมนาคม
- 2) กองทัพญี่ปุ่นเข้าแทรกแซงทางทหาร ถึงกับเสนอขอเข้าฟังการประชุมของคณะรัฐมนตรี
- 3) กองทัพญี่ปุ่นเตรียมเกณฑ์ยานพาหนะ เครื่องอุปกรณ์ในการรบ และเกณฑ์แรงงาน
- 4) กองทัพญี่ปุ่นเข้ามายุ่งเกี่ยวกับกิจการภายใน โดยห้ามการกระจายเสียงการโฆษณา ภาพยนตร์ ตลอดจนห้ามสอนภาษาอังกฤษ
- 5) กองทัพญี่ปุ่นเริ่มพิมพ์ธนบัตรใช้ ซึ่งจะทำให้เศรษฐกิจของไทยต้องปั่นป่วน
- 6) กองทัพญี่ปุ่นเตรียมสำรวจยึดทรัพยากรของชาติสหรัฐ อังกฤษ ฮอลแลนด์ ตลอดจนป่าไม้ เหมืองแร่ ที่ชาตินั้นๆ ได้สัมปทาน ซึ่งรัฐบาลไทยจะต้องชดใช้เป็นเงินจำนวนมากในอนาคต
- 7) ความขาดแคลนน้ำมัน และเครื่องอุปกรณ์ในการประกอบอาชีพ ยารักษาโรคซึ่งอาจทำให้ประชาชนล้มตายลงปีละเป็นแสนคน มีการกักตุนไว้มาก ค่าครองชีพก็เพิ่มมากขึ้น¹

อย่างไรก็ตาม เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 ดำเนินไป ปรากฏว่ากองทัพประเทศฝ่ายอักษะเริ่มเสียเปรียบฝ่ายสัมพันธมิตร และในช่วงต้นปี พ.ศ. 2486 กองทัพสัมพันธมิตรได้ใช้เครื่องบิน 29 จากจีนและอินเดียเข้ามาทิ้งระเบิดโจมตีในจุดต่างๆ ของประเทศไทยอย่างหนัก จนในที่สุดรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามจึงต้องหาทางออกอย่างเร่งด่วน

2.2 สถานการณ์ทางการเมืองภายในสระบุรีช่วงสงคราม

ในภาวะสงคราม เมื่อกองทัพญี่ปุ่นได้เข้ามาตั้งฐานทัพในพื้นที่ต่างๆ ของประเทศไทย รวมทั้งในจังหวัดสระบุรีนำไปสู่การโจมตีของเครื่องบินทิ้งระเบิดของฝ่ายสัมพันธมิตร

ญี่ปุ่นได้เคลื่อนพลมาตั้งฐานทัพในเขตจังหวัดสระบุรีราว พ.ศ. 2486 บริเวณวนอุทยานแห่งชาติน้ำตกสามหลั่น ซึ่งกินพื้นที่เขาหลายลูกโดยรอบ เช่น เขาพระพุทธราย เขาโป่งแร้ง เขาแดงเป็นต้น ฐานทัพญี่ปุ่นดังกล่าวมีการขุดเจาะภูเขาให้เชื่อมถึงกันเพื่อเป็นประโยชน์ในการลำเลียงพลและเป็นที่มั่นทางทหาร เพื่อปฏิบัติการในพื้นทีใกล้เคียง เช่น การวางกองกำลังพื้นที่ยุทธศาสตร์บริเวณตัวอำเภอแก่งคอย ซึ่งอยู่ตอนบนของบริเวณที่ตั้งฐานทัพ ที่มีทางรถไฟ

¹ประยูร ภมรมนตรี. (2518). ชีวิตห้าแผ่นดินของข้าพเจ้า. หน้า 483.

เชื่อมต่อกับภาคอีสานเป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการสร้างค่ายทหารเชลยที่เป็นแรงงานทำทาง และสร้างค่ายทหารในพื้นที่ดังกล่าว¹

ค่ายทหารญี่ปุ่นที่สร้างขึ้นขณะนั้นอยู่ภายในถ้ำ ซึ่งเป็นเขตพื้นที่ป่า มีการขุดเส้นทางสนามเพาะเดินถึงกัน² จึงรอดพ้นต่อการโจมตีทางอากาศของทหารฝ่ายสัมพันธมิตร ความเสียหายที่เกิดขึ้นจึงอยู่เฉพาะในพื้นที่ยุทธศาสตร์สำคัญ เช่นตัวอำเภอเมืองสระบุรีและในเขตอำเภอแก่งคอย ที่มีเส้นทางรถไฟเชื่อมต่อถึงกัน

จากความทรงจำของผู้คนที่อยู่บริเวณสถานีรถไฟหนองสีดา อำเภอหนองแขง จังหวัดสระบุรี ซึ่งเป็นสถานีย่อยที่อยู่ระหว่างจังหวัดพระนครศรีอยุธยากับจังหวัดสระบุรี ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ที่มีเครื่องบินบรรทุกระเบิดมาทิ้งในเขตจังหวัดสระบุรีว่า “...ในเวลาตอนเย็น ได้ยินเสียงเครื่องบินหลายลำที่บินตามทางรถไฟจากบริเวณจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ที่มุ่งหน้าไปทางอำเภอเมืองสระบุรี และอำเภอแก่งคอย และให้หลังอีกไม่นานก็ได้ยินเสียงระเบิดสนั่นหวั่นไหวในบริเวณดังกล่าว...”³

ข้อมูลจากปากคำดังกล่าวที่อธิบายเหตุการณ์เครื่องบินทิ้งระเบิดบินผ่านไปมาในพื้นที่จังหวัดสระบุรี ตรงกับข้อมูลของผู้ที่อยู่ในตัวอำเภอแก่งคอยที่ว่าในช่วงเวลาตอนเย็นของวันหนึ่งใน พ.ศ. 2486 ได้มีเครื่องบินจำนวนหนึ่งบินมาทิ้งระเบิดในเขตตลาดอำเภอแก่งคอยและสถานที่ใกล้เคียง เหตุการณ์ในวันนั้นได้ทำให้ชาวบ้านและทหารไทยตายนับร้อยคน ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าแปลกกว่า ก่อนเกิดการทิ้งระเบิดช่วงระยะเวลาหนึ่ง ทหารญี่ปุ่นที่เคยตั้งกำลังในบริเวณดังกล่าวจำนวนมากได้หลบหนีหายไปหมด⁴

จะเห็นได้ว่าจากปากคำของชาวบ้านที่ร่วมสมัยกับสงครามโลกครั้งที่ 2 กล่าวตรงกันว่าสถานการณ์ขณะนั้น มีทหารญี่ปุ่นเข้ามาตั้งกำลังในเขตจังหวัดสระบุรีหลายจุด และได้มีเครื่องบินของฝ่ายสัมพันธมิตรเข้ามาทิ้งระเบิดในจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญ เช่น สถานีรถไฟอำเภอแก่งคอย จากเหตุการณ์ทิ้งระเบิดในพื้นที่จังหวัดสระบุรีนี้เกิดขึ้นพร้อมกับการทิ้งระเบิดในพื้นที่อื่นๆ ของประเทศ เช่น กรุงเทพฯ ธนบุรี ลำปาง เชียงตุง เชียงใหม่ ที่ทำให้มีคนไทยหลายร้อยคนเป็นต้น⁵

เมื่อสถานการณ์ตึงเครียดมากขึ้น รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามจึงหาวิธีแก้ไขปัญหาดังกล่าวในภาวะคับขัน นอกจากจะมีการสร้างเส้นทางเชื่อมระหว่างสระบุรีกับพื้นที่อื่นๆ เพื่อความ

¹กระทรวงศึกษาธิการ. (2542). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดสระบุรี. หน้า 95.

²สังเวียน ขุนเกตุ. (2552, 31 มกราคม). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วนอุทยานแห่งชาติสามหลั่น อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี.

³สมถวิล ชายชูชัยเลิศ. (2552, 11 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่บ้านตลาดหนองสีดา ตำบลหนองสีดา อำเภอหนองแขง จังหวัดสระบุรี.

⁴พระครูปลัดทองหล่อ. (2552, 4 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดแก่งคอย อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี.

⁵อ. พิบูลสงคราม. (2518). เล่มเดิม. หน้า 343.

สะดวกในการดำเนินยุทธวิธีทางทหารต่อต้านญี่ปุ่นแล้ว ในระดับส่วนกลาง รัฐบาลยังมีแนวคิดที่จะย้ายที่มั่นทางการปกครองประเทศและทางทหารไปยังสถานที่ที่ปลอดภัย เป็นผลให้เกิดนโยบายจัดสร้างเมืองหลวงแห่งใหม่และพุทธบรมมณฑลสระบุรีขึ้นในช่วงเวลาที่เกิดสงครามนี้ สำหรับในระดับท้องถิ่นแล้วได้มีนโยบายอพยพผู้คนไปอยู่ในที่ปลอดภัย

2.3 แนวคิดสร้างเมืองหลวงใหม่และพุทธบรมมณฑลสระบุรี

แนวคิดในการสร้างเมืองหลวงหรือนครหลวงแห่งใหม่ได้เกิดขึ้นในกลางปี พ.ศ. 2485¹ ซึ่งขณะนั้นประเทศไทยยังคงประกาศตัวเป็นกลางอยู่ ในขั้นแรกแนวคิดดังกล่าวได้วางเป็นเป้าหมายไว้ที่สระบุรี ด้วยมีวัตถุประสงค์ “ให้เป็นที่ยอมรับรวมจิตใจและศิลปะของไทย” แม้เหตุผลที่ทางราชการให้มานี้จะคลุมเครือ แต่เป็นไปได้ว่าแนวคิดดังกล่าวมีไว้เพื่อเป็นที่มั่นสำรองทางทหารและการปกครอง เมื่อเกิดเหตุการณ์ฉุกเฉินขึ้นที่กรุงเทพฯ และได้เล็งเห็นความเหมาะสมของพื้นที่ดังกล่าว สำหรับศูนย์กลางของนครหลวงแห่งใหม่ในขณะนั้นอยู่ที่อำเภอพระพุทธบาท ยังปรากฏเป็นหลักเขตพื้นที่เวนคืนโดยรอบในปัจจุบัน

ในเวลาต่อมาแนวคิดดังกล่าวได้ยกเลิกไป เนื่องจากทางรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เปลี่ยนศูนย์กลางของนครหลวงแห่งใหม่ไปอยู่ที่เพชรบูรณ์ที่มีความเหมาะสมกว่า และเอาพื้นที่ในบริเวณสระบุรีซึ่งมีหลักเขตเวนคืนพื้นที่อยู่แล้วให้จัดสร้าง “พุทธบรมมณฑลบุรี” เพื่อเป็นศูนย์กลางทางศาสนา ปรากฏในวัตถุประสงค์ในการจัดสร้างดังนี้

...จึงขอประกาศสถาปนาพุทธบรมมณฑลขึ้น ในพื้นที่อันเป็นอาณาบริเวณแห่งพระพุทธศาสนา จังหวัดสระบุรี มีปริมาณพื้นที่ 409,09 ตารางกิโลเมตร โดยกำหนดยกพระพุทธบาทสถาปนาเป็นหลักเมืองของพุทธบรมมณฑล เพื่อสัมฤทธิ์ดังจะกล่าวต่อไปนี้ 1)เป็นแหล่งกลางที่จะชุมนุมแห่งการศึกษาเสาศันพระพุทธศาสนาและการปฏิบัติ ศาสนธรรมของชนทุกชาติทุกภาษาทุกเพศทุกวัย 2)เป็นพระนครแห่งพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะเป็นที่รวมประดิษฐานแห่งศาสนวัตถุโบราณทั่วราชอาณาจักร เป็นที่ตั้งแห่งการบริหารพระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ 3)เป็นนครศักดิ์สิทธิ์ แห่งพระพุทธศาสนา เป็นนิเวศมณฑลของพุทธมามักกะโดยเฉพาะ...²

เมื่อดูจากสถานการณ์ทางการเมืองซึ่งพื้นที่หลายแห่งในประเทศไทยกำลังถูกเครื่องบินของฝ่ายสัมพันธมิตรทิ้งระเบิดอย่างหนัก แนวคิดในการสร้างพุทธบรมมณฑลสระบุรีนี้จึงมีวัตถุประสงค์ทางการเมืองแอบแฝง ประการสำคัญคือขณะนั้นประเทศไทยถูกโจมตีโดยเครื่องบิน

¹พระราชกำหนดจัดสร้างนครหลวง. (2485, 22 มิถุนายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 59 ภาค 1 ตอนที่ 40 หน้า 1247-1253.

²ประกาศสถาปนา พุทธบรมมณฑล. (2487, 5 มิถุนายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 61 ตอนที่ 34 หน้า 542-544.

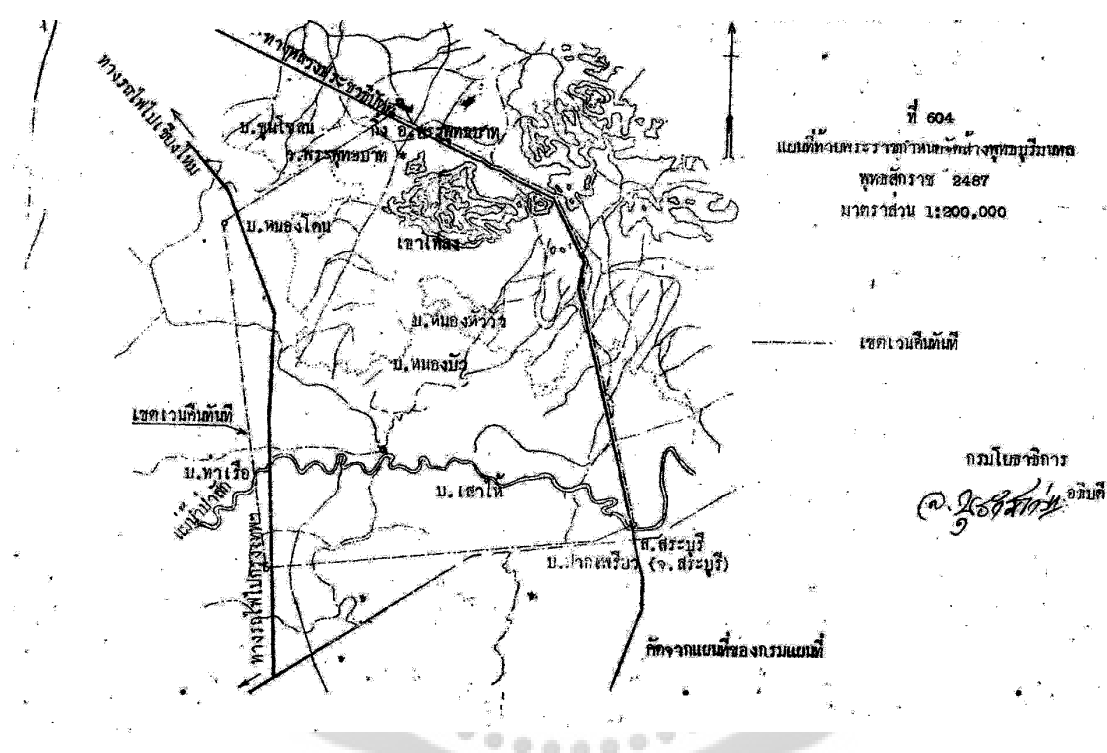
ทั้งระเบิดของฝ่ายสัมพันธมิตรอย่างหนัก และฝ่ายอักษะได้เสียเปรียบในสงครามทั้งภาคพื้นยุโรป และภาคพื้นเอเชีย จนทำให้รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามที่โอนเอียงข้างฝ่ายอักษะ จึงจำเป็นต้องหาทางออกทุกวิถีทางเพื่อแก้ไขสถานการณ์

การสร้างเมืองหลวงแห่งใหม่ที่เพชรบูรณ์ ด้วยเหตุผลเกี่ยวกับการเป็นแหล่งที่มั่นต่อต้านญี่ปุ่น โดยมีพุทธบรมิณฑลสระบุรีที่เป็นเมืองศาสนายู่ตอนล่างของเพชรบูรณ์ ให้มีสถานะเป็นเขตปลอดทหาร จึงเป็นการแก้ไขสถานการณ์ทางการเมืองของประเทศขณะนั้นให้ดีขึ้น

อย่างไรก็ตามสถานการณ์ทางการเมืองของประเทศและของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามเริ่มด้นขึ้นยิ่งขึ้น แนวคิดการสร้างเมืองหลวงแห่งใหม่ที่สัมพันธ์กับการสร้างพุทธบรมิณฑลเริ่มมีแนวโน้มที่จะสร้างไม่เสร็จ เนื่องจากสภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติไม่รับพระราชกำหนดระเบียบบริหารราชการบริหารนครเพชรบูรณ์ ด้วยคะแนนเสียง 48 ต่อ 36 ในวันที่ 20 กรกฎาคม รวมทั้งลงมติไม่รับพระราชกำหนดจัดสร้างพุทธบรมิณฑลในอีก 2 วันต่อมา¹ ด้วยคะแนนเสียง 43 ต่อ 41 จนเป็นผลให้จอมพล ป. พิบูลสงครามต้องลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี พร้อมกับการล้มเลิกแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างพุทธบรมิณฑลและเมืองหลวงแห่งใหม่ลง

แม้แนวคิดในการสร้างเมืองหลวงแห่งใหม่และพุทธบรมิณฑลจะไม่ประสบความสำเร็จเป็นรูปธรรม แต่ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่บริเวณเมืองสระบุรีเชิงพื้นที่ยุทธศาสตร์ให้เห็นอย่างชัดเจน

¹พระราชบัญญัติไม่อนุมัติพระราชกำหนดจัดสร้างพุทธบรมิณฑล. (2487, 10 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 61 ตอนที่ 56 หน้า 786-787.

ภาพประกอบ 15 แสดงอาณาเขตเวนคืนที่ดินบริเวณ “พุทธบุรีมณฑล” ซึ่งเป็นแนวเดียวกันกับเขตนครหลวงเดิม

ที่มา : พระราชกำหนดจัดสร้างพุทธบุรีมณฑล. (2487, 5 มิถุนายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 61 ตอนที่ 34 หน้า 542.

2.4 สภาพสังคมและวิถีชีวิตของผู้คนในภาวะสงคราม

สภาพสังคมและวิถีชีวิตของผู้คนในเมืองสระบุรี เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นด้วยปัจจัยหลายอย่าง เช่นการตัดถนนเข้ามาในเขตพื้นที่เป็นป่า ความทุกข์ยากจากภาวะสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งประชาชนจังหวัดสระบุรีได้ประสบมา โดยเฉพาะในช่วงพ.ศ. 2486-2488 ส่งผลกระทบดังต่อไปนี้

ในช่วงภาวะสงครามสภาพเศรษฐกิจภายในประเทศไทยเริ่มตกต่ำ สินค้าอุปโภคบริโภคมีราคาสูงขึ้นอย่างมาก ประกอบกับกองทัพญี่ปุ่นพิชิตประเทศจีนมาครอง ยิ่งทำให้เกิดภาวะเงินเฟ้อโดยทั่วไป ในช่วงเวลาดังกล่าวน้ำมันนับเป็นยุทธปัจจัยสำคัญทางทหาร ชาวบ้านที่อยู่ในเขตเมือง มีรถยนต์ใช้แต่ไม่มีน้ำมันเต็มจึงจำเป็นต้องใช้วิธีพลิกแพลง โดยใช้เตาอั้งโล่เติมฟืนจุดไฟต่อแก๊สเข้าเครื่องยนต์แทนน้ำมัน เมื่อขับรถไปได้ชั่วระยะก็ต้องจอดเพื่อเติมฟืนเป็นระยะๆ¹

สำหรับชาวบ้านทั่วไปที่อยู่ในเขตชนบทและฐานะไม่ดี จึงไม่มีแม้แต่เงินซื้อน้ำมันตะเกียงใช้ในเวลากลางคืน อาหารการกินในช่วงที่เกิดสงครามก็ฝืดเคือง ต้องอาศัยข้าวที่เก็บบอมนไว้ในยุ้งฉางมาตำ และหุงกินกับผักปลาที่หาได้ตามท้องถื่นเพื่อประทังชีวิต เมื่อเวลาที่ได้ยินเสียงสัญญาณเตือนภัยทางอากาศ ชาวบ้านที่อยู่ตามทุ่งตามนาก็ต้องวิ่งหาที่หลบภัยตามโคนต้นไม้ และจอมปลวกด้วยความหวาดหวั่น²

ภัยพิบัติในช่วงสงครามแม้แต่วัดหรือโรงพยาบาลซึ่งตั้งอยู่ในจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญได้ตกเป็นเป้าหมายที่เครื่องบินฝ่ายสัมพันธมิตรจะทิ้งระเบิดทำลาย โดยเฉพาะอำเภอแก่งคอย ซึ่งเป็นชุมทางรถไฟจากภาคกลางแยกไปภาคอีสานและภาคตะวันออก ในช่วงปลายสงครามพ.ศ. 2488 โดยเครื่องบินทิ้งระเบิดของฝ่ายสัมพันธมิตรได้โจมตีทางอากาศอำเภอน้อยอย่างหนักในครั้งนั้นระเบิดได้ตกลงมาในบริเวณตลาด สถานีรถไฟ รวมทั้งในบริเวณวัดแก่งคอย เป็นจำนวน 3 ลูก ส่งผลให้มีผู้เสียชีวิตนับร้อยคน การปฐมพยาบาลในครั้งนั้นเป็นไปอย่างยากลำบากเนื่องจากในเขตอำเภอแก่งคอยไม่มีโรงพยาบาลขนาดใหญ่ จึงต้องนำผู้ที่ได้รับบาดเจ็บนำลงเรือ เพื่อต่อไปยังโรงพยาบาลที่อยู่ในตัวจังหวัดสระบุรี³

จากความทรงจำของ ร.ต.สมพงษ์ คุ่มพื้ประพันธ์ สารวัตรเดินรถแก่งคอย ได้อธิบายเหตุการณ์ในวันนั้นดังนี้

¹ อภิณพ จันทน์วิทัน. (2549). เล่าเรื่องเมืองแก่งคอย. หน้า 20.

² ถนอม อร่ามเรือง. (2552, 17 เมษายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดพระยาวี อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี.

³ พระครูปลัดทองหล่อ. (2552, 4 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดแก่งคอย อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี.

...ภายหลังที่สัญญาณพลอดภัยดังขึ้น เวลาประมาณ 4 โมงเย็น มีเสียงกระหึ่มเกิดขึ้นซึ่งชัดเจนขึ้นทุกที มันเป็นเสียงเครื่องบินขนาดใหญ่ ชื่อ บี 24 มันบินตามทางรถไฟมาเหมือนรถกินลมเล่นไม่เห็นมีวีแววความร้ายกาจอะไรออกมาให้เห็น อย่างไรก็ตามมีคนยืนยันว่านกเหล็กนี้ได้ปล่อยไข่เหล็กออกมา 12 ลูก ในเวลาต่อมาไม่นานก็ได้ยินเสียงกัมปนาทสะท้อนเข้าไปในความรู้สึกยังไม่ทันที่ชาวแก่งคอยจะตั้งตัวติด นกยักษ์ดังกล่าวก็ได้บินกลับมาทางเก่า เจ้าทุมรณะก็เทกระจาดไข่เหล็กลงมาตกเหนือหัวที่สถานีรถไฟทันที นอกจากนี้ยังใช้ปืนกลอากาศยิงกราดพี่น้องที่กำลังซุ่มหวังหนิตาย ... รวมความเสียหายครั้งนี้คือ โบกี้รถไฟถูกทำลาย คนตาย 100 กว่าศพ บ้านเรือนตลาด สถานีรถไฟ ตลอดจนทรัพย์สินถูกทำลายพินาศ...¹

จะเห็นได้ว่าความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตผู้คนและความเป็นอยู่ ส่วนหนึ่งจะขึ้นอยู่กับสถานการณ์บ้านเมืองเป็นตัวผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้น แม้ในภาวะสงครามจะกินเวลาเพียงไม่กี่ปี แต่ได้สร้างความเสียหายและความทุกข์ยากกับประชาชนชาวสระบุรีอย่างมาก อย่างไรก็ตามภายหลังสงครามสงบลง วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนชาวสระบุรี ได้กลับมาเป็นปกติอีกครั้ง พร้อมกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดียิ่งขึ้นกว่าเดิม

3. สภาพบ้านเมืองสระบุรีและวิถีชีวิตของผู้คนหลังสงคราม

หลังการกลับคืนสู่อำนาจของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต่อจากรัฐบาลพลเรือนของนายควง อภัยวงศ์ ใน พ.ศ. 2491 รัฐบาลจอมพล ป. ได้พัฒนาจังหวัดสระบุรีต่อเนื่องจากโครงการที่ได้เคยทำเอาไว้ในสมัยที่แล้ว เช่น ดำเนินนโยบายการพัฒนาโครงสร้างตนเอง จัดสร้างโรงเรียนและโรงพยาบาล นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองและวิถีชีวิตผู้คนในท้องถิ่น

3.1 การจัดสร้างนิคมสร้างตนเองขึ้นบริเวณอำเภอพระพุทธบาท

การจัดสร้างนิคมสร้างตนเอง เป็นโครงการซึ่งทางราชการได้จัดสรรพื้นที่รกร้างว่างเปล่าที่เคยประกาศสงวนไว้ตามประมวลกฎหมายที่ดินให้นำมาใช้ประโยชน์² เพื่อให้ประชาชนมีที่ทำกินและมีอาชีพ โดยนโยบายดังกล่าวนี้เป็นผลพวงของหลักปฏิบัติในการดูแลประชาชนให้อยู่ดีกินดี ซึ่งปรากฏแทรกอยู่ในหลัก 6 ประการของคณะราษฎร ซึ่ง จอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นสมาชิกอยู่ในคณะราษฎรด้วยแต่แรก แนวคิดดังกล่าวยังปรากฏอยู่ในนโยบายของรัฐบาลชุดต่อๆ มา เห็นได้จากนโยบายเกี่ยวกับสังคมสงเคราะห์ของรัฐบาลพระยาพหลพลพยุหเสนา ที่ดำรงตำแหน่งใน พ.ศ. 2476 ดังนี้

¹ กระทรวงศึกษาธิการ. (2542). เล่มเดิม. หน้า 96-97.

² ดวงพร ปัทมดิถีกุล. (2547). งานสังคมสงเคราะห์ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม.

...รัฐบาลจะบำรุงการสาธารณสุข โดยขยายการบำบัดโรคและการอนามัยให้แพร่หลายยิ่งขึ้น และโดยจัดให้มีผู้ตรวจการสุขภาพแผนปัจจุบัน เพื่อช่วยเหลือราษฎรตามชนบทต่าง ๆ รัฐบาลจะบำรุงการสาธารณสุข โดยการให้มีการสงเคราะห์คนอนาถา และคนทุพพลภาพ รัฐบาลจะบำรุงความสุขของประชาชนพลเรือนทั่วไป โดยส่งเสริมเทศบาล การศึกษาและ เศรษฐกิจ...¹

นิคมสร้างตนเองในจังหวัดสระบุรีถือเป็นนิคมแห่งแรกของประเทศไทย โครงการดังกล่าวนี้ ได้เริ่มขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2485² แต่เนื่องจากอยู่ในช่วงภาวะสงครามจึงไม่ได้รับการพัฒนาเท่าที่ควร ภายหลังการกลับคืนสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสมัยที่ 2 จอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงได้เข้ามาดูแล และทำการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง มีการถอดถอนเขตหวงห้ามบางส่วนที่เคยอยู่ในโครงการจัดตั้ง พุทธบุรีมณเฑียรบริเวณอำเภอพุทธบาท เพื่อจัดสรรพื้นที่ป่าให้ผู้คนได้มีที่ทำกินเป็นหลักแหล่ง ทั้งยังช่วยเหลือให้ประชาชนที่ไม่มีอาชีพประจำและไม่มีรายได้ที่แน่นอน เช่น เก็บของป่าเพื่อขาย ได้มีงานทำ การดำเนินการที่ผ่านมาสามารถสร้างรายได้ให้กับประชาชนในเขตพื้นที่ป่า จากการขายผลผลิตประเภท ถั่ว ข้าวโพด ลูกเดือย กล้วย อย่างเป็นที่แน่นอน³ นอกจากนี้การดำเนินนโยบายดังกล่าว ยังส่งผลให้ผู้คนเกิดความสนใจเข้ามาตั้งหลักแหล่งเพื่อประกอบอาชีพทางการเกษตรเพิ่มมากขึ้น เห็นได้จากการเปิดพื้นที่ซึ่งได้สงวนเอาไว้ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2483 เป็นเนื้อที่กว่า 26,750 ไร่ ได้เพิ่มเป็น 27,853 ไร่ในปีถัดไป ซึ่งสอดคล้องกับจำนวนประชาชนที่เพิ่มขึ้น โดยใน พ.ศ. 2483 มีประชาชนเข้ามาจับจองทำกินในพื้นที่นี้ 4,280 คน และเพิ่มขึ้นในปีถัดไปเป็น 6,954 คน⁴ ซึ่งเมื่อดูจากตัวเลขเหล่านี้จะเห็นได้ว่าโครงการดังกล่าวประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี

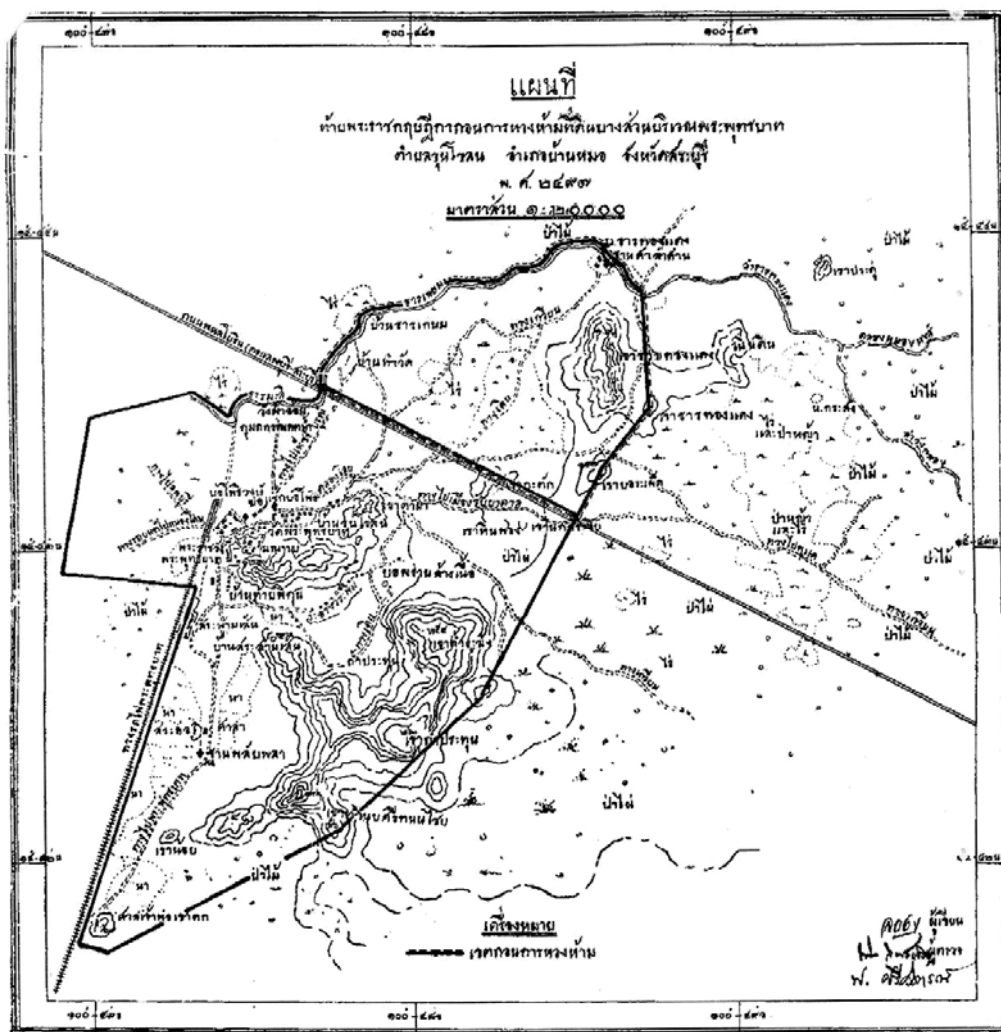
นิคมสร้างตนเองแห่งนี้ นอกจากจะทำให้ประชาชนได้มีที่ทำกินและอยู่อาศัย ยังเป็นการเปิดพื้นที่ป่า นำมาซึ่งการขยายตัวของตัวเมืองออกไปจากศูนย์กลาง ซึ่งเดิมจะอยู่แต่ในเขตอำเภอมืองสระบุรีเท่านั้น เมื่อความเจริญทางสาธารณสุขโรคต่าง ๆ ได้ขยายตัวเข้ามายังบริเวณอำเภอพุทธบาท ซึ่งแต่เดิมยังคงเป็นส่วนหนึ่งของผืนป่าดงพระยาไฟอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้สภาพของความเป็นป่าที่มีไข้มาเลเรียชุกชุม ได้กลายมาเป็นชุมชนเมืองที่มีผู้คนหนาแน่น และอยู่บนเส้นทางคมนาคมสายหลัก ระหว่างสระบุรี-ลพบุรี สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

¹ คำแถลงนโยบายรัฐบาลพุทธศักราช 2476. (2476, 24 ธันวาคม). **ราชกิจจานุเบกษา**. เล่ม 50 หน้า 967.

² พระราชกฤษฎีกาจัดตั้งนิคมสร้างตนเองในจังหวัดลพบุรีและจังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2485. (2485, 18 สิงหาคม). **ราชกิจจานุเบกษา**. เล่ม 59 ตอนที่ 54 หน้า 1464-1468.

³ ดวงพร บัณฑิตกิจกุล. (2547). **เล่มเดิม**. หน้า 64.

⁴ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. **สร. 0201.54/35**. เอกสารสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. เรื่องเบ็ดเสร็จเรื่องนิคมสร้างตนเอง. (2491-2496).

ภาพประกอบ 16 อาณาบริเวณที่มีการถอดถอนพื้นที่หวงห้าม เพื่อนำมาใช้เป็นที่ทำกินของชาวบ้าน

ที่มา : พระราชกฤษฎีกา ถอนการหวงห้ามที่ดินบางส่วน บริเวณอำเภอพระพุทธบาท.
(2497, 12 กุมภาพันธ์). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 71 ตอนที่ 12 หน้า 1.

3.2 การสร้างสถานสงเคราะห์เด็กหญิง ศูนย์มาเลเรีย และโรงเรียน

หลังการสถาปนากรมประชาสงเคราะห์ขึ้นใน พ.ศ. 2483 ได้มีการจัดตั้งนิคมสร้างตนเองขึ้นที่สระบุรีเป็นแห่งแรกดังกล่าวข้างต้น ในเวลาต่อมาจึงได้มีการจัดสรรพื้นที่ส่วนหนึ่งในนิคมให้เป็นสถานสงเคราะห์เด็กหญิงสระบุรี¹ เพื่อช่วยเหลือดูแลบุตรหลานของประชาชนที่ออกไปทำงานไม่มีเวลาเลี้ยงดูบุตร เพื่อให้ไปทำงานได้อย่างเต็มที่ หน่วยงานดังกล่าวนี้ได้พัฒนาและขยายพื้นที่เป็นลำดับ โดยในปัจจุบัน สำนักงานสถานสงเคราะห์เด็กหญิงสระบุรีได้ย้ายจากบริเวณนิคมด้านทิศเหนือของอำเภอพระพุทธบาท มาอยู่ด้านทิศใต้ใกล้ถนนสายกรุงเทพฯ-ลพบุรี ซึ่งเดิมพื้นที่บริเวณนี้เป็นจวนที่พักของจอมพล ป. พิบูลสงคราม

ในส่วนของการจัดสร้างศูนย์มาเลเรีย สืบเนื่องจากแต่เดิมในบริเวณอำเภอพระพุทธบาทมีสภาพเป็นป่าต่อกับเขตป่าดงพญาไฟ มีไข้มาเลเรียชุกชุม และไม่มีโรงพยาบาลเพื่อดูแลรักษาประชาชนในละแวกนี้ จอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงได้มีแนวคิดในการจัดตั้งศูนย์มาเลเรียขึ้นเพื่อเป็นการรักษาป้องกันผู้คนในพื้นที่ป่าแถบนี้ พร้อมกับการจัดตั้งโรงพยาบาลพระพุทธบาทขึ้นตามลำดับ²

เกี่ยวกับการสนับสนุนด้านการศึกษา รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามโดยจัดตั้งโรงเรียน-พิบูลสงเคราะห์ 1 ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนหน้าพระลาน และโรงเรียนพิบูลสงเคราะห์ 2 ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนสุรวิทยามา เพื่อเป็นแหล่งการเรียนรู้ให้กับลูกหลานของประชาชนในพื้นที่³ ในปัจจุบันทั้งสองโรงเรียนถือเป็นโรงเรียนระดับมัธยมที่สำคัญประจำตำบลหน้าพระลานและตำบลพระพุทธบาทตามลำดับ

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า ในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามสมัยที่ 2 นี้ จะมุ่งเน้นการพัฒนาบ้านเมืองสระบุรีและผู้คนให้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น แม้ในบางโครงการจะริเริ่มขึ้นในช่วงรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามสมัยที่ 1 ก็ตาม แต่เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าวมีเหตุการณ์สงครามเกิดขึ้น จึงไม่มีการดำเนินการต่อเนื่องเป็นรูปธรรมเท่าที่ควร จึงได้มีการพัฒนาในภายหลัง ในช่วงที่ดำรงตำแหน่งสมัยที่ 2 นี้

¹ อัญชลี หงส์กุล. (2552, 4 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่สถานสงเคราะห์เด็กหญิงจังหวัดสระบุรี อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี.

² บุปผา ทิพย์สภาพกุล. (2533). การวางผังเมืองลพบุรีของจอมพล ป. พิบูลสงคราม. หน้า 59. (รายงานการวิจัย).

³ ศูนย์การทหารปืนใหญ่. (2540). อนุสรณ์ครบรอบร้อยปี ๗๗๗ จอมพล ป. พิบูลสงคราม 18 กรกฎาคม พ.ศ.2540. หน้า 269.

3.3 สภาพวิถีชีวิตของผู้คนก่อน พ.ศ. 2500

วิถีชีวิตของผู้คนชาวสระบุรี โดยส่วนใหญ่ยังคงพึ่งพาสายน้ำในการหล่อเลี้ยงชีวิต ดังเช่นอดีตที่ผ่านมา ทุกชุมชนในแต่ละอำเภอยังคงอาศัยสายน้ำในการเลี้ยงชีพ เดินทาง ทั้งยังเป็นสื่อกลางหนึ่งในการสร้างสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชน ผ่านทางพิธีกรรมและประเพณีเป็นต้น สายน้ำจึงเปรียบเสมือนองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ผู้คนชาวสระบุรีทุกกลุ่มทุกภาษาได้พึ่งพา นำไปสู่การดำรงชีวิตที่ปรกติสุขในสังคมทุกยุคสมัยจนถึงปัจจุบัน

วิถีชีวิตและประเพณี

จากการที่สังคมสระบุรีประกอบด้วยกลุ่มคนที่มีความหลากหลายชาติพันธุ์ ทั้งไทยสยาม ชาวล้านช้าง ชาวล้านนา ชาวจีน ชาวมอญ ฯลฯ แม้จะมีความแตกต่างทางวัฒนธรรมและภาษา แต่จากการได้อยู่ในสังคมและสภาพแวดล้อมเดียวกัน ได้นำไปสู่การเรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมรอบตัว ผู้ที่อยู่ในอำเภอเสาไห้ อำเภอบ้านหมอ อำเภอหนองแค อำเภอหนองโดน อำเภอหนองแซง และอำเภอดอนพุด ยังคงประกอบอาชีพทางการเกษตร โดยเฉพาะการปลูกข้าวเป็นหลัก สืบเนื่องจากพื้นที่นี้เป็นที่ราบลุ่ม สามารถทำการเพาะปลูกข้าวได้ดี สำหรับพื้นที่ในเขตอำเภอพระพุทธบาท อำเภอมวกเหล็ก และอำเภอแก่งคอย โดยพื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นที่สูง ผู้คนที่อยู่อาศัยในบริเวณนี้จึงทำการเพาะปลูกพืชไร่เป็นหลัก เช่น ปลูกข้าวโพด และมีการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัวนม แพะ เป็นต้น

แม้ผู้คนในแต่ละอำเภอจะมีความต่างกันด้านการประกอบอาชีพ ที่ขึ้นอยู่กับสภาพภูมิประเทศเป็นหลัก แต่ในส่วนของระบบความเชื่อ ประเพณีของแต่ละกลุ่มชนในแต่ละพื้นที่ ยังคงมีการปฏิบัติที่คล้ายคลึงกันอยู่ในปัจจุบัน

ตัวอย่างเช่นชาวมอญที่อยู่ในเขตอำเภอเมืองสระบุรี อำเภอพระพุทธบาท และอำเภอเสาไห้ ยังคงรักษาประเพณีและวิถีชีวิตแบบเดิมเอาไว้ โดยยังคงมีการประกอบพิธีรำโรง ซึ่งเสมือนเป็นการเสี่ยงทายและบวงสรวงดวงวิญญาณของผีบรรพบุรุษ ที่คอยดูแลช่วยเหลือลูกหลานเป็นต้น¹ และจากการประกอบพิธีกรรมเช่นนี้ ในชุมชนที่มีความหลากหลายและแตกต่างทางกลุ่มชน ได้นำไปสู่การพบปะสังสรรค์ระหว่างผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ภาษา เห็นได้จากพิธีรำโรงดังกล่าวข้างต้นในอำเภอเสาไห้ปัจจุบัน จะมีผู้คนทั้งชาวไทยสยาม ชาวล้านช้าง และชาวล้านนา เข้าร่วมในพิธีกรรมดังกล่าว โดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างระหว่างกลุ่มชน เนื่องจากทุกคนเห็นว่า เป็นสิ่งที่ดีงาม และนำมาซึ่งการพบปะญาติพี่น้องภายในชุมชน

แต่ละท้องถิ่นในปัจจุบันที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ภาษา ยังคงรักษาประเพณีของตนเองเอาไว้ แม้บางประเพณีและพิธีกรรมจะเลือนหายไปจากสภาพสังคมปัจจุบัน แต่ยังคงมีอีกหลายสิ่งหลายอย่างที่ยังปฏิบัติสืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่อง

¹ พิเนตร น้อยพุทธธา. (2544). บางประเพณีของชนชาติ. ใน ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูโกศลวิহারกิจ. หน้า 86-87.

ในปัจจุบันชาวล้านช้างและชาวล้านนา ยังคงประกอบประเพณีของตนเองอยู่ เห็นได้จากภายในชุมชนชาวล้านช้างและล้านนาในอำเภอเส้าไห้ จะมีประเพณีการเทศน์มหาชาติ ประเพณีข้าวห่อ และตักบาตรเทโว¹ เกี่ยวกับการละเล่น ได้มีการรื้อฟื้นการแข่งขันเรือยาว หรือเรือของชาวล้านนาขึ้นมาใหม่ โดยมีการจัดเป็นงานประจำปี นอกจากนี้ในแต่ละชุมชนยังได้มีการรวมกลุ่ม เพื่ออนุรักษ์การทอผ้าของชาวขวนเอาไว้

ในชุมชนชาวล้านช้างหรือชาวลาวพวนอำเภอหนองโดน ในปัจจุบันยังคงประเพณีกำฟ้าเอาไว้ วัตถุประสงค์ของประเพณีนี้เพื่อเป็นการระลึกถึงความดีงามของดวงวิญญาณบรรพบุรุษของตน โดยเชื่อกันว่าดวงวิญญาณดังกล่าวนี้จะคอยดูแลลูกหลานชาวพวนอยู่ตลอดเวลา²

สำหรับสังคมชาวจีน ในปัจจุบันยังคงประเพณีการไหว้เจ้าอยู่อย่างต่อเนื่อง การไหว้เจ้าดังกล่าวนี้ถือเป็นการทำความเคารพดวงวิญญาณบรรพบุรุษของตนเอง เมื่อถึงวันตรุษจีนหรือวันสารทจีน ลูกหลานจะเตรียมอาหารทั้งคาวหวานมาตั้งไว้หน้าบ้าน หน้าเหลาเอี้ย และหน้ากระดุกบรรพบุรุษ เพื่อให้ดวงวิญญาณได้กิน หลังจากทำพิธีดังกล่าวแล้วจึงนำเอาอาหารไปแจกจ่ายให้กับญาติพี่น้องที่มาร่วมพิธี³

ในส่วนของประเพณีที่มีการปฏิบัติเป็นสามัญของทุกกลุ่มเหล่า คือ ประเพณีตักบาตรดอกไม้มือ ถือเป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบทอดกันมายาวนาน ในปัจจุบันทางหน่วยงานราชการได้ทำการส่งเสริมจนกลายเป็นเอกลักษณ์สำคัญของสระบุรี ซึ่งผิดกับบางธรรมเนียมปฏิบัติของบางกลุ่มชน เช่น การร้องหมอลำของชาวล้านช้าง และการร้องจ้อยของชาวล้านนา ซึ่งในอดีตได้มีการร้องอย่างแพร่หลาย แต่เมื่อเข้าสู่สมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม การละเล่นดังกล่าวได้ถูกควบคุมและค่อยๆ หายไปจากสังคมสระบุรี ในปัจจุบันผู้ที่ร้องหมอลำและจ้อยมีเพียงจำนวนน้อย โดยจะเป็นผู้สูงอายุไม่กี่คนที่อยู่ในชุมชนเท่านั้น⁴

การเดินทาง

การเดินทางในอดีตก่อน พ.ศ. 2500 เกือบทุกพื้นที่ยังคงใช้สายน้ำเป็นเส้นทางเดินทางหลักแทบทั้งสิ้น ดังเช่นกรณีของอำเภอแก่งคอย ซึ่งเป็นจุดตะวันออกสุดที่สามารถใช้สายน้ำในการสัญจรไปมาได้ โดยในอดีตก่อน พ.ศ. 2500 ถนนหนทางในเขตตัวอำเภอแก่งคอยยังไม่มี การเดินทางจากอำเภอแก่งคอยเพื่อส่งลงมายังอำเภอเมืองสระบุรีและเส้าไห้ จึงต้องใช้เรือเมล์⁵

¹พิเนตร น้อยพุทธร. (2545). มรดกทางวัฒนธรรมอำเภอเส้าไห้. หน้า 82.

²พิเนตร น้อยพุทธร. (2544). เล่มเดิม. หน้า 90.

³พิเนตร น้อยพุทธร. (2545). เล่มเดิม. หน้า 85.

⁴พิเนตร น้อยพุทธร. (2551, 3 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่เทศบาลตำบลบ้านยาง ตำบลบ้านยาง อำเภอเส้าไห้ จังหวัดสระบุรี.

⁵โสภา พึ่งต้น. (2552, 17 เมษายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดพระยาวัง อำเภอเส้าไห้ จังหวัดสระบุรี.

การขนถ่ายสินค้า

สำหรับการขนถ่ายสินค้าในอดีต เช่นในเขตอำเภอแก่งคอย ยังคงใช้เรือพ่วงบรรทุกข้าวลงไปยังบ้านเมืองบริเวณพื้นที่ราบภาคกลาง เมื่อมีการตัดถนนสายสำคัญคือถนนมิตรภาพใน พ.ศ. 2500 และเปิดใช้อย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2501 ได้มีการตัดถนนดินลูกรังสายรองจากถนนใหม่เข้ามายังตัวอำเภอ การขนถ่ายสินค้าซึ่งเดิมใช้พาหนะทางน้ำจึงเปลี่ยนมาเป็นการใช้รถสิบล้อในการขนถ่ายสินค้าแทน การขนถ่ายสินค้าทางเรือจึงลดบทบาทจนยุติลงที่สุด¹ เป็นผลให้ชุมชนที่อยู่ในบริเวณท่าเรือโรยราลง และย้ายมาเปิดดำเนินการบริเวณริมถนนหลักมากขึ้น

สำหรับการขนถ่ายสินค้าโดยเฉพาะข้าวในพื้นที่ห่างไกลลำน้ำป่าสัก เช่นในเขตอำเภอหนองแซง จะใช้เกวียนในการขนข้าว เพื่อไปส่งยังโรงสีที่อยู่ไกลออกไป แม้โรงสีส่วนใหญ่ในเขตจังหวัดสระบุรี ซึ่งอยู่ใกล้ลำน้ำและทางรถไฟ แต่ด้วยพื้นที่ทำนาส่วนใหญ่ได้มีการขยายตัวจากบริเวณลำน้ำป่าสักออกไปไกลกว่า 10 กิโลเมตร จึงต้องมีการขนถ่ายสินค้าด้วยทางบก โดยในช่วงที่ยังไม่มีถนนหนทางจึงจำเป็นต้องนำสินค้าใส่เกวียน หรือแบกคนใส่กระบุงไปขายเพื่อนำไปแลกเปลี่ยนเป็นสินค้าอื่นๆในเขตที่ห่างไกล² นอกจากนี้การเดินทางไปมายังพื้นที่ต่างๆ ยังต้องขึ้นอยู่กับพาหนะเป็นหลัก แม้ในช่วงเวลาที่มีถนนดินลูกรังแล้วก็ตาม ซึ่งหากประชาชนที่อยู่ “แม่น้ำ” บริเวณริมลำน้ำป่าสัก เช่นชาวตำบลบ้านยาง อำเภอเสนาห์ ต้องการเดินทางไปกรุงเทพฯ ก็จะต้องเดินเท้าลัดทุ่งนามากกว่า 5 กิโลเมตร เพื่อมาขึ้นรถไฟที่สถานีหนองสีดา อำเภอหนองแซงที่อยู่ทางตอนใต้ลงมาเป็นต้น³

อย่างไรก็ตามภายหลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา เมืองสระบุรีในสมัยรัฐบาลจอมสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้มีการดำเนินการตามนโยบายแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้น นำมาซึ่งความต้องการพัฒนาประเทศอย่างก้าวกระโดด ภายใต้การสนับสนุนของโลกตะวันตกเพื่อเป็นการชักนำให้ประเทศไทยดำรงความเป็นประชาธิปไตยต่อไป และเป็นการคานอำนาจประเทศจากค่ายคอมมิวนิสต์โดยรอบ

¹บุญทัย สุวรรณารี. (2552, 4 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ญัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดแก่งคอย อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี.

²นงรักษณ์ มทิกล. (2552, 17 เมษายน). สัมภาษณ์โดย ญัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดพระยาว อำเภอเสนาห์ จังหวัดสระบุรี.

³สมถวิล เกตเพชร. (2552, 11 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ญัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่บ้านตลาดหนองสีดา ตำบลหนองสีดา อำเภอหนองแซง จังหวัดสระบุรี.

กล่าวโดยสรุป ภายหลังการปฏิรูปประเทศ เมืองสระบุรีได้มีความสำคัญในการเป็น จุดยุทธศาสตร์ทางทหาร มีการจัดตั้งกองกำลังทหารในพื้นที่นี้อย่างต่อเนื่อง เป็นผลสืบเนื่องจาก ความต้องการมีกำลังทหารสมัยใหม่ประจำการในระดับหัวเมือง เพื่อปกป้องราชอาณาจักร และจากการเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์สำคัญของประเทศดังกล่าว เมืองสระบุรีถูกใช้เป็นจุดยุทธศาสตร์ หนึ่งต่อต้านญี่ปุ่นในสงครามโลกครั้งที่ 2 ภายหลังเหตุการณ์ทางการเมืองเข้าสู่ภาวะปรกติ เมืองสระบุรีได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง เพื่รองรับกับความเจริญที่เกิดขึ้นตามลำดับ ทั้งยัง ส่งผลต่อวิถีชีวิตผู้คน ให้เกิดความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

บทที่ 6

บทสรุป

อาณาบริเวณบ้านเมืองสระบุรี ตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีทรัพยากรทางธรรมชาติประเภทของป่า และแร่ธาตุจำนวนมาก ทั้งยังมีที่ตั้งอยู่ในบริเวณกึ่งกลางของภูมิภาคต่าง ๆ เป็นผลให้มีผู้คนเดินทางผ่านไปมาอยู่ตลอดเวลา และนำไปสู่การเป็นชุมทางการค้าการเดินทางทุกยุคสมัย นับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จวบจนถึงปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาตามลักษณะทางภูมิศาสตร์แล้วจะเห็นได้ว่า พื้นที่นี้ตั้งอยู่ชายขอบของที่ราบภาคกลางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นเขตต่อแดนกับที่ราบสูงโคราช ที่ราบลูกคลื่น-ภาคเหนือตอนล่าง และที่ราบด้านตะวันออกติดต่อกับที่ราบต่ำเขมร โดยมีทิวเขาแดงพญาไฟ ทิวเขาเพชรบูรณ์ และทิวเขาพนมดงรักเสมือนเป็นพรมแดนธรรมชาติกั้นระหว่างพื้นที่บริเวณบ้านเมืองสระบุรีออกจากพื้นที่อื่นโดยรอบ ด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวประกอบกับปัจจัยด้านทรัพยากรธรรมชาติและผู้คน นำไปสู่การที่ราชสำนักอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ เข้ามาควบคุมและปกครองพื้นที่นี้ ในฐานะเมืองชั้นในที่มีความสำคัญด้านยุทธศาสตร์การปกครอง

เมืองสระบุรีได้ก่อตัวขึ้นในสมัยอยุธยา ด้วยเหตุผลสำคัญด้านการเมืองการปกครอง เนื่องจากอาณาจักรอยุธยาได้เปลี่ยนรูปแบบการป้องกันพระนคร จากเดิมที่มีเมืองหน้าด่านที่อยู่ห่างไกลคอยต่อต้านข้าศึก เพื่อประวิงเวลาให้พระนครได้เตรียมความพร้อมป้องกันตนเองได้ทัน แต่แนวคิดในการต่อต้านข้าศึกดังกล่าวมานี้ไม่ประสบผลสำเร็จ นอกจากหัวเมืองหน้าด่านมักพ่ายแพ้ต่อข้าศึกโดยเร็วแล้ว ยังอาจเสียเมืองนี้ให้กับข้าศึกเพื่อประโยชน์ในการตั้งทัพรวบรวมเสบียง จากการไม่ประสบผลสำเร็จในการป้องกันพระนครดังกล่าวในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ จึงมีแนวคิดในการสร้างหัวเมืองชั้นในเพื่อรวบรวมผู้คนและสะสมเสบียงในภาวะสงคราม พื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนล่างจึงถูกจัดตั้งให้เป็นเมืองสระบุรีขึ้น มีหน้าที่เฉพาะกิจคือสะสมผู้คนรวบรวมเสบียงเพื่อสนับสนุนพระนครในการต่อต้านข้าศึก นอกจากนี้เมืองสระบุรียังมีความสำคัญเพิ่มขึ้น ภายหลังได้มีการพบรอยพระพุทธรูปและรอยพระพุทธรูปได้นำไปสู่การที่ส่วนกลางได้ให้ความสำคัญกับเมืองสระบุรีด้านศาสนาเพิ่มเติมจากการให้ความสำคัญด้านพื้นที่ยุทธศาสตร์การเมืองแต่เดิม

หลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เมืองสระบุรีถูกทิ้งร้าง ผู้คนหลบหนีข้าศึกเข้าไปในเขตป่า ส่งผลให้หน้าที่ด้านการป้องกันพระนครไม่ทำงาน ภายหลังการสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นจึงมีการฟื้นฟูระบบเมืองชั้นในเพื่อสนับสนุนการป้องกันพระนครขึ้นใหม่ แต่ด้วยสภาพการช่วงภาวะสงครามก่อนหน้านี้ทำให้ผู้คนที่อยู่ในเมืองสระบุรีเบาบางลง จึงเป็นประเด็นให้มีการนำผู้คนจากต่างถิ่นเข้ามาไว้ยังเมืองสระบุรีอย่างต่อเนื่อง ปรากฏในหลักฐานทางเอกสารประเภทพระราชพงศาวดารว่า มีการนำชาวต่างถิ่นมาไว้ยังเมืองสระบุรี 2 ครั้งด้วยกัน ซึ่งทั้งหมดเป็นชาวล้านช้างจากเวียงจันทน์

เมื่อเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ เมืองสระบุรีคงมีหน้าที่ด้านการสนับสนุนความมั่นคงต่อส่วนกลาง เช่นเดียวกับได้มีการนำชาวต่างถิ่นเข้ามาไว้ในเมืองสระบุรีอย่างต่อเนื่อง เพื่อเป็นกำลังในการป้องกันราชอาณาจักรและเป็นแรงงานในระบบไพร่ ปรากฏว่ามีการนำชาวล้านนาจากเชียงใหม่เข้ามาไวยังเมืองสระบุรีในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และมีการนำชาวล้านช้างจากเวียงจันทน์เข้ามาไวยังเมืองสระบุรีอีก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผู้คนเหล่านี้ถือว่ามียบทบาทสำคัญต่อความมั่นคงและการนำผลประโยชน์ต่างๆเข้าสู่ส่วนกลาง โดยเฉพาะในภาวะที่บ้านเมืองสงบ ชาวต่างถิ่นในสระบุรีซึ่งถือว่ามีจำนวนมากในระบบไพร่ ได้มีสถานะเป็นเลกกลุ่มต่างๆ ที่สำคัญคือเลกส่วยโดยนอกจากเมืองสระบุรีจะมีหน้าที่ส่งส่วยประเภทต่างๆเข้าสู่ส่วนกลางอย่างต่อเนื่องแล้ว จากการที่เมืองสระบุรีมีไพร่จำนวนมาก อันเป็นผลพวงจากการนำชาวต่างถิ่นเข้ามาหลายครั้ง และการที่เมืองสระบุรีอยู่ในพื้นที่สำคัญเขตรอยต่อระหว่างที่ราบภาคกลางกับที่ราบสูงโคราช จึงก่อเกิดหน้าที่สำคัญขึ้นคือการมีหน้าที่ขนถ่ายสินค้าจากบ้านเมืองบริเวณที่ราบสูงโคราชมายังเมืองสระบุรี และส่งต่อไปยังกรุงเทพฯ หน้าที่ดังกล่าวได้นำไปสู่การจัดตั้งหน่วยงานเกี่ยวกับการขนส่งสินค้าข้ามพื้นที่ทุรกันดาร ในเขตทิวเขาแดงพระยาไฟ กล่าวคือ มีการจัดตั้งกองโคไ่ว้ประจำตามจุดต่างๆบนเส้นทางระหว่างสระบุรีถึงโคราช กองโคเหล่านี้นอกจากจะทำหน้าที่ในการขนถ่ายสินค้าแล้ว จากการที่มีแรงงานคนในกองจำนวนมาก ยังได้รับมอบหมายทำหน้าที่อื่น เช่น การขุดหาแร่ธาตุ การค้นหาของป่าตามที่ได้รับมอบหมาย หรือแม้แต่การถูกเกณฑ์ไปซ่อมแซมป้อมปราการ สร้างกำแพงพระราชวัง และการสร้างวัดอาราม ซึ่งหน้าที่เหล่านี้ล้วนเป็นหน้าที่เฉพาะกิจที่ได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติเฉพาะกรณีไป

จากบทบาทของกองโคเมืองสระบุรีดังกล่าวนี้ ได้แสดงให้เห็นความสำคัญของหน่วยงานด้านการขนส่ง ที่มีมากกว่าหน่วยงานประเภทเดียวกันที่ประจำการในหัวเมืองชั้นในอื่นๆ สำหรับผลโดยตรงจากการปฏิบัติหน้าที่ของเมืองสระบุรีดังกล่าวนี้ ได้ส่งเสริมให้ราชอาณาจักรมีเสถียรภาพด้านเศรษฐกิจและความมั่นคงที่เกี่ยวข้องกับจำนวนแรงงานในระบบไพร่ และสำหรับผลทางอ้อมที่มีต่อเมืองสระบุรีเอง นอกจากจะทำให้เมืองสระบุรีมีความสำคัญเชิงพื้นที่ในการเป็นชุมทางการค้าขนถ่ายสินค้าอย่างต่อเนื่องแล้ว จากการที่หน่วยงานด้านการขนถ่ายสินค้าได้ขึ้นตรงกับผู้ปกครองในท้องถิ่น ที่เป็นผู้ปกครองในระดับเจ้าเมืองลงมาถึงระดับนายกอง ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นชาวล้านช้างและล้านนา ได้ทำให้กลุ่มผู้ปกครองเหล่านี้มีอำนาจอย่างมาก จนในบางครั้งได้เป็นสาเหตุของการขาดประสิทธิภาพปกครองควบคุมผู้คนและการควบคุมรายได้ที่จะต้องส่งไปยังกรุงเทพฯ ซึ่งปัญหาดังกล่าวนี้จะได้รับการแก้ไขในช่วงที่เมืองสระบุรีถูกผนวกเข้าไว้ในมณฑลเทศาภิบาลกรุงเทพฯ

ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากสถานการณ์ทางการเมืองภายนอก ที่ชาติมหาอำนาจตะวันตกเริ่มขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้ามายังภูมิภาคนี้อย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้เกิดความวิตกกังวลต่อภัยที่อาจจะเกิดขึ้นกับอาณาจักรสยามในอนาคต พระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระประสงค์ในการเสาะหาที่มั่นสำรองทางทหารไว้ต่อต้านข้าศึกต่างชาติ เมืองสระบุรีซึ่งมีความเหมาะสมทางภูมิประเทศที่ไม่ไกลจากกรุงเทพมหานครมากนัก และมีความเหมาะสมทางยุทธศาสตร์การทหาร โดยพื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นหุบเขาเหมาะสมต่อการสร้างค่ายทหาร และยากต่อการโจมตีของข้าศึก เมืองสระบุรีจึงถูกเลือกให้ทำหน้าที่ที่มั่นทางทหาร แต่ทว่าในเวลาต่อมาชาติมหาอำนาจตะวันตกได้มุ่งเป้าที่จะยึดครองสยามส่วนนอกในส่วนของบ้านเมืองประเทศราชเป็นอันดับแรก เมืองสระบุรีซึ่งอยู่ในสยามส่วนในจึงถูกลดบทบาทความสำคัญด้านยุทธศาสตร์การทหารลงชั่วระยะหนึ่ง อย่างไรก็ตามได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญเชิงพื้นที่ด้านยุทธศาสตร์การทหาร ซึ่งจะปรากฏความสำคัญอีกครั้งช่วงก่อน พ.ศ. 2500

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการที่พระองค์ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติ มีสิทธิขาดในการปกครองบ้านเมืองอย่างเต็มที่ ภายหลังการหมดอำนาจของคณะผู้สำเร็จราชการ พระองค์มีความต้องการสร้างฐานอำนาจแห่งสถาบันกษัตริย์ ประกอบกับสถานการณ์บ้านเมืองทวีความตึงเครียดอย่างต่อเนื่อง เป็นผลมาจากชาติมหาอำนาจตะวันตกได้เข้ามายึดครองบ้านเมืองโดยรอบสยาม และพยายามจะคุกคามสยามส่วนในเป็นลำดับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระประสงค์ที่จะจัดการบ้านเมืองใหม่ อันเป็นประโยชน์ต่อการปกครองบ้านเมืองของพระองค์เอง และเป็นการเตรียมความพร้อมในการเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ของชาติมหาอำนาจตะวันตก ซึ่งประการหนึ่งคือการจัดรูปแบบการปกครองใหม่ อันเป็นวิถีทางการปรับปรุงประเทศอย่างหนึ่ง นอกเหนือจากการปรับปรุงด้านการทหารและการทูต

ในฐานะที่เมืองสระบุรีเป็นหัวเมืองหนึ่งในพระราชอาณาจักรสยาม แม้จะอยู่ส่วนใน แต่ด้วยปัญหาด้านการบริหารราชการที่ขาดประสิทธิภาพ จึงถูกปรับเปลี่ยนรูปแบบการบริหารใหม่ ทั้งลักษณะการบริหารงานในท้องถิ่นและกลุ่มผู้บริหารราชการเมือง โดยผลจากการปรับปรุงบ้านเมืองสระบุรีในครั้งนี้ ทำให้ปัญหาต่างๆในท้องถิ่นหมดลง ทั้งยังทำให้บ้านเมืองสระบุรีมีการขยายตัว อันเป็นผลสืบเนื่องจากการสร้างเส้นทางรถไฟพาดผ่านและการสร้างถนนเชื่อมต่อระหว่างท้องถิ่นภายในสระบุรี แต่ทว่าจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ได้ทำให้กลุ่มผู้ปกครองเดิมหมดอำนาจลง ซึ่งเป็นผลเชื่อมโยงทำให้หน้าที่ของกองโคอันเป็นหน่วยขนถ่ายสินค้าระหว่างอนุภูมิภาค ที่ขึ้นตรงกับเจ้าเมืองท้องถิ่นลดบทบาทลง แม้เหตุผลส่วนหนึ่งจะเกี่ยวข้องกับความเปลี่ยนแปลงเรื่องเส้นทางและวิธีการขนถ่ายสินค้าก็ตาม

ภายหลังช่วงเวลาที่มีการปฏิรูปประเทศ บ้านเมืองสระบุรีเริ่มมีบทบาทด้านความมั่นคงเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ สืบเนื่องจากการปรับปรุงกองทัพและแสนยานุภาพทางทหาร นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา โดยเริ่มจากการที่เมืองสระบุรีเริ่มมีกองกำลังทหารอาชีพประจำการ มีการสร้างเส้นทางบกเชื่อมโยงกับพื้นที่ต่างๆโดยรอบ หรือแม้แต่มีการสร้างสนามบินเพื่อขยายขอบเขตและเป็นการพัฒนาแสนยานุภาพทางทหารเป็นต้น ซึ่งความสำคัญเหล่านี้ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการที่เมืองสระบุรีอยู่ในจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญของประเทศ นอกจากนี้ในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เมืองสระบุรียังเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ทางการเมืองภายนอก อันเนื่องมาจากการมีความสำคัญเชิงพื้นที่ เห็นได้จากการที่รัฐบาลได้ใช้

พื้นที่นี้เป็นเขตปลอดทหารต่อต้านข้าศึกในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 และด้วยการที่สระบุรีเป็นเมืองบนพื้นที่ยุทธศาสตร์สำคัญทางทหารนี้เอง ส่งผลให้บ้านเมืองสระบุรีประสบภัยทางสงครามอย่างหนัก อย่างไรก็ตามภายหลังจากสงครามสงบลงเมืองสระบุรีได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ทั้งการเปิดพื้นที่เพื่อให้ประชาชนประกอบอาชีพมีที่ทำกิน การสร้างโรงเรียนและโรงพยาบาล หรือแม้แต่การสร้างเส้นทางขึ้นใหม่ เพื่อเชื่อมโยงระหว่างภาคกลางกับเขตภาคอีสานตอนบน ได้ส่งผลให้สระบุรีที่อยู่บนเส้นทางมีการขยายตัวของเมืองเพิ่มขึ้น และจากการอยู่บนเส้นทางคมนาคมสายหลักของประเทศ ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านความเป็นอยู่ของผู้คนและสภาพเศรษฐกิจของเมืองสระบุรี ในฐานะเมืองศูนย์กลางการคมนาคม ที่ได้รับการขนานนามว่า “ประตูสู่อีสาน” โดยเฉพาะภายหลัง พ.ศ. 2500 ซึ่งสอดคล้องกับช่วงเวลาที่มีการดำเนินแผนงานพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

เอกสารหอสมุดแห่งชาติ

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 60. บัญชีเบบเบี้ยหวัดตามหัวเมืองต่าง ๆ.

พ.ศ. 2344.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 4. ปราบกบฏเมืองเวียงจันทน์. พ.ศ. 2370.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 123. เร่งค้าส่งเร็วขุนศรีสุระ. พ.ศ. 2383.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 29. ร่างตราเกณฑ์เมืองสระบุรี ฯลฯ.

พ.ศ. 2385.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 137. เรื่องบอกรายงานน้ำฝน โรงทึบและ
สวนอ้อย. พ.ศ. 2386.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 56. เรื่องส่งไม้ยาง. พ.ศ. 2379.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 35. เรื่องให้หาโสดง จะประกอบพระโสดง.
พ.ศ. 2387.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 1. เรื่องส่งครัวเมืองพวน เมืองเวียงจันทน์.
พ.ศ. 2380.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 37. ตอบเรื่องชุดแร่ทองแดงที่บ่อโปรงพรหม
โปรงไทร ฯลฯ. พ.ศ. 2390.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 49. ถึงพระยาพระฤกษ์เมืองนครนายก.
พ.ศ. 2383.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3. เลขที่ 9. บัญชีเร็วส่วยเมืองสรรค์บุรีและ
หัวเมืองอื่น ๆ. พ.ศ. 2372.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 4. เลขที่ 25. ตั้งนายบุตรเจ้าอุปราชเวียงจันทน์
เป็นที่พระสยามลาวบตีปลัด. พ.ศ. 2404.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 4. เลขที่ 39. ตั้งขุนรายนานเป็นหลวง
วิเศษสรรพางวาง. พ.ศ. 2400.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 4. เลขที่ 3. โปรดเกล้าฯตั้งพระรัตนกษเป็นพระยา
รัตนกษางวางกองโค. พ.ศ. 2403.

_____. จดหมายเหตุนครบาลที่ 4. เลขที่ 64. ให้เกณฑ์ไพร่ชุดทรายมูลเบ็ดส่งไปกรุงเทพ
ตามกำหนด. พ.ศ. 2396.

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. เลขที่ 25. ตั้งนายบุตรเจ้าอุปราชเวียงจันทน์
เป็นที่พระสยามลาวบตีปลัด. พ.ศ. 2404.

_____ . จดหมายเหตุรัชการที่ 4. เลขที่ 219-221. บอกเรื่องส่งปูนกองส่วยเร็ว.
พ.ศ. 2403.

เอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.2 33/9. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5.

กระทรวงมหาดไทย. ใบบอกมณฑลกรุงเก่า. (พ.ศ. 2443).

_____ . ร.5 ม.2 7. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย.
ใบบอกเมืองสระบุรี. (พ.ศ.2431).

_____ . ร.5 ม.2 12/9. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย.
ใบบอกเมืองสระบุรี. (พ.ศ. 2433).

_____ . มร.5 ม.40/2. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย.
เรื่องกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า รายงานราชการ
หัวเมืองในมณฑล. (16 กันยายน พ.ศ.2441).

_____ . มร.5 40/4. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย.
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่ารายงานราชการหัวเมืองในมณฑล. ร.ศ. 117.
(16 กันยายน พ.ศ. 2441).

_____ . ร5. ยธ.5/7. เอกสารกระทรวงยุติธรรมรัชกาลที่ 5. เรื่องรถไฟพระพุทธรบาท
1 เมษายน ร.ศ. 120 – 16 พฤษภาคม ร.ศ.129. (พ.ศ.2444-พ.ศ.2453).

_____ . มร.5 ม.40/2. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. กระทรวงมหาดไทย.
รายงานราชการมณฑลกรุงเก่า หนังสือของกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า มีนาคม ร.ศ.116. (พ.ศ.2440).

_____ . ร.5 ก. 13.2/14. เอกสารกระทรวงกลาโหมรัชการที่ 5. สำเนาพระราชหัตถเลขาฉบับ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ และกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ. 28 มกราคม พ.ศ. 2439.

_____ . ร6. กษ. 9/2. เอกสารกระทรวงเกษตราธิการรัชกาลที่ 6. บันทึกเรื่องการทอดน้ำ
ของกรมพระดำรงราชานุภาพ. (พ.ศ.2458).

_____ . ร.6 223 1/223. เอกสารกระทรวงกลาโหมรัชกาลที่ 6. สยามประกาศสงคราม
และราชอาณาจักรสยาม ชาติศัตรูออกจากราชการ. (รายงานประชุม
คณะเสนาบดี). 11 มิถุนายน 2460.

_____ . สร. 0201.54/35. เอกสารสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. เรื่องเปิดเสรี
เรื่องนิคมสร้างตนเอง. (2491-2496).

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

ราชกิจจานุเบกษา

พระราชบัญญัติเรื่องประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี. (2435, 1 เมษายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 9. แผ่นที่ 9. หน้า 25-28.

พระราชบัญญัติเรื่อง ประกาศแต่งตั้งตำแหน่งเสนาบดี. (2435, 24 เมษายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 9. แผ่นที่ 4. หน้า 25.

พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่. (2440, 30 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 14. แผ่นที่ 9. หน้า 105.

ประกาศกระทรวงคมนาคมเรื่อง การเปิดทางรถไฟนครราชสีมา ระหว่างกรุงเทพฯ กับกรุงเก่า และเปิดที่ว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า. (2440, 4 เมษายน).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 14 หน้า 11.

ประกาศกระทรวงมหาดไทยเรื่อง แจ้งความกระทรวงมหาดไทย. (2442, 5 พฤษภาคม).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 16 หน้า 416.

ประกาศกระทรวงมหาดไทยเรื่อง มหาแจ้งความพนักงานจดทะเบียนบริษัท เรื่องบริษัทรางพระพุทธรบาททุนจำกัด. (2461, 26 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 35 หน้า 485.

ประกาศกระทรวงคมนาคมคำแถลงการณ์ของกรมเสนานิคมการทหารบก เรื่องสนามบินสำหรับเมืองสระบุรี. (2465, 4 มิถุนายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 39 หน้า 623.

ประกาศกระทรวงคมนาคมถอนพระบรมราชานุญาตพิเศษ ซึ่งพระราชทานแก่บริษัทรางพระพุทธรบาททุนจำกัด. (2472, 2 มีนาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 46 หน้า 367.

พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม. (2476, 9 ธันวาคม).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 50 หน้า 756-760. พ.ศ. 2476.

ประกาศพระบรมราชโองการ ให้ปฏิบัติตามความเป็นกลาง พุทธศักราช 2482.

(2482, 5 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 56 ภาค 1 หน้า 847-849.

คำแถลงการณ์ สุนทรพจน์ และเอกสารโต้ตอบในการลงนามสนธิสัญญาไม่รุกรานกันกับฝรั่งเศส และอังกฤษ กับการลงนามสนธิสัญญาเจริญสัมพันธไมตรีกับญี่ปุ่น.

(2483, 12 มิถุนายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 57 ภาค 1 หน้า 828-850.

ประกาศกระทรวงมหาดไทยพระบรมราชโองการประกาศใช้กติกาสัญญาพันธไมตรีกับญี่ปุ่น.

(2484, 21 ธันวาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 58 ภาค 2 หน้า 1824-1828.

ประกาศพระบรมราชโองการ เรื่อง ประกาศสงครามต่อบริเตนใหญ่ และสหรัฐอเมริกา.

(2485, 25 มกราคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 59 ภาค 1 ตอนที่ 5

หน้า 244-246.

ประกาศกระทรวงมหาดไทยเรื่องตั้งคณะกรรมการเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ ตามพระราชบัญญัติเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ เพื่อสร้างทางหลวงสายประชาธิปไตย. (2485, 10 กุมภาพันธ์).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 59 หน้า 250-251.

พระราชกฤษฎีกาจัดตั้งนิคมสร้างตนเองในจังหวัดลพบุรีและจังหวัดสระบุรี พุทธศักราช 2485.

(2485, 18 สิงหาคม). **ราชกิจจานุเบกษา.** เล่ม 59 ตอนที่ 54 หน้า 1464-1468.

พระราชกำหนดจัดสร้างนครหลวง. (2485, 22 มิถุนายน). **ราชกิจจานุเบกษา.** เล่ม 59 ภาค 1 ตอนที่ 40 หน้า 1247-1253.

ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่องหวงห้ามที่ดินบริเวณบ่อหินเขาโปรงแร่ ตำบลโคกแย้

อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี. (2485, 28 เมษายน). **ราชกิจจานุเบกษา.** ตอนที่ 29 เล่ม 59 หน้า 957-958.

พระราชบัญญัติเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ เพื่อสร้างทางหลวงสายสระบุรี – เสาไห้ – ท่าหลวง – ท่าเรือ ในท้องที่จังหวัดสระบุรีและจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. (2486, 28 กันยายน).

ราชกิจจานุเบกษา. ตอนที่ 51 เล่ม 60. พุทธศักราช 2486

ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่องเปลี่ยนแนวทางหลวงประชาธิปไตย. (2485, 7 กรกฎาคม).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 59 หน้า 1698.

ประกาศสถาปนาพุทธบิรมณฑล. (2487, 5 มิถุนายน). **ราชกิจจานุเบกษา.** เล่ม 61 ตอนที่ 34 หน้า 542-544.

พระราชบัญญัติโอนอนุมัติพระราชกำหนดจัดสร้างพุทธบิรมณฑล. (2487, 10 กันยายน).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 61 ตอนที่ 56 หน้า 786-787.

ประกาศเรื่องใช้ความตกลงว่าด้วยความร่วมมือทางการทหาร ระหว่างรัฐบาลแห่งประเทศไทยกับรัฐบาลแห่งสหรัฐอเมริกา. (2493, 20 ตุลาคม). **ราชกิจจานุเบกษา.** เล่ม 67 ตอนที่ 57 หน้า 818-825.

ประกาศสำนักคณะรัฐมนตรีเรื่องตั้งชื่อทางสายสระบุรี – นครราชสีมา – บ้านไผ่ – หนองคาย.

(2500, 5 มีนาคม). **ราชกิจจานุเบกษา.** เล่ม 75 ตอนที่ 23. หน้า 606.

หนังสือ

- กรมศิลปากร. (2544). คำให้การชาวกรุงเก่า. กรุงเทพฯ: จดหมายเหตุ.
- _____. (2515). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2460). คำให้การขุนโชน. ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 8. กรุงเทพฯ: ศิลปากร.
- _____. (2468). จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทย. ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31. กรุงเทพฯ: ศิลปากร.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. (2510). เที้ยวตามทางรถไฟ. พิมพ์ครั้งที่ 5 กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- _____. (2545). เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เดชาดิศร, สมเด็จพระยา. (2544). โคลงนิราศสมเด็จพระยาเดชาดิศร
เสด็จไปทัพเวียงจันทน์ ใน นิราศทัพเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ทิพากรวงศ์, สมเด็จพระยา (2539). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1
ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- _____. (2547). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 6.
กรุงเทพฯ: มติชน.
- _____. (2547). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3.
พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- นรินทรเทวี, พระเจ้าไยิกาเธอ กรมหลวง. (2546). พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของ
พระเจ้าไยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ). พิมพ์ครั้งที่ 4.
กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ.
- ประเสริฐ ฐ นคร. (2521). มังรายศาสตร์ หรือกฎหมายพระเจ้ามังราย. กรุงเทพฯ:
บูรพาสาสน์.
- พันจันทนุมาศ (2545). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ครุสภา.
- _____. (2545). พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: ครุสภา.
- มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์. (2549). เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ:
ศรีปัญญา.
- วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2537). สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรส เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ.2455-2460.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- หลวงจักรปาณี. (2468). นิราศพระปัลลวี. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- หลวงประเสริฐอักษรนิติ์. (2540). พระราชพงศาวดารกรุงเก่า. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:
ต้นฉบับ.

หลวงอุดมสมบัติ; และสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). พระราชวิจารณ์. ใน
จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยอธิบายของ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อีสระวรรณเกษ.

เอกสารชั้นรอง

หนังสือ

- กรมศิลปากร. (2529). **จารึกในประเทศไทย เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2538). **แหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพและเส้นทางติดต่อ
ค้าขายแลกเปลี่ยนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา สระบุรี ปราชินบุรี
สระแก้ว ฉะเชิงเทรา ระยอง และจันทบุรี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กระทรวงมหาดไทย. (2495). **อนุสรณ์เนื่องในวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทย
ครบรอบ 60 ปีบริบูรณ์**. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย.
- _____. (2542). **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิ
ปัญญาจังหวัดสระบุรี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ขจร สุขพานิช. (2519). **ฐานันดรไพร่**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- จิตร ภูมิศักดิ์. (2548). **โฉมหน้าศักดินาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา.
- จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. (2545). **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กับกระทรวงมหาดไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2546). **อยุธยา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ดรีม แอนด์เซอร์ กราฟฟิค.
- _____. (2548). **อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- _____. (2549). **ประวัติการเมืองไทย 2475-2500**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ชิน อยู่ดี. (2510). **สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: ศิลปากร.
- เดช บุญนาค. (2548). **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435-2458**.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ธรรมศาสตร์.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2525). **วัฒนธรรมกระฎุมพีในวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ:
อมรินทร์.
- _____. (2540). **นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา ใน กรุงแตก, พระเจ้าตาก
และประวัติศาสตร์ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ:

มติชน.

บุญยงค์ เกศเทศ. (2551). วัฒนธรรมเผ่าพันธุ์มนุษย์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

บังอร ปิยะพันธุ์. (2541). ลาว ในกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ:

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์.

ประยูร ภมรมนตรี. (2518). ชีวิตห้าแผ่นดินของข้าพเจ้า. (ม.ป.พ.).

ผาสุก อินทรารุท. (2548). สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี. กรุงเทพฯ:

มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พระปรมาภิไธยชิโนรส, สมเด็จพระเจ้า. (2549). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระ

พระปรมาภิไธยชิโนรสเล่มสอง. กรุงเทพฯ: พระจันทร์.

พิเนตร น้อยพุกทรา. (2539). พื้นบ้านเสาไห้. สระบุรี: ศูนย์วัฒนธรรมสระบุรี.

_____. (2544). ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพพระครูโกศลวิহারกิจ. กรุงเทพฯ:

รำไทย เพรส.

_____. (2545). มรดกทางวัฒนธรรมอำเภอเสาไห้. สระบุรี: ศูนย์วัฒนธรรมสระบุรี.

เพ็ญศรี ดูก. (2544). การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย. กรุงเทพฯ:

จุฬาลงกรณ์.

โพธิ์ แชนล้าเจียก. (2522). นำเที่ยวสระบุรี ตอนที่สอง. ม.ป.พ.

ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. ตำนานทหารมหาดเล็ก. (ม.ป.พ.).

มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2552). โครงการศึกษาวิจัยและพัฒนาเมืองชิดชิน ตำบลบ้านหมอ

อำเภอบ้านหมอ จังหวัดสระบุรี. (รายงานการขุดค้น). กรุงเทพฯ:

มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ย้อย คัมภีรานนท์. (2520?). ชีวิตประวัติพ่อเผ่าคัมภีระ ต้นตระกูลคัมภีรานนท์. ม.ป.พ.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2542?). สังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยา: พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง.

(เอกสารประกอบการเสวนา). กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

_____. (2546). ความหมายพระบรมธาตุ ในอารยธรรมสยามประเทศ. กรุงเทพฯ:

เมืองโบราณ.

_____. (2547). สยามประเทศ. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน.

ศิลา วีระวงศ์. (2540). ประวัติศาสตร์ลาว. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน.

สุรพล นาถะพินธุ. (2542). รายงานสรุปย่อ ผลการขุดค้นแหล่งโบราณคดีเมืองอู่ตะเภา

บ้านดงเมือง ตำบลม่วงหวาน อำเภอหนองแซง จังหวัดสระบุรี.

(รายงานการ วิจัย). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สว่าง เลิศฤทธิ์. (2547). โบราณคดี แนวคิดและทฤษฎี. กรุงเทพฯ:

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องกรมหาชน).

อ. พิบูลสงคราม. (2518). จอมพล ป. พิบูลสงคราม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:

พริกหวานกราฟิก.

อภิณพ จันทรวิทัน. (2549). เล่าเรื่องเมืองแก่งคอย. กรุงเทพฯ: เซเว่น พรินติ้ง กรุ๊ป.

อมรา ศรีสุชาติ. (2524). ศิลปะถ้ำสมัยประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: ศิลปากร.

บทความ

ขจร สุขพานิช. (2515, กันยายน). เมืองต่างๆในสมัยอยุธยา. วิทยาสาร. 23(35) : หน้า 20.

ชุมพล แนวจำปา. (2539, ตุลาคม-ธันวาคม). การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองอีสาน
ก่อนมีทางรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2443. เมืองโบราณ. 26(4) : หน้า 66.

ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง. (2550, กรกฎาคม-กันยายน). อุตะเภ : เมืองยุคต้นประวัติศาสตร์ใกล้ชายฝั่ง
ทะเลเดิม. เมืองโบราณ. 33(3) : หน้า 161.

_____. (2551, มกราคม-มีนาคม). การคงอยู่และการสูญสิ้นของแหล่งโบราณคดี
บริเวณอำเภอแก่งคอย. เมืองโบราณ. 31(1) : หน้า 63.

ชนิก เลิศชาญฤทธิ์. (2549, กันยายน-ตุลาคม). โบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย
ในประเทศไทย : หลักฐานเพิ่มเติมจากภาคกลาง. ศิลปากร. 50(51) : หน้า 21-22.

ธวัช ปุญโญทก. (2523). พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน.
(รายงานการวิจัย).

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2531). ความสัมพันธ์ และการรับรู้ระหว่างไทยกับ “ลาว”.
(เอกสารการเสวนา). หน้า 157.

_____. (2531, สิงหาคม-ตุลาคม). ลาวในทัศนะของผู้ปกครองไทยสมัยรัตนโกสินทร์.
จดหมายเหตุสังคมศาสตร์. 11(3) : หน้า 108.

บุญเลิศ เสนานนท์. (2530, พฤษภาคม-มิถุนายน). พระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี.
ศิลปากร. 31(3) : หน้า 57-58.

พรชัย สุจิตต์. (2532, มกราคม-มีนาคม). ลูกบัตินอินเดียและที่พบในประเทศไทย. เมืองโบราณ.
15(1) : หน้า 76.

มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2552). โครงการศึกษาวิจัยและพัฒนาเมืองขีตขิน ตำบลบ้านหมอ
อำเภอบ้านหมอ จังหวัดสระบุรี. (รายงานการขุดค้น). หน้า 209-210.

วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา; และศิริพันธ์ บุญศิริ. (2545). การปฏิรูประบบบริหารราชการ
ส่วนภูมิภาค. ใน พระประวัติและพระกรณียกิจ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับการปกครองส่วนท้องถิ่น.
(เอกสารประกอบการเสวนา). หน้า 55.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2539, เมษายน-มิถุนายน). ลุ่มลพบุรี-ป่าสัก : ภาพรวมสมัย
ก่อนประวัติศาสตร์ถึงทวารวดีตอนต้น. เมืองโบราณ. 22(2) : หน้า 29-32.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2542?). **สังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง.**

(เอกสารประกอบการเสวนา). หน้า 2.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). **พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระราชศรัทธาปณิธาน**

ในการสถาปนาวัดกุฎสถานในพระพุทธศาสนา. (รายงานการวิจัย). หน้า 8.

สมชาย นิลอาธิ. (2522, ธันวาคม). **ลาวเวียงที่หนองเมือง ชนกลุ่มน้อยที่เป็นคนไทย.** **ครุปริทัศน์.**

10(12) : หน้า15-16.

สุพจน์ มนตรีปราณีต. (2534, กรกฎาคม-กันยายน). **รถไฟสายพระพุทธรบาท. เมืองโบราณ.**

15(3) : หน้า 35-36.

สุรพล นาถะพินธุ. (2533, ตุลาคม-ธันวาคม). **การใช้สำริดสมัยก่อนประวัติศาสตร์. เมืองโบราณ.**

16(4) : หน้า 67.

_____. (2542). **รายงานสรุปย่อ ผลการขุดค้นแหล่งโบราณคดีเมืองอู่ตะเภา**

บ้านดงเมือง ตำบลม่วงหวาน อำเภอหนองแสง จังหวัดสระบุรี.

(รายงานการวิจัย). หน้า 3-4.

สุรัตน์ วรางครัตน์. (2526, มกราคม-มีนาคม). **การค้าต่างแดนของอีสานในอดีต. เมืองโบราณ.**

19(1) : หน้า 104.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. (2526, มกราคม-เมษายน). **การเสียดินผืนชัยแม่บ้าน : บทเรียนอันเจ็บปวด**

จากจักรวรรดินิยมตะวันตก. วารสารประวัติศาสตร์. 16(1) : หน้า 65.

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2532, มกราคม-มีนาคม). **จารึกถ้ำนารายณ์. เมืองโบราณ. 15(1) :**

หน้า 60.

วิทยานิพนธ์

แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ. (2519). **การปรับปรุงกองทัพบกของไทยตามแบบตะวันตก**

ตั้งแต่พ.ศ. 2394-2475. วิทยานิพนธ์ อม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ :

บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

ชมพูนุท นาคริรักษ์. (2513). **บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ**

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ :

บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

ดวงพร ปิณฑกิจกุล. (2547). **งานสังคมสงเคราะห์ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม.**

ปริญญาานิพนธ์ กศม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศรีนครินทร วิโรฒ. อัดสำเนา.

ทิพย์วรรณ หอมกระหลบ. (2534). **ไทยกับความช่วยเหลือของต่างประเทศ : การศึกษา**

เฉพาะกรณีความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา พ.ศ.2493-2519. วิทยานิพนธ์ อม.

(ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยศิลปากร. อัดสำเนา.

- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2521). การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2411-2475). วิทยานิพนธ์ อม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อุดສຳເນາ.
- นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. (2525). การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการจัดกรเกณฑ์ทหาร(พ.ศ. 2325-2448). ปรินญาณินพนธ์ กศม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อุดສຳເນາ.
- พรเลิศ พันธุ์วัฒนา. (2521). โครงการย้ายเมืองหลวงจากกรุงเทพฯ ไปยังเพชรบูรณ์ ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม. วิทยานิพนธ์ อม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อุดສຳເນາ.
- บุญรอด แก้วหา. (2518). การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(พ.ศ. 2325-2411). วิทยานิพนธ์ อม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อุดສຳເນາ.
- บัณฑิต แท่นพิทักษ์. (2528). การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(2411-2431). ปรินญาณินพนธ์ กศม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อุดສຳເນາ.
- วงเดือน นาราสัจจ์. (2518). การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อุดສຳເນາ.
- ภารดี มหาขันธ์. (2518). การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อุดສຳເນາ.
- วิวรรณ ฅ ป้อมเพชร. (2510). บทบาทและหน้าที่ของสหรัฐอเมริกา ที่มีต่อสนธิสัญญาการป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. วิทยานิพนธ์ อม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อุดສຳເນາ.
- สานิตย์ เพชรภาพ. (2522). บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว. ปรินญาณินพนธ์ กศม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อุดສຳເນາ.
- สมใจ ไพโรจน์ธีรรัชต์. (2517). บทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อุดສຳເນາ.

สมศักดิ์ มหาทรัพย์สกุล. (2534). การเก็บเงินรัชูปการและผลกระทบต่อสังคมไทย

ระหว่าง พ.ศ. 2444-2482. ปริญญาโท กศม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ:
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อัดสำเนา.

สัมภาษณ์

บุญทัย สุวรรณารี. (2552, 4 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดแก่งคอย
อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี.

พระครูปลัดทองหล่อ. (2552, 4 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดแก่งคอย
อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี.

พระอธิการขวัญ เรวโต (2551, 10 มกราคม). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดจันทบุรี
ตำบลเมืองเก่า อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี.

พิมลพร สุราษฎร์. (2551, 3 มกราคม). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่บ้านเลข 42 หมู่ 7
ตำบลสวนดอกไม้ อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี

พินทร น้อยพุทธา. (2551, 3 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่เทศบาลตำบลบ้านยาง
ตำบลบ้านยาง อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี.

ศรีเวียง พิมพ์ทอง. (2551, 10 มกราคม). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่บ้านเลขที่ 2 หมู่ 8
ตำบลเมืองเก่า อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี

สังเวียน ขุนเกต. (2552, 31 มกราคม). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วนอุทยานแห่งชาติ
สามหลั่น อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี.

สมถวิล ขาญชัยเลิศ. (2552, 11 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่บ้านตลาดหนองสีดา
ตำบลหนองสีดา อำเภอหนองแซง จังหวัดสระบุรี.

อัญชลี หงส์กุล. (2552, 4 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่สถานสงเคราะห์เด็กหญิง
จังหวัดสระบุรี อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี.

ถนอม อร่ามเรือง. (2552, 17 เมษายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดพระยาวี
อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี.

โสภา พึ่งตัน. (2552, 17 เมษายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดพระยาวี
อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี.

นงลักษณ์ มทิกล. (2552, 17 เมษายน). สัมภาษณ์โดย ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง, ที่วัดพระยาวี
อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี.

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นายณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง
วันเดือนปีเกิด	12 พฤษภาคม 2523
สถานที่เกิด	อำเภอเสนาห์ จังหวัดสระบุรี
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	2 หมู่ 8 ตำบลเมืองเก่า อำเภอเสนาห์ จังหวัดสระบุรี
ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน	-
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	-
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ.2541	มัธยมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนสระบุรีวิทยาคม จังหวัดสระบุรี
พ.ศ.2545	ค.บ. (สังคมศึกษา) จากสถาบันราชภัฏธนบุรี กรุงเทพมหานคร
พ.ศ.2551	ศศ.ม (ประวัติศาสตร์ไทย) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร กรุงเทพมหานคร